
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У КРАЇНСЬКА М О В А

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

2(54)
2015

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор	Василь НІМЧУК
Заступник головного редактора	Павло ГРИЦЕНКО
Відповідальний секретар	Олександр ЗАДОРЖНИЙ
	Петро БІЛОУСЕНКО
	Катерина ГОРОДЕНСЬКА
	Василь ГРЕЩУК
	Андрій ДАНИЛЕНКО
	Анатолій ЗАГНІТКО
	Володимир КАЛАШНИК
	Євгенія КАРПЛІОВСЬКА
	Ніна КЛИМЕНКО
	Василь ЛУЧИК
	Віктор МОЙСІЄНКО
	Світлана СОКОЛОВА
	Микола СТЕПАНЕНКО
	Орест ТКАЧЕНКО
	Павло ЧУЧКА
	Микола ШТЕЦЬ

Засновники

*Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України*

Видавець

Інститут української мови НАН України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія КВ № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Включено до Переліку друкованих наукових фахових видань України (наказ МОН України № 528 від 12.05.2015)

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4
Електронна пошта: ukrmov@gmail.com
Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту української мови НАН України,
протокол № 3 від 19.03.2015 р.*

Редагування
Марії Сулими

Комп'ютерне верстання
Наталії Яременко

Підписано до друку 21.05.15. Формат 70 × 108/16. Папір офс. № 1. Гарн. Newton C. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,88. Обл.-вид. арк. 13,58. Тираж 330 прим. Зам. 4225.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано
Видавничим домом «Академперіодика» НАН України,
01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

ЗМІСТ

Дослідження

Микола Степаненко

Українська мова і суспільно-політичні трансформації сьогодення.....**3**

Лариса Масенко

Слово *куркуль* в історико-етимологічному та соціально-політичному аспектах.....**24**

Тетяна Сукаленко

Аксіологія лінгвокультурних типажів («москаль», «студент», «священик»).....**38**

Ніна Клименко

Правила успішного спілкування, сформульовані у фразеологізмах української, російської та новогрецької мов.....**49**

Бибик Світлана

Стилістика і прагматика українськомовного дитячого мультиплікаційного фільму.....**67**

Мамич Мирослава

Кросворд у контенті українського жіночого журналу: соціокультурні складники та дискурсивне спрямування.....**75**

Наталія Мех

Поетична спадщина Максима Рильського як джерело лексики «Одвічні слова української культури».....**83**

Уляна Головач, Олександр Маханець, Назар Різун

Лукіан, «Як писати історію»: досвід перекладу і коментування.....**90**

Наталія Руснак, Іванна Струк

Взаємодія вербальної та невербальної комунікації у драматичному тексті (на матеріалі п'єси Івана Синюка «Мужики»).....**100**

Сальваторе Дель Гаудіо

Італійський лексичний компонент в українській мові.....**111**

Наукова хроніка

Ніна Яценко

«Українська мова як державна»: пленум Наукової ради “Українська мова”.....**126**

Наталія Вербич, Олександр Іщенко, Марина Ткачук

Міжнародна наукова конференція «Діалектний текст як джерело лінгвістичних студій».....**136**

Огляди та рецензії

Марина Навальна

Нове у викладанні української мови за професійним спрямуванням (Личук М. І. Українська мова за професійним спрямуванням : практикум : навч. посібник / М. І. Личук, С. В. Харченко, В. Д. Шинкарук. — К. : НАКККіМ, 2014. — 252 с.).....**144**

	<i>Петро Білоусенко</i> Із живомовної криниці старожитнього говору бойків (Матіїв М. Словник говірок центральної Бойківщини / Відповід. ред. В. В. Німчук. — К.; Сімферополь : Ната, 2013. — 602 с.)..... 148
	<i>Лариса Масенко</i> Нове дослідження з діахронної соціолінгвістики (Фаріон І. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV—XVII ст.: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива. — Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2015. — 656 с.)..... 153
Ювілеї	<i>Павло Гриценко</i> Професор І.Г. Матвіяс..... 158
Мовна мозаїка	<i>Катерина Городенська</i> <i>Хабара чи хабаря?</i> 37 <i>Замініть заключний!</i> 48 <i>Відтік чи відплив інтелекту?</i> 66 <i>Державотворчий чи державотвірний?</i> 110 <i>Двісті перша річниця від дня народження</i> <i>Тараса Шевченка</i> 147
Відомості про авторів	170

CONTENTS

Researches

Mykola Stepanenko

The Ukrainian language and social political transformation of nowadays **3**

Larysa Masenko

The word *kurkul* in the historical-etymological and sociopolitical aspects **24**

Nina Klymenko

Rules of successful communication in the phraseological units of Ukrainian, Russian and Greek **49**

Bybyk Svitlana

Style and pragmatics of the ukrainian children's cartoon films **67**

Myroslava Mamych

Crossword in the content of ukrainian women magazine: socio-cultural elements and discursive direction **75**

Natalia Mekh

Maksym Rylsky's Poetic heritage as a source of lexicon "eternal words of ukrainian culture" **83**

Uliana Holovach, Olexander Makhanech, N.azar Rizun

Lucian, «How to write a history»: the experience of translation and comment **90**

Nataila Rusnak, Ivanna Struk

Interaction of verbal and non-verbal communications in a drama text (based on Ivan Syniuk's 'Muzhyky' play) **100**

Salvatore Del Gaudio

The Italian lexical component in Ukrainian **111**

Science chronicle

Nina Yatsenko

"Ukrainian language as the state language": *plenary session of the Scientific council* "Ukrainian language" (November 20, 2014, Kyiv) **126**

Nataliya Verbych, Olexander Ischenko, Maryna Tkachuk

The international scientific conference "The dialectal text as a source of linguistic studies" (Kyiv, 23 — 24.03.2015) **136**

Book review

Maryna Navalna

New points in the teaching of the Ukrainian language for professional purposes (*Lychuk M.I. Ukrainska mova za profesijnym spriamuvanniam : praktykum : navch. posibnyk / M.I. Lychuk, S.V. Kharchenko, V.D. Shynkaruk. — K. : HAKKKiM, 2014. — 252 s. In Ukraine.*) **136**

Petro Bilousenko

From the living language well of the ancient dialects boykov
(*Mykola Matiiv* Slovnyk hovirok tsentralnoi Bojkivshchyny /
Vidp. Red. V.V. Nimchuk. — K.; Simferopol : Nata, 2013. — 602 s.
In Ukraine.) **148**

Larysa Masenko

The new diachron sociolinguistics study
(*Iryna Farion* Suspilnyi status staroukrainskoi (ruskoi) movy u XIV —
XVII st.: movna svdomist, movna diysnist, movna perspektyva. — Lviv:
Vydavnytstvo Lvivskoi politechniky, 2015. — 656 s. In Ukraine.) **153**

Anniversaries

Pavlo Hrytsenko

Profesor I.H. Matviyas **158**

**Linguistic
miscellanea**

37, 48, 66, 110, 147

Contributors

170

УДК 811.161.2:316.334.3-044.922“201”

Микола Степаненко

Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка, м. Полтава

УКРАЇНСЬКА МОВА І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ СЬОГОДЕННЯ

Майбутнє пишеться сьогодні на Майдані...

Павло Щириця

Статтю присвячено характеристиці найважливіших лексичних і лексико-семантичних змін у сучасному публіцистичному дискурсі, які спричинені дією екстралінгвальних чинників — Помаранчевої революції та Революції Гідності. З'ясовано, зокрема, новий семантичний обсяг слова майдан (Майдан), проаналізовано й систематизовано неологізми, деякі перифрази і перифрастичні ряди, що об'єктивують суспільно-політичні трансформації в Україні періоду 2004–2014 рр.

Ключові слова: Помаранчева революція, Революція Гідності, неологізм, перифраз, іменник майдан (Майдан), мовна ситуація, слово-символ.

Сучасний світ понадміру динамізувався. Вистежування й належне узагальнення змін, які переживають окремі народи, які відбуваються в різних країнах, які охоплюють цивілізацію загалом, — з-поміж найактуальніших і невідкладних завдань сучасності. Від глибини осягнення натеperішніх суспільних трансформацій залежить майбутній успіх, будь-який поступ людства. Ці трансформації не здійснюються щораз за абсолютно новими сценаріями, вони, однак, і не нашаровуються повністю на той або той попередній досвід. Кожна держава, кожен етнос, займаючи свою нішу у світовому просторі, торує власний шлях. Важливо, що в центрі найзнаковіших суспільно-політичних змін завжди опинялося й нині залишається мовне питання. Не є винятком у цьому зв'язку й Україна з її

© М.І. СТЕПАНЕНКО, 2015

наболілими мовними проблемами. Тут доречно було б схарактеризувати різні етапи розвитку української літературно-писемної мови, особливості її функціонування у складі литовської, польської, австро-угорської, російської імперій, а також періоди ренесансу.

Статтю, проте, присвячено іншому — найвагомішим після прийняття 16 липня 1990 року “Декларації про державний суверенітет України”, 24 серпня 1991 року “Акта проголошення незалежності України” і проведення 1 грудня 1991 року республіканського референдуму двом подіям — Помаранчевій революції та Революції Гідності й мовному задокументуванню їх. Джерельну базу дослідження становлять українські періодичні видання 2004–2015 рр.

Отож розпочнемо свій аналіз із соціолінгвістичної інтерпретації Помаранчевої революції, Революції Гідності, причини, особливості перебігу, наслідки яких ще довго з’ясовуватимуть історики. Велика робота чекає не лише цих учених, а й філологів, оскільки мовна ситуація, мовна політика після 2004 року в нашій державі посутньо змінювалися. Помітних зрушень зазнала сама українська мова, зокрема її лексико-семантичний лад.

Стосовно динаміки мовної ситуації в Україні після революції 2004–2014 рр., то вона очевидна: українська мова досить відчутно заявила про себе як про природний і основний засіб комунікації українців, а також представників інших етносів. Сьогодні модно бути українцем і спілкуватися українською, що демонструє зростання національно-мовної свідомості людей. Примітно, що це стосується передусім молоді, яка почала ідентифікувати себе як українців саме за мовною ознакою.

Російська мова перестає бути функціонально домінувальною навіть у великих містах, плекаємо надію, що розпочатий не одне століття тому процес російщення в найближчому майбутньому припиниться і мова корінного народу обслуговуватиме всі сфери суспільного буття. Такі прогнози можна вважати реальними тому, що за даними останнього перепису (2001 р.) 85% населення країни назвали рідною мову своєї національності, до того ж 87,7% відзначили вільне володіння державною мовою. 85,2% українців (31,97 млн.) визнали рідною українську мову. Основним напрямком мовної політики має стати прийняття найближчим часом закону про єдину державну мову в Україні, що зняв би ту соціально-політичну напругу, яку несе “ідіотичний” (Левко Лук’яненко), “сепаратистський” (Юрій Костенко), “юридично не збалансований” (Валерій Чалий), “шахрайський” (Лариса Масенко), “кривавий, відверто антиукраїнський” (Леонід Ковальчук) закон “Про засади державної мовної політики”, або неофіційно — закон Ківалова-Колесніченка, або ще неофіційніше — закон К-К, двох К, мовна Ка-Ка чи Кі-Ко, зокрема стаття 143 цього “інструмента остаточної путінізації України” (Сергій Головатий): *“Органи місцевого самоврядування та їх посадові особи вирішують питання місцевого самоврядування, віднесені законом до їх компетенції.*

Сільські, селищні, міські, районні, обласні ради можуть у порядку, визначеному законом, надавати в межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці статус спеціальної російській мові, іншим мовам національних менших України.

Органам місцевого самоврядування можуть надаватися законом окремі повноваження органів виконавчої влади. Держава фінансує здійснення цих повноважень у повному обсязі за рахунок коштів Державного бюджету України або шляхом віднесення до місцевого бюджету у встановленому законом порядку окремих загальнодержавних податків, передає органам місцевого самоврядування відповідні об'єкти державної власності”.

Отже, потрібен той державної ваги документ, який би не сприяв утвердженню російської мови під виглядом регіональної у функції державної мови замість української на більшій території України [8: 8], який би зупинив “помоскалення України”, що “понад чотири століття ведеться на всіх українських теренах: і на матірній, державній, землі, і на наших етнічних землях поза межами держави, на діаспорному засязі, та навіть у віртуальному світі Інтернету” [4: 5], який би передбачав захист насамперед української мови, розширення її функціональної сфери на загальнодержавному рівні, в окремих регіонах, і в поліетнічних також. Пропонована практика забезпечить паритетне вживання української та російської мов, установлення вкрай потрібної на сьогодні дистанційності між ними, зрештою, перехід на спілкування *українською літературною мовою* (всіх громадян України) і *російською літературною мовою* (тих, хто бажає нею послуговуватися), а не *суржиком*, як є це нині, й очищення української мови від російськомовного впливу, повернення нашій мові незаконно відтятих у неї прав. А їх, власне українські ознаки, тривалий час методично вишукано таки відбирали, силою вилучали, забороняли, визнавали неперспективними, вузьколокальними, шкідливими, націоналістичними, хуторянськими. Це було, справедливо зауважував Юрій Шевельов, “радянським винаходом і новиною. Ні поляки, ні румуни, ні чехи до цього не вдавалися, як і не вдавалася царська адміністрація дореволюційної Росії. Всі вони обмежувалися на заходах зовнішнього тиску.. радянська система встановлює контроль над структурою української мови: забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й ортоепічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі до російських або й живцем перенесені з російської мови” [14: 173]. Радує те, що ми сьогодні реанімуємо слова *завичай, позаяк, летовище, зосібна, довкілля*, замість здертих із російської мови кальок на зразок *проти бажання, ставити знак рівності, явне протиріччя, через відсутність доказів, представляти собі* користуємося природними для української мови утвореннями *всупереч бажанню, ото-тожнювати, очевидна суперечність, якщо доказів немає, тільки подумати*. Перед нами — без будь-якого перебільшення — розпростерлася мовно-культурна цілина, її треба сумлінно освоювати, залучати до цього все суспільство, а особливо тих, хто взяв на себе обов'язок нести людям

красу і силу рідного слова, чию мову ми сприймаємо за взірць (ідеться про дикторів, радіо- і тележурналістів). Сучасна наука робить велику справу, виокремлюючи таку галузь, як девіатологія. Отже, будемо вчитися на власних помилках та помилках інших (а їх досить-предостить) і саме так підвищуватимемо показник комунікативних якостей та естетичних цінностей української мови, відвертатимемо від українського народу небезпеку втрати своєї мови через українсько-російський білінгвізм, який століттями насаджувала імперія, дбатимемо про законодавчий захист мови титульної нації.

Немає потреби переконувати кого-небудь у тому, що перебулі події останніх двадцяти п'яти літ, які стосуються чергових президентських виборів, позачергових перевиборів та довиборів, руху нашої держави до європейського співтовариства і прощання її зі штучно зліпленим СНД, що суспільні інциденти в Україні, які пов'язані зі спекуляціями на мовних питаннях і розгонах Майдану, знайшли безпосереднє віддзеркалення в українській мові, якій 1989 року надано й до сьогодні не підкріплено конкретними діями статус державної. На наших очах з'явилися нові національні й народні символи, розширилися значеннєві обсяги окремих лексем, почали вживатися слова, які не використовувалися раніше, оновився лексикон синонімів, антонімів, омонімів, перифраз, народилися оригінальні політичні метафори, закономірні й парадоксальні зміни охопили правопис, удосконалився, вишліфувався публіцистичний стиль, зокрема його суспільно-політична царина. А якими барвами заяскравив український фольклор, скільки крилатих висловів, афоризмів, сентенцій, парадоксів увірвалося в наше життя, як видозмінилися національні мовноетикетні моделі. Згадаймо хоча б такі з них, як *“Ми — європейці!”*, *“Наша Батьківщина — Україна, а не Росія!”*, *“Слава Україні!”* — *“Героям слава!”*, *“Слава нації!”* — *“Смерть ворогам!”*, *“Україна — понад усе!”*, або вже відому в усьому світі пісню футбольних ультрас про Президента Російської Федерації Володимира Путіна, або відповідь одеситів — *“Вова! Не делай маме нервы!”* — на його заяву про Новоросію. З одного боку, це добре, оскільки мова ніби одержала нове буття, вона видозмінилася, збагатилася. З іншого боку, маємо й занепокоєння, позаяк не все те, що з'являється в мові, є позитивним, доречним, зрештою, потрібним і навіть бажаним. Гонитва журналістів за “оживляєм” свого викладу спричиняє те, що “на зміни літературних національних мов більше впливають не мовознавці-дослідники, а журналісти — сьогодні саме вони “формують” сучасні мовні засоби” [7: 50]. Є всі підстави прогнозувати, що ця стихія з часом припиниться і мовні норми вляжуться, а сама мова очиститься від випадкового, недовершеного, невігрануваного, у ній назавжди залишиться те, що не порушує літературного стандарту.

Духовний зміст культури українського народу передають образи верби, червоної калини, золоточубого соняшника, білої хати, вишневого садка, мальви, рути-м'яти, хрещатого барвінку. Нині нашу державу годі

увиявити без такого символу, як *Майдан*. Він став до болю рідним мільйонам людей, які живуть в Україні й за її межами, тому що відображає важливу віху в українській історії — становлення української політичної нації, а ще уособлює символ самобутнього, самодостатнього, гордого, вільного народу, який вірить у своє завтра й сам невпинно наближає його. Майдан, ще 2004 року наголошував Володимир Яворівський, уже став символом нової, у муках і ваганнях народженої України та її корінної нації — українців, він — духовне явище, “епохальний факт нашої новітньої історії... український стрибок у нову якість. І нашої держави, і нашої душі, і нашого етнополітичного місця під Сонцем” [15: 1].

Майдан 2004–2005, 2013–2014 рр., або перший і другий Майдан, асоціюється з чимось найсокровеннішим, найзначущішим і найдуховнішим. Він, за образним твердженням народного художника України Василя Лопати, “мов якийсь магічний, таємничий простір, що виховував і ушляхетнював кожного з нас, де, побувавши бодай раз, стаєш кращим, чеснішим, мислиш не про своє, особисте, обивательське, а високими категоріями народу, країни” [6]. Майдан як символ виник не 22 листопада 2004 року, коли народ почав відверто чинити спротив владі Кучми — Януковича — Медведчука, не 23 листопада, коли було оголошено, що Янукович випередив Ющенка на 3 відсотки, і на вулиці вийшла молодь, студенти, усі, хто не міг далі терпіти свавілля та безправ’я, і не в оті листопадово-грудневі вісімнадцять днів, які сколихнули світ, і навіть не в квітні — травні 2004 року, коли виборчі перегони почали посправжньому стартувати. Мала рацію Михайлина Коцюбинська, зауважуючи свого часу, що це явище безпосередньо пов’язане з духом ренесансу шістдесятих і дисидентством сімдесятих років.

Тепер дещо важливе про мовний портрет новоствореного символу. Іменник *майдан* в українській мові належить до полісемантичних лексем. У “Словнику української мови” зафіксовано такі його значення: 1) велике незабудоване місце в селі або місті; 2) невелике рівне місце на землі, призначене для чого-небудь; 3) *діал.* лісова галявина; 4) *діал.* столлярня; 5) *архл.* стародавня могила, розкопана згори (див.: [12: 597]). Типовим для нього є перше значення, на основі якого розвинулися переносні (символічні) значення. Перейшовши межу первинної номінації, воно набуло ознак вторинної номінації, ознак слів-символів, спектр яких щодалі ширшає. Семантичними варіантами слова *Майдан* є, зокрема, такі: ‘місце, де виборюються права людини, де вона висловлює свою громадянську непокору, де відстоюються її демократичні свободи’: *Нема у світі більше Україн, а ця одна — сьогодні на Майдані* (В. Слапчук), *І люди до Майдану йшли поволі, здригнувшись від великої брехні, стрічки в них помаранчеві — паролі, Довіри знаки в ці холодні дні* (С. Шевченко); ‘український народ узагалі’: ... *якщо влада відступатиме від Майдану, — довір’я до неї впаде* (А. Солонський); ‘велике зібрання людей, яке ухвалює щось важливе’: *Майдан зайвий раз довів, що внутрішньо розпрямленій спільноті, сповненій відчуття свободи та нічим не пригніче-*

ної гідності “насаджувати” українську мову не треба (А. Погрібний), *Мовне питання — на Майдан!* (М. Троян); ‘докорінна зміна в суспільстві, у суспільній свідомості’: *Символами швидких змін стали уламки Берлінської стіни, “круглий стіл” у Варшаві і наш Майдан у Києві* (В. Ющенко); ‘мирний протест, демократичні перетворення, зміни, які відбулися в післякучмівську і післяянуковичівську добу’: *Не дай, Боже, нам відступити від того, що тепер образно називають Майданом!..* (М. Плав’юк), *Майдан довів, що українці вже ніколи не будуть рабами* (К. Ющенко). Процес семантичного й конотаційного оновлення цієї лексеми не стишує своїх обертів, а нововиформовані значеннєві сегменти її олітературнюються, отже, знаходять своє відображення в лексикографічних джерелах. Ці еволюційні процеси чітко фіксує орфографічна практика: загальна назва пишеться з малої букви, тоді як власна — з великої, бо ж маємо на увазі не тільки столичний Майдан Незалежності, який у годину лиху й радісну гуртує Україну “від Сяну до Дону”, а й багатотисячні майдани в усіх українських містах, де люди сказали рішуче “Ні! — злочинній владі, олігархам, нечесним і брудним виборам”, “Так! — чесній владі, Українській незалежності й самостійності”. Пор.: *На майдані запалювались ватри, біля яких пританцьовували, гріючись, солдати* (П. Панч) — *Отож, повертаємось на український революційний Майдан* (В. Яворівський).

Сутність подій, які є невіддільними від Майдану 2013–2014 рр., віддзеркалюють іменники *Антимайдан* — ‘короткотривалий мітинг, підкріпленний адміністративним ресурсом, на підтримку чинної влади і проти євроінтеграційного курсу України’, *Євромайдан* — ‘масові багатотисячні акції в Україні на підтримку європейського вектора політики України’ та *Автомайдан* — ‘підрозділ *Євромайдану*, що складався з колони автомобілістів, які чинили спротив владі: блокували вулиці, адмінбудівлі, евакуювали поранених активістів, протяжними сигналами транспортних засобів закликали людей виходити на майдани’. Лексеми *Майдан* та *Антимайдан* (*АнтиМайдан*) об’єднує спільне значення ‘зібрання людей, яке ухвалює щось’, і водночас утворюють семантичну опозицію *волевиявлення народу // самозахист влади*. Чітко відобразив це протиставлення поет-хронікер Помаранчевої революції й Революції Гідності, “нев’янучий пасіонарій” [11: 45] Дмитро Павличко у вірші “Два майдани”: “*пісня, Крич свободи, дзвони боротьби*” // “*пліснява зловісна, Хахлашня, перевертні, раби*”, “*громада, Вся земля — від Ялти до Ужя*” // “*ганьба і зрада, Правдою маскована олжа*”, “*вільні люди*” // “*голодні, гнані, Мовчазні донецькі шахтарі*”.

Іменник *Євромайдан*, що постав на базі лексичного словосполучення *Європейський майдан*, функціонує паралельно з лексичними словосполученнями *Європейська революція* та *Революція Гідності*. З першим він зближується, а від другого відрізняється тим, що виразно експлікує завдяки компонентові *Європ (-а)* його політичний зміст — ‘протестні акції на підтримку європейського вектора зовнішньої політики України’.

Українська мова нині стала джерелом збагачення політичного лексикону народів Європи й усього світу. Іменник *Майдан* з проаналізованими вище його семантичними варіантами уже поповнив словник мов різних континентів. Не помилився й не перебільшив колишній посол США в Україні Вільям Міллер, коли заявив, що в субстантива *Майдан*, як і у слів *перебудова*, *гласність*, велике майбутнє. Сьогодні він поруч із раніше запозиченими питомими і неспоконвічно українськими лексичними одиницями *богатыр*, *ватага*, *гарбуз*, *гомота*, *гречка*, *черемха*, *черешня* вкорінився в польській мові, поруч зі словами *борщ*, *гайдамака*, *козак*, *курінь*, *отаман*, *свобода*, *хутір* — у французькій мові, поруч зі словами *бондар*, *вареник*, *дівчата*, *дівтора*, *галушка*, *незможник*, *корж*, *хлібороб*, *школяр* — у російській мові.

Від 2004 року максимально розширило своє функціональне тло слово *помаранчевий*. Воно, як і лексема *Майдан*, зігрівало душу мільйонів жертвних та відважних українців, які мерзли днями й ночами на майданах, які голосно сказали світові, що вони не хохли, не русини, не малороси, а вкраїнці. За прикметником *помаранчевий* ('жовтий із червонуватим відтінком'), як і за утвореними на його основі прислівником (*помаранчево*) та іменником (*помаранчеві* = 'люди, які входили до команди Ющенка, які брали безпосередню участь у революції в усій Україні, які підтримували народного кандидата', 'люди, які не сприймали режиму Януковича й боролися з ним'), закріпилися додаткові позитивні, а через нетривалий час і негативні експресивно-оцінні відтінки. На етапі розвитку української мови 2004–2005 рр. помаранчевий колір спочатку ідентифікувався з теплом і надією, потім — із енергією, змінами, кращим днем, згодом став символом революції, а ще згодом — уособленням розчарування, зневіри, навіть ворожості. Цей колір Юлія Тимошенко в період розквіту Помаранчевої революції небезпідставно називала нашою українською зброєю і закликала створити помаранчеве військо — військо добра, перемоги. Для тих же, хто не мислить себе без біло-блакитної символіки, хто не може жити без союзу з Росією, хто боїться Європи, НАТО, хто не вичавив із себе раба, він і дотепер асоціюється з іншим — із американською залежністю й насильницькою українізацією, з одностатевими шлюбами і процвітанням сектантства, занепадом православ'я, відродженням фашизму, з бандерівською мовою, діаспорним правописом і непримиренною ворожнечею між Сходом та Заходом. Під дією не стихійних, а добре випрацьованих політтехнологами різного штибу екстралінгвальних чинників з'явилося й активно використовувалося в часи довіри до Президента Віктора Ющенка засноване на незагальнономовних засадах опозиційне зіставлення *помаранчевий* (*помаранчеві*, *помаранчево*) // *біло-блакитний* (*біло-блакитні*, *біло-блакитно*): **Біло-блакитне** кануло у воду — **Вирує помаранчевий потік!** *Це не юрба — відродження народу, Його нікому не зламать повік* (М. Калінін); *Яким контрастом є доброзичне ставлення киян із помаранчевими стрічками до привезених із Донбасу біло-синіх пікетувальників*,

яких саме штаб Ющенка, а не штаб Януковича споряджав харчами на зворотний шлях! (М. Стріха). Подане вище зіставлення — лише один із компонентів цілого пучка опозицій, позамовне джерело з'яви яких — та ж таки Помаранчева революція: *Ющенко // Янукович, помаранчеві герої революції // манкурти з печерських пагорбів, ющенківці // януковичі (януковичівці), ющенківці // янучари, кандидат від народу // кандидат від влади, чесна влада // бандитська влада, помаранчевий народ // сині протестанти, нашісти // бандюковичі, ющенківці // антиющенківці, антиянуковичі // януковичі, президент // презекдент, український президент // проросійський президент, протеже Заходу // товариш Кремля, президент // пахандент, право і мораль // “поняття”, Віктор I // Віктор II, за Ю // за Я, нова влада // епоха Кучми (Кучми — Медведчука, Януковича — Суркіса; “кучмізм”; “кучмівщина”), Так! // Ні!, українофільство // українофобство без берегів, Україна, що поривається до демократичних цінностей // неофеодалізм донецького штибу, сіра епоха безпорадного Віктора Ющенка // чума, навала “донецьких” під орудою Януковича. Аналізовані опозиції міцно прижилися в публіцистичному стилі, вони завжди наповнені образністю, допомагають створити контрастну характеристику людей — колишніх активних учасників Помаранчевої революції — і подій, пов'язаних із нею. Як закономірність слід сприйняти те, що в українській мові продуктивний тип сформували словосполучення, утворені шляхом атрибутування прикметником *помаранчевий* (рідше *жовтогарячий, оранжевий*) вихідних іменників: *помаранчевий настрій, помаранчева ідея, помаранчева ейфорія, помаранчеві ілюзії, помаранчеві дії, помаранчеві помисли, помаранчеві сподівання, помаранчева географія, помаранчева інтеграція, помаранчевий слід, помаранчевий стиль, помаранчевий бум, помаранчеве море, помаранчеве небо, помаранчеві міста, помаранчеві села, помаранчеві люди, помаранчева держава, помаранчевий світ*. Ці синтаксичні конструкції, з одного боку, передають велич і масштабність змін, що відбулися в Україні, а з іншого — промовисто демонструють ті поразки та невдачі, яких вона зазнала.*

Стрижневими поняттями сучасної доби є словосполучення *Помаранчева революція* — ‘переворот, який відбувся в листопаді — грудні 2004 року в Україні мирним шляхом і сприяв ліквідації “кучмізму” та утвердженню нового демократичного ладу’, *Революція Гідності (Європейська революція, Єврореволюція)* — ‘переворот, який відбувся в листопаді 2013 року — лютому 2014 року немирним шляхом й уможливив відновлення курсу України на європейську інтеграцію’. Щодо останнього поняття, то воно виходить за береги “європейськості” й максимально зближується з іншим значно ширшим поняттям — *Майдан. Революцію Гідності*, переконує учений і письменник Василь Куйбіда, слід тлумачити одночасно “як революцію соціальну, в якій клас дрібних і середніх власників протистоїть олігархам, і національну, в якій організоване свідоме українство — носій модерних і традиційних цінностей — бореться за національну державу з насадками колишніх окупантів, які не спри-

йняли відновлення української державності, совітизованими колабористами і новітніми російськими окупантами. Ці революції є взаємопов'язаними, індукують одна одну, хоч почалися в різний час, мають різні основні рушійні сили і протікають з різною швидкістю” [5: 7]. Не викликає сумніву те, що це був не помаранчевий шабаш, не націоналістичний за змістом і ліберальний за формою державний переворот, як люблять повторювати адепти Януковича, не оранжева криза, як твердив він сам, а щось інше, важливіше, значущіше, радше навіть чергові мирні етапи національної революції кінця 80-х — початку 90-х рр. ХХ ст., завдяки яким постала віками виборювана незалежна Українська держава, розпався, здавалося б, вічний і незнищений СРСР. Погоджуємося з думкою Михайла Слабошпицького, що Помаранчева революція — “легеньке романтичне шоу” порівняно з Революцією Гідності, або “набагато майданнішим Майданом” [11: 252].

Залишмо право виструктурувати дефініції “Помаранчева революція”, “Революція Гідності” компетентним людям (філософам, історикам, політологам, соціологам), а звернімо увагу на інше: з лінгвістичного погляду синтаксичні конструкції *Помаранчева революція*, *Революція Гідності* — коректні назви. Вони, наголосимо ще раз, являють собою лексичні словосполучення з розряду онімів, слова в яких, згідно з правилом про вживання великої літери в найменуваннях революцій, історичних подій, епох тощо, пишуть тільки з великої або з великої і малої букви: *Нинішній конкурс стартував у 10-літній ювілей Помаранчевої революції і річницю Революції Гідності* (газ. “Літературна Україна”). У газетно-публіцистичному стилі, що найоперативніше реагує на мовні зміни, така орфографічна норма швидко прижилася. В інших стилях цієї тенденції послідовно не спостережено.

Крім синтаксичних структур на позначення двох революцій, до стрижневих понять нинішньої доби слід зарахувати словосполучення *Небесна Сотня*, *Герої Небесної Сотні*, а також конструкції — найменування державних свят і нагород. *Небесна Сотня* — збірна назва мирних протестувальників, які віддали своє життя за Україну в грудні 2013 року — лютому 2014 року. Пам'ять полеглих під час Революції Гідності увічнено заснуванням на їхню честь нового ордена — Героїв Небесної Сотні. Ним, ідеться в Указі Президента України Петра Порошенка від 3 листопада 2014 року, нагороджують “осіб за громадянську мужність, патріотизм, відстоювання конституційних засад демократії, прав і свобод людини, активну благодійну, гуманістичну, громадську діяльність в Україні, самовіддане служіння українському народові, виявлені під час Революції Гідності (листопад 2013 року — лютий 2014 року), інших подій, пов'язаних із захистом незалежності, суверенності і територіальної цілісності України”. Геортоніми День пам'яті жертв голодоморів, День Свободи, День Соборності і Свободи, відзначення яких припадає на 2005–2014 рр., День Гідності та Свободи, як і фалеронім орден Героїв Небесної Сотні, проливають світло на вчорашню історію впотоужнення

і водночас розмивання української національної ідеї. Ураховуючи “історичне значення революційних подій осені 2004 року, які засвідчили волелюбність українського народу, його прагнення до свободи і демократичних цінностей”, третій Президент Віктор Ющенко “з метою утвердження... ідеалів свободи і демократії, виховання у громадян почуття національної гідності” своїм Указом від 19 листопада 2005 року поповнив ще одним святом культурно-історичний календар України — Днем Свободи. У четвертого, прокремлівського, Президента Віктора Януковича першочерговим було інше завдання — вивітрення з етнопам’яті українців усього, що пов’язане з національним піднесенням, а особливо того, чим вони перейнялися після помаранчевих перемог 2004–2005 рр. 30 грудня 2011 року він видав Указ “Про відзначення в Україні пам’ятних та професійних свят”, згідно з яким свято Дня Свободи об’єднано зі святом Дня Соборності України, яке почали відзначати 1999 року відповідно до датованого 21 січня 1999 року Указу другого Президента Леоніда Кучми, і цим самим зневиразнено наші найсучасніші національно-патріотичні пріоритети. 13 листопада 2014 року п’ятий Президент Петро Порошенко “з метою утвердження в Україні ідеалів свободи і демократії, збереження та донесення до сучасного і майбутніх поколінь об’єктивної інформації про доленосні події в Україні початку ХХІ століття, а також віддання належної шани патріотизму й мужності громадян, які восени 2004 року та в листопаді 2013 року — лютому 2014 року постали на захист демократичних цінностей, прав і свобод людини і громадянина, національних інтересів нашої держави та її європейського вибору” узаконив День Гідності та Свободи. У назві свята двох останніх українських революцій закладено глибинний зміст нашого натеperішнього державотворення й націоствердження. Треба вірити, що він, зміст, обов’язково набуде реального втілення, що, зрештою, у кожного в житті настане свій Майдан, кожен переживатиме власну Революцію Гідності.

Що ж до конкретних мовних змін, які вже в минулому, то не можна оминати такої: у період президентських перегонів з участю Януковича вельми активізувалася жаргонна лексика, так звана “феня”. Досить часто можна було почути з екранів телевізорів і без зусиль знайти на шпальтах газет та журналів слова *авторитет*, *бабки*, *бакс*, *бігморда*, *бортонути*, *братан*, *братва*, *браток*, *бриоголовий*, *вурка*, *дах*, *зона*, *злодій*, *криша*, *крутий*, *кучмак*, *мані*, *мен*, *ментура*, *мокруха*, *морда*, *підсос*, *підставляти*, *стукач*, *стукнути*, *хатинка*, *шабашка*, *шарага*, *шарашка*. У часи, коли все за безцінь роздавали служакам злочинного режиму, слова *дерибан*, *дерибанити* лунали в залі Верховної Ради, ними рясніли сторінки періодичних видань. Інакше, як грабунок, поділ накраденого, ту купівлю-продаж не можна було назвати.

Великі суспільно-політичні зміни в Україні останніх десяти літ, особливо 2004–2005, 2013–2014 рр., покликали до життя нові слова й усталені звороти. Ось конкретний приклад: вокативній синтаксемі *любі*

друзі, до якої охоче вдавався Президент Віктор Ющенко, судилося поповнити розряд усталених мовних зворотів із негативно забарвленим змістом: ‘відданість другу і водночас здатність у будь-який момент зрадити його, звинуватити в чому-небудь’, ‘помаранчеві соратники, звинувачені в корупції й інших гріхах’. Відзначимо, що новотвори постійно з’являються в мові, а надто мобільно — у бурхливі часи історії. Їхне виникнення мотивують різні причини, а процес творення здійснюється відповідно до чинних у мові способів деривації. Особливою природою наділені індивідуальні неологізми, або авторські утворення, які зазвичай називають не нове поняття (цю функцію виконують загальномовні неологізми), а те, що існує в мові й має відповідне фонетичне, лексико-семантичне, граматичне оформлення.

Подамо приклади деяких “наймолодших” новотворів. Вони, справедливо зауважує письменник Станіслав Бондаренко, видаються вдалими, але не радують, бо світ, який ми населяємо, позлішав, а наші сучасники “спростились до злості”. “Зла, схоже, додалося скрізь, — продовжуємо цитату з поеми-кліпа “Майдани і магнати”, — бо давніші неологізми, які снилися чи засакаували в мозок, були добріші: як той, що від італійського “фелічита-щастя”, коли з нього виплило українське “фелічитач”. І я вірив, що колись народиться у нас такий особливий, щасливий читач-фелічитач, і слово навіть ввійде до словників! Згадав придумки для дітей: “тюлька-симпатюлька”, “акула-атакула”... Нині ж виринають суворі й, схоже, оказіональні неологізми. Багато з них щодо однієї людини, яку й без мене назвали Путлер. Спершу охрестив його — *тупін*, *капутін* і ще точніше — *ліліпутін*. Але найвдаліший неологізм сьогоднішній: *бен-путін*. Бо той не просто народив “зелених чоловічків” — він пішов війною на “братній народ”, перетворивши свій у народ-зброд!” [1: 113–114]. Щойно “викувані” мовні одиниці ще не перекочували до загальномовного словника і, можливо, не потраплять туди. Сьогодні ці слова й усталені вирази, проте, добре відомі якщо не всім, то багатьом українцям, бо нагадують їм про недавні негативні явища, пов’язані з виборами Президента, народних депутатів Верховної Ради, а також натеперішні воєнні дії: *коаліціада* (‘тривалий процес формування провладної коаліції’), *спікериада*, *прем’єриада* (‘затягнена в часі процедура обрання Голови Верховної Ради України, Прем’єр-міністра України’), *януагурація* (‘інавгурація Віктора Януковича’), *яєчна атака*, *яєчний інцидент*, *яєчний замах*, *яєчний теракт* (‘знепритомнення Віктора Януковича в місті Івано-Франківську від курячого яйця, яким улучив у нього місцевий студент Дмитро Романюк’), *єєпнутий*, *єєпнути* (‘орієнтування України на економічно-політичну інтеграцію з Білоруссю, Росією, Казахстаном’), *вікторіада*, *двовікторіада* (‘президентські вибори з участю Віктора Ющенка і Віктора Януковича’), *противсіх* / *Противсіх* / *противсіхи* (‘рядок у виборчому бюлетені’ / ‘громадянин України Василь Гуменюк, який змінив під час президентських переговорів прізвище на Противсіх, а потім знову став Гуменюком’ / ‘ті, хто

голосували проти всіх кандидатів’), *третій підхід до урни* (‘голосування однією людиною на різних виборчих дільницях’), *перекрашування в помаранчевий (біло-блакитний) колір* (‘перехід на бік Ющенка (Януковича) після виборів тих, хто підтримував провладного кандидата’), *майстри фальсифікаційного жанру на виборах* (‘люди, які були причетними до фальшування виборів’), *тушкування* (‘перехід від однієї політичної сили до іншої’), *тушки* (‘політики, високопосадовці, народні депутати, які з особистої матеріальної зацікавленості або якихось інших міркувань змінюють свої політичні погляди та/або політичну силу, яка забезпечила їм місце в парламенті, голосують за постанови фракцій, до яких не входять’), *антитабачна кампанія* (‘вимога відставки міністра освіти і науки України Дмитра Табачника’), *дебютант перегонів* (‘політична сила “Самопоміч” на чолі з Андрієм Садовим’), *кнопкодавство (піанізм, рояльне голосування, багатOVERSTATNE голосування, заочне голосування, голосування за себе й за того хлопця, парламентське “рукоблудство”*) (‘неособисте голосування депутатів Верховної Ради’), *кнопкодав (піаніст, багатOVERSTATНИК)* (‘депутат, який на пленарних засіданнях голосує за іншого відсутнього народного обранця’), *день овочевого голосування* (‘так звані вибори в окупованих регіонах Донецької та Луганської областей, які відбулися 2 листопада 2014 року’), *сміттєлюстрація (народна люстрація)* (‘вкидання депутатів, які зганьбили честь народного обранця, у сміттебаки, обливання їх фарбою, навіть побиття’), *президентська креатура* (‘призначені з ініціативи Президента кадри’), *овочева хунта* (‘керівництво самопроголошених ДНР і ЛНР’), *зелені чоловічки* (‘російські військові підрозділи, які нелегально діють в Україні’, ‘військовослужбовці Російської Федерації’), *чорні чоловічки* (‘українські добровольчі збройні формування’), *диванні війська* (‘прихильники Євромайдану, які не виходили на вулицю’), *колоради, двоногі колорадські жуки* (‘проросійські сепаратисти в Україні, які носять георгіївську стрічку, що зовнішньо нагадує колорадського жука’), *армагеддонські козаки* (‘донські козаки, які стали учасниками збройного конфлікту в Криму й на Донбасі’), *пенсійний туризм* (‘переоформлення пенсій та соціальних виплат на територіях, які контролює уряд України’). У вересні 2014 року в українських засобах масової інформації та соціальних мережах з’явилося слово *кіборги* як назва українських захисників донецького летовища. Його, до речі, “подарував українській мові... проросійський бойовик. Тоді він намагався пояснити, чому передові загони російсько-терористичних військ у всеозброєнні не можуть узяти Донецький аеропорт, який захищає кілька десятків українських військових зі стрілецькою зброєю” [3: 4]. Аналізований іменник утворився шляхом злиття компонентів лексичного словосполучення *кібернетичний організм* і має таку семантичну структуру: 1) *мед.* біологічний організм, що містить біологічні або електронні компоненти і здатний забезпечити виживання людини поза Землею; 2) *наук.-фантаст.* фантастичний об’єкт. Семантично похідне найменування ‘той, хто охороняє аеропорт міста

Донецька від нападів сепаратистів, терористів' виникло внаслідок на-самперед тих асоціацій, які пов'язують закарбоване у свідомості уявлення 'фантастична істота, напівлюдина, генетично модифікована людина, людиноподібний робот, синтетична істота, робот, напівмашина', з тими тяжкими, наповненими людських утрат воєнними діями, які ведуть мужні українські вояки. Слово *кіборг* влилося у сферу реалізаторів функції мовної гри з виразним суспільно-політичним обарвленням, яку легко простежити в читанні новоутвореної лексеми зі збереженням змісту зліва направо й навпаки: "І зятяйте, москалі: «КІБОРГ» по-вашому правильно читати і навпаки: «КІБОРГ» — це для вас «ГРОБІК»" [10: 12]. Творення образних семантично трансформованих назв на цьому не завершується, що підтверджує такий красномовний факт: *кіборги* номінують свою територію *Брестською фортецею, Донецькою Брестською фортецею, Брестською територією*.

Слово *тітушки* також заслуговує на окремий коментар. Базою для творення цього іменника — загальної назви послужило прізвище молодого спортсмена з міста Білої Церкви Вадима Тітушка, який скомпрометував себе тим, що спокусився на підкуп влади й напав на київських журналістів Ольгу Сніцарчук та Владислава Содея. За відонімним апелятивом *тітушки* швидко закріпилася нова інваріантна семантика 'найманці влади' з низкою її лексико-семантичних варіантів: 'молодики, які перешкоджають діяльності опозиційних активістів', 'кримінальні авторитети, які беруть участь у масових політичних сутичках', 'молоді люди спортивного вигляду, яких використовують для протизаконних методів перешкоджання конституційним проявам громадського опору', 'молоді люди, які здійснюють рейдерські захоплення власності, охорону незаконних забудов від протестів громадян', 'молоді люди, які проникають у середовище мітингувальників для створення паніки, підбурювання до протизаконних дій', 'перевдягнені в цивільний одяг співробітники владних структур, озброєні агенти спецслужб, які чинять те саме, що й тітушки', 'добровільні працівники міліції, яка захищає владу в період Євромайдану' й ін. Слово *тітушки*, проникнувши спочатку в публіцистичний, а згодом і в інші стилі, відразу потрапило до розряду значеннево поліфункціональної лексики, синонімізувалося (пор.: *тітушки* — *толстолобіки* [з лексики регіоналів] — *простітушки* [з народного мовлення]), трансформувалося в перифрази (*коронний номер регіоналів, винахід Партії регіонів, кадровий резерв антиукраїнської навали, основна ударна сила так званих Донецької та Луганської народних республік*), розширило свій словотвірний потенціал (*айті + тітушки = айтітушки* — 'хакери, які здійснюють атаки на сайти, зламують акаунти опозиціонерів у соціальних мережах', *проститутка + тітушки = простітушки* — 'молоді найманці влади, які протидіяли Майданові [Євромайдану]'), фразеологізувалося (*Поганий той рагуль, який не мріє стати айтітушкою; Усі — тітушки, а я — д'Артаньян*) і навіть збагатило політичний словник інших мов.

Про багатокомпонентну назву *Південно-Східна Українська Автономна Республіка*, своєрідним синонімом якої є аббревіатура *ПіСУАР*, також треба сказати окремо. Новоутворене слово ріже слух, бо за ним у мові закріпилося інше значення — ‘раковина в чоловічій убиральні зі стояком для сечі’. Воно ввійшло в обіг після того, як провладний кандидат 2004 року зневірився у своїй перемозі й вирішив удатися ще до одного засобу — запустити в хід ідею сепаратизму, назвавши всю цю махінацію федералізмом. Слово *ПіСУАР* проіснувало недовго й перейшло зі сфери неологізмів, оминувши загальномовну стадію, відразу до сфери архаїзованої лексики. Це відбулося під дією екстралінгвального чинника — від ідеї сепаратизму-федералізму швидко відхрестилися її творці. Щоправда, невдовзі вони знову взялися за свою чорну справу, заявляючи про відокремлення від України Криму, південно-східних регіонів, про створення Новоросії й інших автономій за відомим кремлівським сценарієм: “сепарація — автономізація — суверенізація — окупація”. Словниковий склад української мови, як і слід було чекати, розширили негативно конотовані лексичні одиниці на позначення цих автономій або Донбасу загалом — *Донецька рабовласницька республіка, депресивний регіон, виплід російської пропаганди, Лугандон (ЛуганДон), Луганда, Лугандонія, Лугамбе, Даунбас, Дамбabwe, Нове Придністров’я, так звані (самопроголошені, терористичні організації, ніким не визнані території, квазідержавні структури, контрольовані терористами, псевдоорганізації) ЛНР і ДНР* — і їхніх жителів — *лугандони, даунецькі, ПРдонецька шпана, лнрвіці, днрвіці, самозванці. Сепарати*, тобто сепаратисти, *риги*, тобто регіонали, терористи різних мастей, щоб виправдати свої злочинні дії, удалися до шукання ворогів з-поміж українських патріотів і назвали образливо їх *оранжойдами, оранжидами, свідомітами, бандерлогами, бендерасами, майдаунами, майданерами, майданутими, жидобандерівцями, нашистами, нациками, укронашистами, украми, укropaми, правосеками, націонал-екстремістами, українськими націоналістичними канібалами, радикалами-націоналістами, бандерівцями-фашистами, націоналістичними зарізяками, криворукими зарізяками, українськими фашистами* і, звичайно ж, *хохлами*. Українській владі начеплено перифрастичні ярлики *київська фашистська хунта, українська злочинна хунта*, яка, до того ж, засідає не де-небудь, а в якомусь оповитому ореолом таємничості *Бандерштадті*. Не поталанило і столиці України: ненависники Революції Гідності поіменували Київ *третім рейхом у бандерівському форматі*.

Розширився семантичний діапазон слова *бандерівець (бандерівець)*. Воно тепер стосується не тільки тих українських націоналістів, які вважали себе послідовниками ОУН, не лише вихідців із Західної України, а й усіх тих, для кого Україна — соборна, самостійна, незалежна, унітарна держава. Це збірний образ проєвропейських, прозахідних українців, прихильників Майдану. Формування номінативного ряду, про який ідеться, не завершилося, отож не за горами поява в мові ще дошкульніших, ще в’їдливіших слів на позначення одержимих захисників нашої

Батьківщини. Сумувати з цього приводу, переконає письменниця Оксана Забужко, не варто. “...Всі помітили, — пише вона на своїй сторінці у Фейсбуці, — що з початком бойових дій ми для нападників стали вже не “ХОХЛЫ” — а “УКРЫ”... Дискурс змінився, нас “підвищили рангом”. На місце смішного, дебілкуватого тубільця-салоїда (“младшого брата”) в імперській свідомості з’явився таємничий, грізний “укр”, який чомусь, замість “растворять ворота” й наливати, б’є в морду... “Укри” — це і є, по факту, визнання української незалежності, кінець колоніального міфа” [9].

Розряд новотворів доповнюють емоційно забарвлене дієслово *майданитися* (‘влитися в активне життя Майдану’), посталі на основі онімів Ленін (основний творець тоталітарної держави СРСР, теоретик комунізму, лідер міжнародного комуністичного руху), Кравчук (перший Президент України), Кучма (другий Президент України), Путін, Путлер (*Путін + Гітлер = Путлер*) (Президент Російської Федерації), Кісельов (російський телеведучий), Азаров (колишній Прем’єр-міністр України) іменники *ленінопад* (‘демонтівання та пошкодження пам’ятників Володимирові Ульянову (Ленінові) в Україні, що розпочалося під час Революції Гідності’), *кравчучка* (‘візок для ручного перевезення вантажів, зроблений у вигляді металевої рами з двома колесами’), *кучмізм* (‘система правління Леоніда Кучми, сформована внаслідок злиття радянського режиму з регіональною кримінальною елітою’), *кучмісти* (‘прихильники, утілювачі кучмізму’), *кучмізація* (‘запровадження кучмізму’), *кучмовоз* (‘двоколісний возик середнього розміру для перевезення речей’), *путінці*, *путіністи*, *путлероїди* (‘прибічники Путіна’), *кісельовщина* (‘претензійне висвітлення подій Євромайдану в російських засобах масової інформації’), *азірівка* (‘мова офіційних виступів Миколи Азарова’). Активний словник “азірівки” (за визначенням Михайла Слабошпицького, “лінгвістичного ідіотизму” [11: 87]) з притаманним їй українським ікавізмом та російським аканням сформували лексеми-покручі *папередники* (попередники), *госпідар* (господар), *кровосісі* (кровососи), *скігліті* (скиглити). Окремий тип новотворів становлять аббревіатури, здебільшого ініціальні, наприклад: *РУН* (рунівці) (російськомовні українські націоналісти — ‘всеукраїнська громадська організація, що захищає український націоналізм, у якому немає місця антисемітизму, шовінізму, ксенофобії’), *АТО* (антитерористична операція — ‘комплекс заходів, спрямованих на попередження та припинення терористичних дій’, ‘війна на сході України’), *АД* (аеропорт Донецька — “пекло”), *ПТН* (*ПуТіН*) *ПНХ* (без розшифрування).

Мова ж, як відомо, покликана все документувати, зберігати в просторі й часі, передавати від покоління до покоління продуковану інформацію. Вона з педантичною точністю зафіксує сьогодні українські феномени Помаранчеву революцію та Революцію Гідності не лише в лінгвістичному, а й у юридично-правовому вимірі, щоб хтось, урешті-решт, відповів не за какофонічні оказіоналізми на взірець *ПіСУАР*, *Лу-*

гандон, Даунбас, а за вчинення умисних посягань на територію унітарної держави України та її кордони.

У революційні періоди, про які йдеться, створено чимало описових зворотів, що вживаються замість звичайних назв. Широке перифрастичне поле має слово Майдан: *явище не тільки київське, не тільки українське, не тільки європейське і світове, а й космічне, явище у світовому політичному розвитку безпрецедентне, сила не політична, безпрецедентна громадянська сила, модернова версія славної козацької вольниці, золотий тік української революції, могутній народний парламент, вічна й безкрая Україна, планетарне з'явище, політика найпоряднішої проби, висока самодисципліна, порядок, взаємопідтримка учасників і загальне співчуття киян та мешканців із регіонів України, всенародний парламент, усенародне явище, паралель шістдесятництва, музей життя і надії, музей у дії, серце світу, найсуттєвіше місце у світі, готовність стояти за власну гідність, український феномен, троїста революція, що знаменує завершення переходу України із середньовіччя в сучасність, українська національно-визвольна революція, завершення визвольних змагань українського народу, нові цінності проти старих цінностей, громадянське суспільство, подія вищого духовного гуманістичного порядку, час зміни для нашої свідомості, наші Крути, радість і щастя, сила, характер, а значить, і доля, маленька республіка Свободи і Європи, повстання сторіч, планета, на яку висадилися всі ті, хто вирішив захищати потоптану і понижену людську гідність, особлива територія української душі, найактивніший інструмент впливу суспільства на владу, новітня Запорізька Січ, табір гусинів, потужний ривок України від “совка”, остаточний розрив того ланцюга, яким Україна прикута до Росії, принадний прецедент і для демократичної частини Росії, і для Білорусі, інфекційна загроза для імперії, яку Путін почав нарощувати, зтягаючи колишні республіки в ярмо Митного союзу, увертюра до похорону Росії, явище демократичне, Рубікон і порядок не тільки для українців, каталізатор оновлення й об'єднання не лише Європи, а й усієї цивілізації. Аналізовані перифрази сьогодні заяскравіли в соціальних мережах. Вони являють собою заклики дотримуватися правил цивілізованої поведінки: Майдан — це донести банку з-під “Pepsi” до смітника, паркуватися за правилами, якщо навіть незручно, установити ліцензійну копію Windows, скласти іспит у ДАІ чесно, посадити квіти біля свого під'їзду, більше подорожувати своєю країною.*

З-поміж перифраз, які відображають суспільно-політичні трансформації сьогодення, домінують образно-переносні й описові найменування людей, які брали участь в українських революціях. Центр перифрастичності зайняло ім'я “Юлія Тимошенко”: *лідерка білосердечних, українська Жанна д'Арк, вітчизняна Жанна д'Арк, помаранчева жінка з іміджем Жанни д'Арк, українська принцеса, секс-символ української політики, помаранчева принцеса, перша леді революції, улюблениця Майдану, двигун Майдану, королева Майдану, трибун революції, богиня революції, надійна соратниця Ющенко, берегиня України, залізна леді, класична біз-*

нес-вумен, газова леді, королева бензину, королева газу, королева голубого палива, королева блакитного палива, королева уряду, леді Ю, бойова Юля, блондинка з косою, залізна коса, жінка з дулькою, жінка з косою, пані з косою, наша “трудівниця”, ТигрЮля, колишня богиня Помаранчевої революції, перша політична красуня, українськоцентрична особа, тендітна жінка, яка ганьбила крутого донецького пахана, головна популістка Вкраїни, ліва популістка, полум’яна популістка із прозахідними поглядами, наша популістка, найталановитіша популістка України, прихильниця НАТО, політик, який перебував під політичними репресіями. Цей процес творчого номінування тимчасово перепинив вимушений відхід Юлії Володимирівни від активної політичної діяльності, зниження рейтингу партії Всеукраїнське об’єднання “Батьківщина”, яку вона очолює.

“Обросло” описовими зворотами негативного змісту й ім’я “Віктор Янукович”: кандидат від влади, намісник Кучми, тому що справедливий, тому що чесний, тому що патріот, тому що господар, тому що конкретний, тому що українець, тому що несправедливий, тому що нечесний, тому що не патріот, тому що не господар, тому що не українець, тому що корумпований, людина з “подвійним дном”, татуйований кандидат від влади, великий дон, головний дон, проффесор від політичної філології, проффесор шапкознімальних наук, президент-проффесор, през Янек, феняязычний” індивід, кандидат Я., кандидат від зони, людина з кримінальним минулим, двічі несудимий, двічі судимий, проросійський представник донецького клану, лже-Віктор, кримінальна молодість, зрілий мат, тому що сидів, тому що згвалтував, проффесор з двома “ходками”, ректор Інституту кримінальних злочинів, єдиний проффесор в Україні, самозванець-“проффесор”, тому що злякався яйця, впав від яйця, срібний призер чемпіонату двобою з траурними вінками, майстер спорту з ламання кулькових ручок, головний регіональник, політичний труп, закривавлене ім’я, верховний бандит, зрадник свого слова й духу, золотий батон, любитель золотих батонів, завжди легітимний президент, вічно живий президент, найвірніший прислужник будівничих “руського мира”, прямий агент Москви, керована з Кремля маріонетка на президентському троні, президент-утікач, тупий правитель, ставленник Путіна в Україні, вірний шанувальник російської воєнної звитяги, неотесаний професор, неотесаний невіглас, безнадійний невіглас, поціновувач поетеси “Ахметової”, жалюгідний політичний шулер, донецький виродок, енакіївський хам, донбаський самодержець, брехун, не менший за Путіна, уособлення страшеного зла для України, титанік української політики, кривавий диктатор, те, що взагалі не надається до евфонічної вимови чи спроби пристойної аналогії, щось глибоко безпрецедентне в усій європейській політичній практиці, науково перспективна тема не тільки для істориків та соціологів, а й для психоаналітиків і криміналістів, інвестор терористів, екс-цар усія України.

Володимир Путін ще довго змиватиме тавро совка, якому на гідність плювати з висоти власного свиняцтва, зразка Сталіна, кремлівського інтригана, кремлівського владика, кремлівського карлика, жорстокого ро-

сійського хазяїна, сина сталінського вертухая, сталевого ВВП, найяскравішого репрезентанта “театру абсурду”, новоявленого російського Геродота, нелюда, який принизив цілі народи, небезпечного фантазера, здатного занурити світ у кошмар війни через абсолютно незрозумілі цілі, сліпого епігона Гітлера, Віктор Медведчук — головного конструктора виборів 2004 року, архітектора оксамитової революції, усесильного сірого кардинала, засмерділого політичного трупа, збитого льотчика, кризового менеджера, Дмитро Табачник — відвертого українофоба, великого “інтегратора” України до “руського міра”, одіозного міністра освіти і науки, штатного українофоба, одиниці виміру україножерства, синоніма україноненависництва, зловісної особи, Віталій Захарченко — міністра-монстра, попихача-міністра, Михайло Чечетов — злотоуста, що мислить так геніально, як Поплавський співає, одіозного регінала, головного “диригента” фракції Партії регіонів у парламенті, парламентського клоуна, чемпіона словоблуддя, Віктор Пшонка — поплічника мародерів, послідовного адвоката регіналів, Андрій Ключев — основного фальсифікатора президентських виборів 2004 року, Леонід Черновецький — мера всіх марсіян, владного космонавта, гречаного мера, маршала гречки, містера космосу, київського “божого голосу”, бре(н)дового мера, мера “улюблених бабусь”, турботливого онука, царя Леоніда, дядька Чорномора, Олесь Довгий — народного сина, поплічника Черновецького, Михайло Добкін — борця проти насильницької русифікації, чемпіона із суперодіозності, проросійського кандидата, Вадим Колесніченко — новітнього русифікатора України, найактивнішого українофоба часів Незалежності, короля українофобії, актора політичного “театру тіней”, головного провокатора з Партії регіонів, завязаного шовініста, інструмента Кремля, Лубянки, Путіна, імперської Росії, головного речника буцімто захисту мовних прав, Олена Бондаренко — майстра з відбілювання Партії регіонів, маніпулятора свободою слова, адвоката влади Януковича, Родіон Кіреєв — горе-судді, Сергій Курченко — юного Курчати, презикового кошелька, Ганна Герман — головної піарниці Януковича (Бандюковича), Сергій Ківалов — народного кидала України, головного підрахуя, головного кишенькового калькулятора, українського провідного оператора кишенькового калькулятора, Анатолій Кінах — вічного перебіжчика, фарбованого лиса української політики, Олег Царьов — одного з ватажків терористів, самопроголошеного глави Новоросії, голови самопроголошеного Союзу народних республік, лідера сепаратистського руху “Південний схід”, сепаратистського фюрера, біснுவатого у своєму україноненависництві народного депутата, сателіта Кремля, Ігор Зварич — судді-колядника, Петро Симоненко — найбільшого українофоба сучасності, червоного генерала, червоного товариша, розмінної монети в політичних іграх інших партій, незмінного фюрера, антиукраїнського сіроми, Володимир Олійник — яструба Партії регіонів, що майскується під солов’я, Сергій Арбузов — чільного представника “сім’ї” Януковича, Микола Азаров — феномена(у) зради, синдрому страху, однієї з найгідотніших постатей, які дала нам Росія, найтупіших її пред-

ставників в Україні, монструозного індивідуума, Олександр Захарченко — головного терориста Донбасу (ДНР), главаря ДНР, ватажка терористичної організації ДНР, самовисувача самопроголошеної республіки, Ігор Плотницький — головного терориста ЛНР, ставленика Росії, Віктор Ющенко — політичного імпотента, недолугого третього Президента (Недоющенка), Кучми у вишиванці, майже національного Месії, Месії, який перетворився на Іуду. Забуто сьогодні через немовні причини перифрази імені “Наталія Вітренко”: конотопська пані, найпрогресивніша соціалістка, агресивна соціалістка, захисниця “общепонятного язика”, лідерка прогресивних соціалістів, лідерка наташизму, отаманша-прогресистка, активна місіонерка секти свідків СРСР, український Жириновський, Жириновський у спідниці, самурай у спідниці. Досить активно в 2004–2005 рр. уживався описовий зворот прапор Помаранчевої революції. Він — образна паралель до імен “Микола Томенко”, “Юрій Луценко”, “Олександр Зінченко”, “Микола Катеринчук”. Цих колишніх ющенківців номінували ще батьками Помаранчевої революції. *Голосом, обличчям Майдану* цілком справедливо названо актора Євгена Нищука, співачку Руслану Лижичко, до яких від першого й до останнього революційного дня прислухалася вся Україна в 2004–2005, 2013–2014 рр., *голосом Автомайдану* — Дмитра Булатова, якого слуги влади жорстоко катували, *головними лікарями Майдану, символами героїзму лікарів* — Ольгу Богомолець та Олега Мусія, які рятували життя і здоров’я учасників Революції Гідності. Після втечі Віктора Януковича з України його резиденцію, тобто Межигір’я з усім гамузом — фонтанами, водоймами, дорогими елементами інтер’єру, зокрема золотими унітазами, “охрестили” українським Версалем з будівлями у стилі українського “пізнього бикоко”, “донецького шикку”, музеєм корупції, несмаком за наші гроші, “золотим” несмаком Януковича, жорстоким тріумфом клептократичної влади. Скарби маєтку Віктора Пшонки, несмак колишнього Генерального Прокурора України характеризує сформована на основі перенесення асоціативних зв’язків загальнокультурного плану “норма → відхилення від норми” перифраза *карикатура на багатство*. Варто зауважити, що активізація описових зворотів мотивована не потребою уникнення повторів, а намаганням дати певну соціальну або позитивну чи негативну емоційну оцінку тим, хто впливав на політичну ситуацію в нашій державі. Потвердимо сказане й завершимо розповідь про зміст, форму і роль перифраз такою досить оригінальною з лінгвістичного погляду і з погляду суспільно-політичної заакцентованості ілюстрацією: “Надворі справді... війна, агресія, **кремлівський удав** от-от проковтне нашого **запорошеного кролика...**” (М. Наєнко). Додамо до неї ще й авторську фабулу: “Думаю, що вдавиться. І тому треба не напускати туману, а мовчки виконувати і більшу, і меншу роботу”.

Слово *Майдан* у новому семантичному статусі, запрограмованому на його духовний код, продовжує активно побутувати. Це яскраво засвідчує такий факт: українці заявляють, що вони пережили перший

Майдан, тобто Помаранчеву революцію, яку називають ще жовтневим переворотом по-українськи, другий Майдан, тобто Революцію Гідності, яку номінують ще одним із псевдонімів антиколоніальної війни, і готові в разі нехтування їхніх прав та свобод до третього Майдану. Словосполучення *Помаранчева революція* і сама лексема *помаранчевий* із притаманним їй проаналізованим вище набором нових диференційованих значень і лексико-граматичних трансформацій різко звузили свій функціональний потенціал, відчутно ослабили колишню емоційну насагу. Причина цього лежить в екстралінгвальній площині: “помаранчеві зрадили не лише один одного”, покличемося на політолога Ігоря Дебенка, а “зрадили народ, який привів їх до влади, відстоючи справедливі результати виборів та ... нове майбутнє для країни”, вони “у значній мірі виявилися не лише меншим, а в багатьох аспектах навіть більшим злом, яке, ховаючись за національно-патріотичною риторикою, лобювало власні бізнес-інтереси” [2]. “Майдан 2004, — доточимо до щойно процитованих слів розмірковування письменника Сергія Цушка, — міг стати доленосним в історії нашого народу. Не став, навпаки — суттєво підкосив суспільну потугу, зменшив кількість оптимістів і взагалі небайдужих. Майдан 2013 — це ще один шанс (дасть Бог — не останній) щось змінити. Але змінювати — й змінюватися самі — мають УСІ” [13]. Здевальвоване поняття “Помаранчева революція” заступило поняття “Революція Гідності”. Важливо наголосити, що іменник *гідність*, на відміну від прикметника *помаранчевий*, експліцитно репрезентує закріплене за подією, яку ми сьогодні переживаємо, найсуттєвіше уявлення — ‘усвідомлення українцями своєї громадської ваги, громадського обов’язку’. Назва відповідає економічним, політичним, культурним викликам часу, точно віддзеркалює запити і прагнення українців. Залишається тільки вірити, що Революція Гідності достойно завершиться, а засобами її лінгвалізації стануть мовні одиниці з яскраво заманіфестованим позитивним змістом.

1. *Бондаренко С.* Поеми-кліпи / Станіслав Бондаренко. — К. : Український пріоритет, 2014. — 128 с.
2. Зрадники при владі [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://news.meta.ua/ua/archive/11.08.10/cluster:17811463-Zradniki-pri-vladi/>. — Назва з екрана.
3. “Кіборги” — слово року в Україні // Свобода: всеукраїнське видання. — 2015. — 15–21 січня. — С. 4.
4. *Ковальчук Л.* Слова та словеса / Леонід Ковальчук // Слово Просвіти: всеукраїнський культурологічний тижневик. — 2015. — 29 січн.— 4 лют. — С. 5.
5. *Куйбіда В.* Ще раз про Революцію Гідності і завдання організованого українства / Василь Куйбіда // Літературна Україна: газета письменників України. — 2015. — 22 січн. — С. 7.
6. *Лопата В.* Майдан / Василь Лопата // Літературна Україна : газета письменників України. — 2005. — 3 березн. — С. 1.
7. *Мацько Л.І.* Мова живе своїм життям / Любов Іванівна Мацько // Рідний край : наук., публіц., худ.-літ. альманах. — 2000. — № 1 (2). — С. 49–51.
8. Нам потрібен мовний кордон із Росією: сучасна мовна політика в Україні очима соціолінгвіста: [інтерв’ю Майї Орел з Ларисою Масенко] // Україна молода: щоденна інформаційно-політична газета. — 2014. — 15 грудн. — С. 8.

9. Oksana Zabuzhko (Оксана Забужко) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.facebook.com/oksana.zabuzhko/posts/10152543844108953?fref=pf>. — Назва з екрана.
10. Посміхніться! // Свобода: всеукраїнське видання. — 2015. — 22–28 січн. — С. 12.
11. Слабошпицький М. Гамбіт надії. Україна: констатації, матеріали, виклики, сподівання / Михайло Слабошпицький. — К. : Ярославів Вал, 2014. — 312 с.
12. Словник української мови : в 11 т. / ред. кол.: І. К. Білодід (голова) та ін. — К. : Наук. думка, 1970–1980. — Т. 4. — 1973. — 840 с.
13. Цушко С. Між двох майданів / Сергій Цушко // Слово Просвіти : всеукраїнський культурологічний тижневик. — 2013. — 28 листоп. — 4 грудн. — С. 1.
14. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус / Юрій Шевельов. — Чернівці : Рута, 1998. — 207 с.
15. Яворівський В. На Майдані / Володимир Яворівський // Літературна Україна. — 2005. — 31 березн. — С. 1, 3.

Статтю отримано 17.12.2014

Mykola Stepanenko

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Poltava

THE UKRAINIAN LANGUAGE AND SOCIAL POLITICAL TRANSFORMATION OF NOWADAYS

The article reveals and characterises the dynamics of the language situation in Ukraine after the revolutions of 2004–2005, 2013–2014 and as a result the Ukrainian language quite substantially showed itself as the natural and basic means of communication among Ukrainians and the other representatives of different ethnic groups who are the citizens of Ukraine. Proper attention is paid to the modern language legislation, the author considered the urgent need for the adoption of the law in the nearest future about the only official language in Ukraine, which would presumably reduce that social tension, which the law "On State Language Policy" developed by Kolesnichenko — and- Kivalov synthesizes.

The main content of the article deals with the language documentation of Orange Revolution, Revolution of dignity (Antymaydan, Euromaidan). It presents sociolinguistic interpretation of the iconic social events as well as outlines their linguistic status. We show also the spiritual essence of the newly created symbol Maidan, a deep semasiological analysis of this word was made, in particular the evolution of secondary nominations was highlighted, the process of semantic and connotative updating and the process of joining the vocabulary of other languages were carried out. The mechanism of secondary nomination of the word orange was presented systematically, the history of the development of lexical phrases as Nebesna Sotnia (The Hundred of Heaven), Heroi Nebesnoi Sotni (The heroes of hundred of heavens) in extra and intralinguistic terms.

A number of language changes during last two decades were thoroughly considered and analysed, especially the "youngest" changes and wordformation process that resemble Ukrainian mostly about the negative effects associated with the presidents election, deputies, MPs, current military acts (coalitsiada, speakeriada, Kuchmism, putintsi, viktoriada, yeepnutyy, folk lustration, green men, retirement tourism). The words cyborg and titushky were thoroughly analysed from sociolinguistic and proper semantic descriptions and negative connotation of lexical items denoting the so-called LNR, (National republic of Luhansk), DNR (National Republic of Donetsk) and their residents, as well as offensive words of dominated character for Ukrainian patriots, Ukrainian authorities were determined.

Another piece of research is a paraphrase that reflects the social and political transformation of nowadays reality. The author develop the idea about the proper names fields of the words "Square", "Mezhyhirya", "Yulia Tymoshenko", "President", "Viktor Yanukovych", "Vladimir Putin", "Leonid Chernovetsky", "Natalia Vitrenko," "Petro Symonenko" and others.

It was proved that the newly formed Ukrainian language lexical resource reflects the economic, political and cultural challenges, needs and aspirations of the Ukrainian people.

Key words: the Orange Revolution, the Revolution of Dignity, neologism paraphrase, the noun Square (Maidan), the language situation, the word symbol.

УДК 811.161.2

Лариса Масенко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

СЛОВО КУРКУЛЬ В ІСТОРИКО-ЕТИМОЛОГІЧНОМУ ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ АСПЕКТАХ

*У статті розглянуто семантичні зміни, яких зазнало слово **куркуль** у радянському офіційно-діловому і пропагандистському дискурсах. Надання слову вкрай негативної конотації зробило його своєрідним тавром на позначення класового ворога. Специфіка вживання лексеми **куркуль** і численних похідних від неї утворень у мові обвинувальних актів і пропагандистських текстів другої половини 1920—1930-х років дає підстави авторці вважати досліджуване лексичне гніздо мовним виявом війни тоталітарного режиму з українським селянством як основною соціальною базою українського етносу.*

Ключові слова: радянська новомова, хазяїн, куркуль, середняк, незможник.

Доктрину про дихотомічний поділ суспільства на два ворожі непримиримі табори гнобителів і гноблених заклали в основу комуністичної ідеології її творці К. Маркс і Ф. Енгельс. По-екстремістському осмисливши цю ідею, більшовики пов'язали проповідувану ними мету побудови нового суспільства з необхідністю ліквідації так званих експлуататорських класів. Відтак після жовтневого перевороту 1917 року поза законом опинилися цілі соціальні верстви колишньої Російській імперії. Саме більшовики запровадили організоване на державному рівні знищення затаврованих колективів [1: 30-31].

Головним засобом встановлення нового порядку став терор. За визначенням Льва Троцького, червоний терор був «знаряддям, застосовуваним проти приреченого на загибель класу, який не хоч гинути» [31: 64].

© Л. Т. МАСЕНКО, 2015

Після розстрілу імператора та його родини влітку 1918 року більшовики економічно, політично, а часто й фізично ліквідували вищі верстви Російської імперії — дворянство й буржуазію та націоналізували велику приватну власність.

Класовий ворог, проте, не зник. Лишалися так звані «дрібнобуржуазні елементи», до яких більшовики зараховували і заможніші групи селян. Крім того, нова влада планувала запровадити в сільському господарстві усуспільнення землі і землекористування. При цьому більшовики не могла не усвідомлювати, який опір зустріне в селянському середовищі проведення колективізації, що суперечила гаслу «Землю — селянам!», завдяки якому більшовики здобули прихильність значної частини селянства під час революції.

Особливо потужну протидію колективізації слід було очікувати з боку українського селянства. Упродовж 1905—1917 рр. в українських селах сформувався соціальний прошарок міцних господарів, які невтомною працею набули певної заможності. Форми землеволодіння і землекористування в Україні, де переважали приватні одноосібні господарства, кардинально відрізнялися від російської традиції общинного землеволодіння. Не випадково Євген Чикаленко, тісно пов'язаний як землевласник і громадський діяч з селянським середовищем Південної України, ще 1917 року передбачав, що соціалізація землі спричинить масові протести й заворушення серед українського селянства. Це засвідчує, зокрема, лист Є. Чикаленка до П. Стебницького від 20 березня 1917 р., де він писав: «А тим часом наше селянство не піде на соціалізацію, чи муні[ци]палізацію землі. Великороси, які звикли до общинної форми, може, й не протестуватимуть, а у нас всі володіють подворно, всі дрібні власники, а маса єсть середніх власників, які володіють шматками і по 100 десятин (козаки на Полтавщині та Чернігівщині), які оружно будуть виступати проти відбирання землі. А через те можливі страшенні заколоти, безладдя, які Бог зна до чого можуть довести» [33: 488].

Варто зауважити, що ідеологи комуністичного руху, орієнтуючись на робітничий клас як рушія революційних суспільних змін, від самих початків виявляли антагонізм до селянського укладу життя, характерного для європейських країн, зокрема К. Маркс і Ф. Енгельс в «Маніфесті комуністичної партії» писали про «ідіотизм сільського життя» [18: 35].

Крайній вияв ненависті до самодостатньої заможної частини селян, яких у Росії називали «кулаками», демонстрував у своїх промовах і статтях Ленін. Саме він оголосив цій соціальній верстві колишньої Російської імперії нещадну війну, яку продовжив після його смерті Сталін. Показовою в цьому зв'язку є фінальна фраза промови Володимира Ілліча на мітингу червоноармійців на Ходинці 2 серпня 1918 року: «Ми переможемо світового куркуля і відстоїмо справу соціалізму!»¹ [16: 28].

¹ У цій і наступних цитатах із текстів Леніна в російському оригіналі вжито слово *кулак*.

Ненависть до заможного селянства Ленін продемонстрував у ще одному виступі в серпні того ж року, що був опублікований під назвою «Товариші-робітники! Ідемо в останній, рішучий бій!» за рукописом, який зберігся в архіві вождя. Наведемо кілька фрагментів із цього виступу:

«Скрізь жадна, що обіжралася, звіряча куркульня з'єдналася з поміщиками і з капіталістами проти робітників і проти бідноти взагалі. Скрізь куркульня з нечуваною кровожерливістю розправлялася з робітничим класом» [16: 37].

«Жодні сумніви неможливі. Куркулі — шалений ворог Радянської влади. Або куркулі переріжуть безконечно багато робітників, або робітники нещадно роздавлять повстання куркульської, грабіжницької меншості народу проти влади трудящих.. Середини тут бути не може. Мирові не бути: куркуля можна і легко можна помирити з поміщиком, царем і попом, навіть коли вони посваряться, але з робітничим класом н і к о л и » [16:38].

«Ці павуки жиріли коштом розорених війною селян, коштом голодних робітників. Ці п'явки пили кров трудящих, багатіючи тим більше, чим більше голодував робітник у містах і на фабриках. Ці вампіри підбирали і підбирають собі в руки поміщицькі землі, вони знов і знов закабалають бідних селян. Нещадна війна проти цих куркулів! Смерть їм!» [16: 38-39].

Промовистою є також пропозиція Леніна щодо методів боротьби з голодом у російських губерніях, що їх містять «Замітки про заходи боротьби з голодом і про посилення господарської роботи», написані 1921 року. У цьому документі Ленін пропонує створити в районах, охоплених неврожаєм і голодом, армію з молоді цих же районів у кількості 500 тисяч багнетів (а може, й одного мільйона) і відрядити її до України. Ось як формулює «вождь світового пролетаріату» мету такої армії: «...розташувати ці ½ мільйона в Україні, щоб вони допомогли посилити продроботу, будучи сугубо заінтересовані в ній, особливо ясно усвідомлюючи і почувуючи несправедливість ненажерливості багатих селян на Україні» [17: 63].

Ненависть Леніна і його оточення до селян пояснювалась їхнім переконанням у тому, що для забезпечення населення продовольством і товарами необхідно заборонити вільну торгівлю і запровадити централізований розподіл їх, відбираючи у селян задарма надлишки врожаю [1: 36]. Природно, що селяни чинили цьому опір. Зламати його більшовики могли лише терором. Згідно з планом Леніна, терористична операція проти найчисельнішої в Російській імперії верстви була проведена поетапно і в супроводі потужної пропагандистської кампанії.

На першому етапі операції більшовики застосували звичну для них практику розколу соціуму й нацькування одних його груп на інші. Сільську людність вони розподілили на три групи за рівнем матеріального достатку — заможних селян, середняків і бідноту. Першу групу

було зараховано до класових ворогів, друга підлягала ідеологічній обробці для виховання соціалістичної свідомості, а третя мала стати опорою більшовицького проведення колективізації.

Слід зазначити, що такий поділ, здійснений кабінетними теоретиками, не відповідав реальній соціальній структурі тогочасного села. Дослідники селянської культури свідчать, що до колективізації українське село являло собою двоступеневу структуру, складниками якої були хазяї і бідняки. Ані за класами, ані за належністю до певного стану поділ не проводився. Хазяями вважали працьовитих господарів, тоді як до бідняків ставилися або як до невдах, чиї злидні були спричинені передчасною смертю голови родини чи надто великою кількістю дітей, або як до ледацюг, що найчастіше було пов'язано із пияцтвом [20: 115].

Як засвідчили усні історії, записані у 1993—1995 роках у селах Центральної та Східної України від людей старшого віку, які пам'ятали часи колективізації, до колективізації слово *куркулі*, хоча й існувало, вживалося рідко і не мало негативних конотацій. Опитувані зазначали, що люди, яких у 1920—1930-х рр. держава охрестила *куркулями*, були просто найпрацьовитішими родинами в селі, які не мали жодних підстав вступати до колгоспу. Односельці називали їх не *куркулями*, а *хазяями* [20: 116].

Підтвердження цього знаходимо і в художніх творах, передусім драматургічних, діалогічна форма яких відображає реальне живе мовлення свого часу. Показово, що п'єсам І. Карпенка-Карого «Сто тисяч» і «Хазяїн», дія яких відбувається в часи зародження капіталістичних відносин в українському селі кінця ХІХ століття, слово *куркуль* не відоме. Заможних селян, власників великих господарств, всі інші персонажі називають *хазяями*. Поширення в тогочасному мововжитку саме такого слова на позначення заможного селянина засвідчує винесення його у заголовок комедії «Хазяїн», головний персонаж якої Терентій Гаврилович Пузир представляє новосформовану верству тих вихідців із селянського середовища, яким вдалося швидко розбагатіти як завдяки власній тяжкій праці, так і через участь у сумнівних торговельних оборудках.

З перших же років встановлення радянської влади у селах почали створювати так звані *комнезами* (*комітети незаможників*, кальковане з рос. *комбеды* — *комитеты бедняков*) і вводити їхніх представників до місцевих Рад депутатів трудящих. Заможнішій частині селян, яких у Росії називали *кулаками* (український відповідник *куркуль* поширився у вжитку вже за радянської влади, про що йтиме нижче), членство в Радах було суворо заборонено. Влада цілеспрямовано розкладала селянство, захоплюючи систему доносительства. Зокрема, декрет від 9 травня 1918 року санкціонував передачу половини вартості не заявленого до здачі і реквізованого за доносом у «ворогів народу» хліба донощикам [21: 176].

Короткочасний період НЕПу (нової економічної політики), оголошений в березні 1921 року, коли було скасовано примусову «продрозкладку» і частково відновлено вільну торгівлю, був з боку влади черго-

вим обманом. До тимчасового відступу від практики терору більшовиків змусила хвиля селянських повстань, коли влада під ними захиталася. Однак, тимчасово дозволивши вільну торгівлю, яка сприяла зростанню в селі заможнішої верстви, більшовики продовжували трактувати селян як «дрібнобуржуазну стихію», головний етап боротьби з якою ще попереду. Ленін неодноразово підкреслював, що держава буде нещадно боротися зі зростанням капіталізму знизу. «Найбільшою помилкою, — заявляв Ленін, — є думати, що неп поклав край терору. Ми ще повернемося до терору, і терору економічного» [21: 177].

З кінця 1920-х років, коли були розгромлені «ухили» й «опозиції» всередині партії і Сталін остаточно утвердився при владі, відбувся різкий поворот до практики масового терору [5: 175].

Листопадовий (1929 року) пленум ЦК ВКП(б) оголосив курс на здійснення суцільної колективізації. Україна як головний постачальник зерна посідала у цих планах особливе місце. Тут проведення колективізації мало відбутися ударними темпами. Менш ніж за рік у республіці належало колективізувати всі сільські господарства [5: 178]. Відтак селянам було оголошено війну.

Цей етап знищення українського села почався з «куркульської операції».

У січні 1930 р. Сталін опублікував статтю «До питання про політику ліквідації куркульства як класу», в якій оголосив принципову зміну у ставленні до «куркульства»: «доведеться тепер відкладати набік» раніші постанови і закони про «недопустимість розкуркулювання» [9: 93]. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 3 травня 1930 року та XVI з'їзду ВКП(б) було наказано «перейти від політики обмеження куркулів до політики ліквідації куркулів як класу на базі суцільної колективізації» [11: 1242].

Більшовицька кампанія ліквідації заможного селянства в Україні відзначалася нечуваною жорстокістю. Самому слову *куркуль* влада надала вкрай негативної конотації.

Вище було наведено спостереження культурологів про те, що заможнішу частину селян в українських селах називали *хазяями*, а не *куркулями*. Як зазначено в «Енциклопедії українознавства», слово *куркулі* — це «уведений совєтською практикою термін для позначення заможних селян, т.зв. сільської буржуазії» [11: 1241]. Те, що слово *куркуль* на позначення заможного селянина поширилося вже за радянської влади, підтверджують лексикографічні праці. Словник Грінченка подає інше значення лексеми *куркуль*, а саме: «пришлий, захожий из другой местности человек, поселившийся на постоянное жительство», зафіксовано в Катеринославській губернії. У Чигиринському повіті відоме було також як «прозвище, даваемое в насмешку мешанам казакам черноморским» [7: 330].

Слово *куркуль* відсутнє в «Словнику московсько-українському» В. Дубровського 1918-го року. Російському *кулак* у значенні «мироєд» тут відповідають такі українські лексеми: *глитай*, *жмикрут*, *дерилюд* [10: 160].

Не фіксує лексеми *куркуль* і «Російсько-український словник» С. Іваницького і Ф. Шумлянського 1918 року, в якому подано ту ж низку відповідників до російського *кулак*, що й у Словнику В. Дубровського, доповнену ще одним словом *доюн* [13: 176].

«Російсько-український словник» М. Уманця і А. Спілки 1925 року також наводить до рос. *кулак* у відповідному значенні ті ж три лексеми, що й Словник В. Дубровського, — *глитай*, *жмикрут*, *дерилюд* [32: 392].

Слово *куркуль* з'являється у словниках, опублікованих у 1920—1930-х роках. «Російсько-український словник» О. Ізюмова 1930 року перекладає рос. *кулак* у значенні «мироєд» двома українськими відповідниками — *куркуль* і *глитай* [14], «Російсько-український словник правничої мови» 1926 р. подає до рос. *кулак* в українській частині такий синонімічний ряд: *кулак*, *глитай*, *жмикрут*, *дерилюд*, *куркуль* [24].

«Словник українсько-російський» А. Ніковського 1927 р. фіксує слово *куркуль* з трьома значеннями «1) пришлый, захожий; 2) кулак, богач; 3) прозвище (в насмешку) казаков черноморских» [19].

В академічному «Російсько-українському словнику» за редакцією А. Кримського і С. Єфремова лексема *куркуль* трапляється у кількох статтях. Як відповідник до рос. *кулак* українське *куркуль* зафіксовано із позначенням «зажиточный крестьянин», до рос. *кулак* у значенні «мироєд» подано *глитай*, *жмикрут*, *дерилюд*, *доюн*, *павук* [22: 381]. Слово *куркуль* наведено також у синонімічному ряду українських відповідників до рос. *коммерческий (оборотистый) человек* — *комерційник*, *гендляр*, *хазяїн*, *куркуль* (останні два з позначкою «в деревенском быту») [22: 303]. У цьому ж словнику лексема *куркуль* зафіксована також останньою в розгалуженому ряду відповідників до рос. «мироєд»: *глитай*, *жмикрут*, *дерилюд*, *доюн*, *жироїд*, *павук*, *глитай-дуб*, *задавійко*, *товстоший*, *пузій*, *куркуль* (останній із позначкою «відповідник до рос. *кулак*») [23: 541].

Слід звернути увагу на велику кількість синонімів з негативною конотацією, наведених в академічному словнику. Це пояснюється, ймовірно, тим, що відповідний том словника (том другий, випуск другий, на літери «Л — Намыкивать») вийшов 1932 року, отже, час його видання припав на роки більшовицької кампанії «знищення куркульів як класу», і така кількість лексем з пейоративною семантикою на позначення заможного селянина відображала відповідний тогочасний слововжиток у пропагандистському дискурсі влади. Крім того, на той час уже були репресовані в справі СВУ головний редактор словника Сергій Єфремов та його упорядники В. Ганцов, Г. Голоскевич і А. Ніковський, в авторському колективі зазначеного тому залишилося тільки двоє упорядників — М. Калинович і В. Ярошенко².

² Зазначимо, що це не врятувало Словник від знищення. Нагадаємо, що під час кампанії «боротьби на мовному фронті» 1933 року академічний «Російсько-український словник» було оголошено «націоналістичним», роботу над ним було перервано на літери «П», і він був заборонений для використання.

Щодо етимології слова *куркуль*, то існують дві версії його походження — обидві виводять його з турецької мови. Згідно з першою версією, слово запозичене з тур. *korkulu* «той, що вселяє страх; страшний, небезпечний», що є похідним від тур. *korkulmak* «боятися». Згідно з іншим поясненням, слово пов'язане з тур. *kürklü* «критий хутром; одягнений в шубу» [12:155].

Як показують документи репресивних органів, термін *куркуль* не мав чіткого значення. Активізоване у вжитку через контрольовані партією засоби масової інформації слово набуло оцінної семантики, стало своєрідним тавром, що ним влада позначила ще одну категорію класових ворогів, яка підлягала вилученню з сільського колективу шляхом фізичного знищення або ж заслання. Ліквідація куркулів здійснювалася за квотами. Щоб виконати «план», забирали і «середняків», і «незаможників». Щодо числа депортованих історики погодилися на цифру від 10 до 15 мільйонів [2: 130].

Промовистою пам'яткою доби сталінського терору лишається й присутня в реєстрі СУМу лексема *підкуркульник*, похідна від слова *куркуль*, із тлумаченням «селянин, що діяв в інтересах куркуля» [27 VI: 445]. Слово є витвором практики залякування, призначеної заблокувати будь-які прояви солідарності або ж просто співчуття до тих, кого влада зарахувала до «приреченого на загибель класу».

Дані лексикографічних праць підтверджують наведене вище спостереження етнологів щодо невідповідності запровадженого більшовиками триступеневого поділу сільської людності залежно від майнового стану на куркулів, середняків і незаможників. Словники дорадянської доби не фіксують слова *середняк* з відповідним значенням. З'являється воно вже в лексикографічних працях радянської доби. Зокрема, в одинадцятитомному «Словнику української мови» *середняк* — «селянин-одноосібник, який мав невелику земельну ділянку, обробляв власними силами і займав проміжне становище між бідняком і куркулем», похідне *середняцтво* «класовий дрібнобуржуазний прошарок сільського населення, що займає проміжне становище між біднотою і куркульством» [27 IX: 136].

До штучних лексичних утворень доби колективізації належить і слово *незаможник*, що тлумачиться в СУМі [27 V: 309] як «незаможний селянин, бідняк у період до колективізації села» з похідним *незаможництво* «незаможні селяни, бідняки». Живому народному мовленню таке слово було не відоме, представників зубожілої верстви селян називали *бідняками*. Показово, що в «Російсько-українському словнику» С. Іваницького і Ф. Шумлянського 1918 р., який до рос. *бедняга*, *бедняк* подає цілий синонімічний ряд українських відповідників: «1) *бідняк*, *бідак*, *бідар*, *злидар*, *харпак*, *голодраниць*, *безштанько*, *сіромаха*, *гольтіпака*; 2) *бідолаха*, *сердега*, *небога*, *нетяга*, *неборак*», слова *незаможник* немає [13: 35].

Мотивація заміни лексеми *бідняк* лексемою *незаможник* в радянській новомові пояснюється, очевидно, небажаною внутрішньою формою слова *бідняк*, похідного від *бідний*, що, серед інших, має і значення

«той, що викликає співчуття, нещасний». Крім того, штучно створена лексема *незаможник* увиразнювала опозицію *заможний / незаможний*, яка в мові нової влади набула чіткого політичного забарвлення: заможність була притаманна ворожим класам експлуаторів, натомість убогість, незаможність була розпізнавальною ознакою «своїх», експлуатованих і гноблених, які, згідно з комуністичною ідеологією, мали становити опору режиму. Власне, на сільський пролетаріат і декласовані групи населення й спиралися більшовики під час проведення колективізації, апелюючи до почуття заздрості бідняків до успішних господарських родин.

Терористичну операцію розкуркулення супроводжувала потужна пропагандистська кампанія. Демонізація й паплюження заможніших селян набуло безпрецедентних масштабів. Американський історик Тімоті Снайдер у книжці «Криваві землі», присвяченій історії Східної Європи у XX столітті, описує один із тогочасних плакатів, що унаочнював гасло «Знищимо куркулів як клас». На плакаті «було зображено куркуля під колесами трактора, другий куркуль, мов мавпа, запасався зерном, а третій смоктав молоко просто з коров'ячого вимені. Мораль плаката: ці істоти — не люди, а потвори!» [29: 37].

Соціальне замовлення «словесного огиджування» образу куркуля виконували й українські літератори, які вціліли після сталінських чисток або ж поповнили лави тепер уже «українських радянських письменників» у 1930-х роках. Демонізацію образу заможного селянина, ворожого до радянської влади, розглянув І. Дзюба на прикладі низки творів, написаних на початку 1930-х років — збірки Пилипа Капельгородського «Знищити як клас» (1931 р.), романів Івана Кириленка «Аванпости» (1933 р.), Івана Ле «Історія радості» (1934 р.), Григорія Епіка «Перша весна» (1931 р.) [9: 94-101].

І. Дзюба звертає увагу і на воєнізовану мову зазначених творів, яка фактично вводить зображення радянської колективізації в дискурс війни із селянством, зокрема мові роману І. Кириленка «Аванпости» властива така фразеологія: «Якнайшвидше на передові позиції! Фронт чекає бійців і командирів!»; «На фронті не розмірковують!»; «Вдаримо по пролетарському!»; «Є наказ — виконуй!»; «підемо вперед нечуваними темпами»; донесення «з передових позицій»: накази «розгромити... розтрощити», «без жалю трощити»; «кого треба — посадимо» тощо [9: 97].

На основі аналізу тогочасних творів, опублікованих в УРСР, критик висловлює цілком вірогідне припущення щодо поширення в усній пропаганді 1930-х років версії про те, нібито куркулі, підкуркульники та просто несвідомі селяни самі себе морять голодом. У пресу таку версію не допускали, щоб не дати офіційних доказів голоду, проте в літературі вона інколи траплялась [9: 100].

Схожу інформацію містив також сценарій фільму «Пристрасть» Ю. Яновського і М. Бажана 1934 року. Дія фільму відбувалася в трудовому концтаборі на Півночі. Про одного із засланих туди куркулів розповідали, що «він закопав свій хліб» і «через це вмерли з голоду жінка

його і четверо дітей». За спостереженнями І. Дзюби, в цьому сценарії, «перейнятому пафосом більшовицького трудового перевиховання в концтаборі колишніх урків та проституток, робиться наголос на тому, що єдиний елемент, який не піддається перевихованню, це, звичайно ж, куркулі» [9: 101].

Кампанія демонізації куркулів поширилася навіть на інтерпретацію українських народних казок. Зокрема, один з послужливих комуністичних «педагогів» добачив апологетику «куркульського достатку» у казці «Івасик-Телесик». У часописі «Шлях освіти» (1930, ч.4) він писав: «На кого працює те золото-срібло, що з них казковий дід робить Івашкові човен і весельце? Тут «золото-срібло» становить поетичний образ: золотий-срібний тут значить найліпший. А в інтересах якої кляси було виховати змалку почуття побожності перед золотом-сріблом? Відповідь ясна... Всю казку подано в аспекті куркульського «достатку»: «а в батька їсти-пити і хороше походити», «золото-срібло», «пирогои», «запас пшона»... У тому самому тоні витримано й опис відьомського побуту: тут і гості, і гулянка з ними, і т. ін. Івасик «ловить рибку та годує діда й бабу, наловить та віддасть і знову поїде» — така статечна дитина! Зразу видно, що «хазяйнуватого» батька син... Взагалі в казці дуже багато їдять — якась примітивно-глітайська вакханалія їжі: мати йому «їсти носить», «наварила йому *снідати*», «дам я тобі *їсти* і *пити*» (тричі), «*снідати* принесла» (тричі)... їдять, їдять і чого тільки не їдять: і рибу, і м'ясо «зміючки», і пироги...» [26: 665].

Отже, фанатичні ідеологи колективізму й пролетарського інтернаціоналізму прирівняли до злісних злочинців цілу верству статечних господарів, які в суспільствах, що розвиваються за законами вільного підприємництва, створюють основний ресурс громадського добробуту. Тоталітарна пропаганда сповнила ненавистю саме слово *куркуль* і створила численні похідні від нього утворення з такою ж негативною семантикою. На жаль, гніздо відповідних слів, впроваджене в добу сталінізму, лишалось актуальним упродовж усього радянського періоду. Свідченням цього є одинадцятитомний «Словник української мови», де до лексеми *куркуль* «багатий селянин-власник, на якого працюють наймити і незаможники» подано низку похідних: *куркуленко*, *куркуленчиha*, *куркулик*, *куркулити*, *куркулиxa*, *куркулище*, *куркулівна*, *куркуляка*, *куркульня*, *куркульство*, *куркульський* [27 IV: 410-411], *розкуркулювати*, *розкуркулення*, *розкуркулений* [27 VIII: 720]. Усі наведені до них ілюстрації продовжують впроваджену у 1930-х роках практику надання пейоративної оцінної характеристики зазначеній групі слів. Деякі ілюстрації засвідчують проникнення слова *куркуль* і похідних від нього із значенням загальної негативної характеристики людини в розмовно-побутове мовлення. Наприклад, до слова *куркулька* наведено таку ілюстрацію з роману Михайла Чабанівського «За півгодини до щастя» (1963 р.): «Ота Василина — то ж новітня куркулька з торжка, хитра і облудна, як блекота» [27 IV: 411].

Новий тлумачний «Словник української мови» 2012 року видання подає слово *куркуль* із значенням «заможний селянин-власник, який використовував найману робочу силу» [28: 482].

Слово *куркуль* ввійшло і в російську мову. Віталій Русанівський, змушений свого часу у замовній статті для журналу «Комуніст України» шукати новітні українізми в російській мові на підтвердження фальшивої тези про «взаємозбагачення» мов народів СРСР, серед кількох прикладів російських запозичень з української мови навів і лексеми *куркуль* та *комнезам* [25: 316].

Сучасний тлумачний словник російської мови фіксує слово *куркуль* з двома значеннями: 1) (із позначкою *застаріле*) «На Украине: крестьянин-кулак», 2) (із позначкою *размовне*) «жадный, скупой человек» [3]. Національний корпус російської мови засвідчує вживання лексеми *куркуль* у другому значенні в сучасній художній літературі

Так активізований і семантично спотворений в офіційно-діловому й публіцистичному стилях російської мови 1930-х років українізм *куркуль* в сучасному розмовно-побутовому мовленні зберігає слід зловісного тавра, яким сталінський режим позначив цілу верству приречених на смерть класових ворогів.

Треба сказати, що в Україні боротьба більшовиків із заможним селянством вийшла за межі класової. Це була війна з усією українською нацією. Підтвердження цього можна знайти і в мові тогочасних обвинувальних актів.

Показовою в цьому плані є низка звинувачень «українських злочинних націоналістів» у доповіді Андрія Хвилі, виголошеній під час погромної кампанії 1934 року: «[вони] ...мріяли про відновлення *буржуазної, куркульської синьожупанної, жовтоблакитної, широкоштанної націоналістичної* України» [6: 32] (курсив мій — Л.М.). Доказом того що більшовики трактували заможне селянство як головну соціальну базу українського націоналізму свідчить вживання в обвинувальних актах означення, утвореного поєднанням прикметників *націоналістичний* і *куркульський*: «замінено ілюстративний матеріал, що мав *націоналістично-куркульський* характер» [Там само: 34] (курсив мій — Л.М.). Схожими означеннями рясніють і статті, опубліковані 1934 року в журналі «Мовознавство», що фактично виконували роль політичних доносів під час погромницької кампанії проти мовознавців, звинувачених у «шкідницькій діяльності» на «мовному фронті»: «Курило, сумлінно виконуючи політичне замовлення *недобитків петлюрівщини, українського куркуля*, подала розгорнуту програму націоналізму в українському мовознавстві» [4: 169]; «От де «людова етимологія»! *Націоналістична це ідеологія, куркульська, петлюрівська*» [Там само: 178] (курсив мій — Л.М.): «Ці націоналістичні перекручення в словотворі являються свідомим шкідництвом *буржуазних націоналістичних куркульсько-петлюрівських елементів*, які в своїй ворожості до розвитку пролетарської української культури намагаються використати і словотвір мови для просування націоналістичної ідеології...» [Там само: 200] (курсив мій — Л.М.).

Отже, у радянський політичний дискурс лайка *куркуль* з гніздом похідних пейоративів ввійшла як адекватна до звинувачення у націоналізмі. Показово, що під час погромницької кампанії, розгорнутої проти кіноповісті Олександра Довженка «Україна в огні», Сталін у доповіді, виголошеній з цього приводу на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 31 січня 1944 року, назвав режисера «куркульським підспівувачем» і «відвертим націоналістом» [15: 288].

Треба сказати, що наступ більшовиків на українську націю, який почався з терористичних операцій проти інтелігенції і заможнішої частини селянства, був розрахований точно. Саме ці дві верстви становили головну соціальну базу мовно-культурного самоствердження так званих «селянських» народів, до яких на початку ХХ століття належав і український народ.

Роль заможного селянства в національному відродженні народів, які втратили свої еліти впродовж колоніального періоду внаслідок денационалізації, докладно висвітлив Орест Ткаченко у соціолінгвістичному дослідженні «Українська мова і мовне життя світу». Як доводить учений на прикладі поляків у складі Росії, Австрії і Прусії та угорців у складі Австрії, народи, що пережили в минулому період державності, втративши незалежність, активно протидіють нав'язуваній колонізатором мовно-культурній асиміляції. Головним носієм національної свідомості й опірності інокультурному впливові виступає в таких ситуаціях національна еліта, сформована в попередній період державності. Натомість народ бездержавний, той, що ніколи не мав держави або здавна її втратив, не може активно протистояти нав'язаній йому системі. Ті його представники, що соціально вивисшуються, переходять на мову панівної на їхній території держави. У такий спосіб відбувається денационалізація еліти і відчуження її від свого народу, внаслідок чого постають так звані «селянські» народи. Такими були в минулому литовці, латиші, естонці, фіни, бо у цих народів власною етнічною мовою дуже довго говорило переважно лише село.

Мовознавець докладно зупиняється й на висвітленні історії мовно-культурного розвитку цих народів, простежуючи процес поступового виокремлення з їхнього селянського середовища освіченої верстви інтелігенції, що стає в обороні прав своєї етнічної спільноти. Основною соціальною базою мовно-культурного, а згодом і державного утвердження таких народів виступає передусім заможне селянство, що О. Ткаченко доводить на прикладі так званих «сірих баронів», вихідців із заможних селян у Литві, Латвії й Естонії. Саме вони становили міцну соціальну основу формування національної еліти, яка змогла успішно змагатися зі старою денационалізованою елітою — польською або спольщеною (здебільшого в Литві), німецькою або понімеченою (у Латвії й Естонії). «Перетягши на свій бік і ренационалізувавши мовно асимільованих литовців, латишів і естонців, — пише вчений, — ці «сірі барони» змогли пізніше відтіснити в своїх країнах від влади й економіки своїх

чужоземних непримиренних, відповідно польських і німецьких, конкурентів і надати процесові мовно-національного відродження незворотного характеру» [30: 271].

Схожий шлях мовно-культурного самоствердження відбувався і в Україні на початку минулого століття — в період визвольних змагань і українізації 20-х років. Щоб зупинити потужний рух української нації до мовно-культурного, а в перспективі й державного унезалежнення від Росії, Москва оголосила війну українському селу. Адже кампанія «розкуркулення» була лише початковим етапом війни тоталітарного режиму з українським селянством. Оскільки опір більшовицькій колективізації чинили не тільки заможніші групи селян, а й переважна їх більшість, московський уряд пішов на жахливий злочин організації штучного голодомору, який забрав життя мільйонів українців.

Те, що голодомор був геноцидною акцією проти українського народу, нині визнають не лише вітчизняні, а й зарубіжні дослідники. Зокрема, британський історик Норман Дейвіс, нагадуючи, що Сталін у Книзі рекордів Гінеса посідає перше місце в рубриці «масові вбивці», зазначає, що голодомор, організований Сталіним як геноцидний акт державної політики, слід вважати за унікальний [8: 994].

Отже, семантичну зміну, якої зазнала лексема *куркуль*, та специфіку її вживання з численними похідними утвореннями в радянському офіційно-діловому й пропагандистському дискурсах другої половини 20-х — 30-х роках минулого століття слід вважати мовним виявом тотальної війни, яку сталінська диктатура провадила проти українського народу.

1. *Баберовскі Й.* Червоний терор. Історія сталінізму. — К.: «К.І.С.», 2007. — 248 с.
2. *Безансон А.* Війна більшовиків проти селян // Всесвіт. — 1993. № 9-10. — С.128—132.
3. Большой толковый словарь русского языка / Гл. ред. С.А. Кузнецов. — СПб., 2009 — режим доступу: www.gramota.ru/slovari/info/bts/
4. *Василевський С.* Добити ворога / Українська мова в ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: док. і матеріали / Упоряд. Л.Масенко та ін., 2-ге вид. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2006. — С.163-181.
5. *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ—ХХ століття. — К.: Генеза, 1996. — 360 с.
6. *Грищенко А. О.Н.* Синявський: місце в історії українського мовознавства // Українська мова. — 2005. — № 4. — С.22-62.
7. *Грінченко Б.* Словарь української мови. — Т.П. — К., 1908. — 574 с.
8. *Дейвіс Н.* Європа: Історія // пер. з англ. Петро Тарашук, О. Коваленко. — К.: Основи, 2000. — 1464 с.
9. *Дзюба І.* Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна. — К.: Криниця, 2003. — 144 с.
10. *Дубровський В.* Словник московсько-український / Інститут української мови НАН України. — К.: КММ, 2013. — 464 с. (Передрук видання 1918 р.).
11. Енциклопедія українознавства / Гол. ред. В.Кубійович. — Т. 4. — Львів: НТШ у Львові, 1994. — 1600 с.
12. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Гол. ред. О.С. Мельничук. — Т. 3. — К.: Наук. думка, 1989. — 552 с.
13. *Іванецький С., Шумлянський Ф.* Російсько-український словник. — К.: Обереги, 2006 — 528 с. (Передрук видання 1918 р.).

14. *Ізюмов О.* Російсько-український словник. — К.: ДВУ, 1930 — 980 с. http://r2u.org.ua/html/isum_pered.html
15. *Корогодський Р.* Довженко в полоні. — К.: Гелікон, 2000 — 352 с.
16. *Ленін В.І.* Повне зібрання творів / Переклад з п'ятого російського видання. — Т.37. — К.: Вид. політичної літератури України, 1973 — 714 с.
17. *Ленін В.І.* Повне зібрання творів / Переклад з п'ятого російського видання. — Т.44 — К.: Вид. політичної літератури України, 1974. — 704 с.
18. *Маркс К., Енгельс Ф.* Маніфест Комуністичної партії. — К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1951 — 68 с.
19. *Ніковський А.* Словник українсько-російський. — 2-ге вид. — К.: Горно, 1927. — 864 с. http://r2u.org.ua/html/nikovsky_pered.html
20. *Нолл В.* Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920-30 років. — К.: Центр досліджень усної історії та культури РОДОВІД, 1999. — 560 с.
21. *Попов В.* Хлеб под большевиками // Новый мир. — 1997. — № 8. — С. 175—190.
22. Російсько-український словник / гол. ред. Акад. А.Кримський. — Том другий, вип. 1-ий: ДВУ, 1929 — 392 с.
23. Російсько-український словник / Гол. ред. Акад. А.Кримський. — Том другий, вип. 2-ий: Українська радянська енциклопедія, 1932. — С.393-728.
24. Російсько-український словник правничої мови / Гол. редактор акад. А.Ю. Кримський. — Правничо-Термінологічна Комісія при Соціально-Економічному Відділі Академії Наук. — У Києві, 1926, режим доступу: http://r2u.org.ua/html/pravnuchyi_pered.html
25. *Русанівський В.* Розквіт і взаємозбагачення мов соціалістичних націй // Українська мова в ХХ сторіччі: історія лінгвоциду / Упоряд. Л. Масенко та ін. — 2-ге вид. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2006. — С.309 — 323.
26. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні. — К.: Наук. думка, 2001. — 912 с.
27. Словник української мови: в 11 т. / Ред. кол. акад. АН УРСР І.К. Білодід (голова та ін.). — К.: Наук. думка, 1970-1980.
28. Словник української мови / Кер. В.В. Німчук та ін. / Відп. ред. В.В. Жайворонок. — К.: ВП «Просвіта», 2012 — 1320 с.
29. *Снайдер Т.* Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним. — К.: Грані-Т, 2011. — 448 с.
30. *Ткаченко О.* Українська мова і мовне життя світу. — К.: «Спалах», 2004. — 272 с.
31. *Троцький Л.* Тероризм и коммунизм. (1920) — режим доступу: <http://www.magister.msk.ru/library/trotsky/trotl033.htm>
32. *Уманець М., Спілка А.* Словарь російсько-український. — ДВУ, 1925. — 1149 с.
33. *Чикаленко Є. Стебницький П.* Листування 1901—1922 роки // Упор.: П.Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. — К.: Темпора, 2008. — 628 с.

Статтю отримано 03.02.2015

Larysa Masenko

Institute of Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE WORD *KURKUL* IN HISTORICAL-ETYMOLOGICAL AND SOCIOPOLITICAL ASPECTS

The paper deals with the history of the word *kurkul* (an offensive word for “wealthy peasant”). Both lexicographic sources and culturological studies are shown to prove that the word *kurkul* and its numerous derivatives with negative estimative connotations have been promoted by the Soviet propaganda in the course of collectivization. Before that, the lexeme *kurkul* had been used with other meaning that had never been associated with a wealthy peasant. This follows, e.g., from B. Hrynchenko’s *Dictionaty of Ukrainian Language*.

The words *pidkurkulnyk* (*kurkul*’s hireling), *seredniak* (middling-wealthy peasant), and *nezatozhnyk* (poor peasant) are also artificial lexical forms introduced in the Soviet newspeak during collectivization.

The language of the indictments of 1930ties provides solid evidence that bolsheviks' struggle against wealthy peasantry has transcended the limits of the class struggle and acquired the nature of the war against the Ukrainian nation. The Soviet totalitarian discourse has implemented the pejorative *kurkul* and the whole family of its derivatives as a basis for the charge of nationalism. This is confirmed by the use of the attributes *nationalistic-kurkul*, *bourgeois-nationalistic kurkul-Petliura elements* etc.

Thus, the semantic modification of the lexeme *kurkul* as well as the specific usage of the latter and its numerous derivatives in the official and propagandistic discourse during the second part of 1920ties and through 1930ties should be regarded as the linguistic manifestation of the total war of Stalin's regime against the Ukrainian people.

Key words: totalitarian discourse, pejorative, *kurkul*, *pidkurkulnyk*, *seredniak*, *nezamozhnyk*.

Мовна мозаїка

ХАБАРА чи ХАБАРЯ?

Сьогодні спостерігаємо плутанину у вживанні відмінкових закінчень слова *хабар*. Одні словники подають його із закінченнями іменників II відміни твердої групи в родовому та орудному відмінках однини (пор.: *хабара*, *хабаром*) і в давальному відмінку множини (*хабарам*) (див., зокрема: Словник української мови. — К.: Видавничий центр "Просвіта", 2012. — С. 1232), інші, переважно сучасні орфографічні, — із закінченнями іменників цієї ж відміни твердої групи в родовому відмінку однини (*хабара*) та давальному відмінку множини (*хабарам*), але м'якої групи в орудному відмінку однини (*хабарем*) (див., наприклад: Український орфографічний словник. — вид. дев'яте, переробл. і доповн. — К.: Довіра, 2009. — С. 950). Зараховувати слово *хабар* до іменників II відміни твердої групи безпідставно, тому що в нього так само, як і в іменників цієї відміни м'якої групи чоловічого роду, наголос **-ар** у вихідній формі переходить на закінчення в непрямих відмінках (див.: Український правопис. — К.: Наук. думка, 2007. — § 45. II відміна. 2. М'яка група), пор.: *буква́р* — *буква́ря*, *ві́вча́р* — *ві́вча́ря*, *друка́р* — *друка́ря* і *хаба́р* — *хаба́ря*.

Отже, у тлумачних і орфографічних словниках української мови слово *хабар* потрібно подати із закінченнями іменників II відміни м'якої групи чоловічого роду із суфіксом **-ар**. Правильно його відмінювати так: однина — *хабар*, *хабаря*, *хабареві* (*хабарю*), *хабарем*, (у, на) *хабарі*; множина — *хабарі*, *хабарів*, *хабарям*, *хабарями*, (у, на) *хабарях*.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2.276.1"18"

Тетяна Сукаленко

Національний університет державної
податкової служби України, м. Ірпінь

АКСІОЛОГІЯ ЛІНГВОКУЛЬТУРНИХ ТИПАЖІВ («МОСКАЛЬ», «СТУДЕНТ», «СВЯЩЕНИК»)

У статті проаналізовано на основі підходів до визначення поняття «оцінка» і наявних у науковій літературі класифікацій оцінних значень розкрито оцінні характеристики лінгвокультурних типажів українського художнього дискурсу XIX століття.

Ключові слова: оцінка, оцінність, оцінні характеристики, лінгвокультурний типаж.

Серед нових лінгвістичних напрямів, що виникли в другій половині XX століття помітне місце належить лінгвістичній аксіології. Як зазначає З.К. Теміргазіна, «<...> оцінність у мові є самостійною лінгвістичною змістовою категорією, яка стосується всієї мовленнєво-мислиннєвої діяльності людини і позначається на всіх рівнях мовної системи. Про неї говорять як про фундаментальну семантичну категорію, що має онтологічно складну ментальну природу і втілюється в мові у формальних оцінних структурах» [19: 11]. На думку І.В. Онищенко, «значний інтерес до оцінності в комунікації, підсилений антропоцентричним характером сучасних мовознавчих студій, дозволяє розкрити когнітивні механізми і мовні особливості процесу оцінювання» [15: 1]. Оскільки характерною рисою сучасного мовознавства є його антропоцентрична спрямованість, категорію оцінки М.Ю. Кайки пропонує розглядати також і в прагматичному та когнітивному аспектах [8: 6].

Незважаючи на увагу дослідників до оцінки як мовної категорії, вона має чимало лакун. Зокрема, в лінгвіс-

© Т.М. СУКАЛЕНКО, 2015

тичній літературі тільки починають висвітлюватися питання, пов'язані з описом оцінної характеристики лінгвокультурних типажів.

Мета статті — на основі підходів, що сформувалися до визначення поняття «оцінка», а також наявної в науковій літературі класифікації оцінних значень, розкрити оцінні характеристики лінгвокультурних типажів українського художнього дискурсу ХІХ століття.

Об'єктом дослідження є лінгвокультурні типажі — узагальнені образи особистостей, чия поведінка і чії ціннісні орієнтації виокремлюють українську лінгвокультуру в цілому і є показниками етнічної та соціальної своєрідності суспільства.

Оцінка — це складне і багатоаспектне явище, що має в лінгвістиці безліч трактувань і класифікаційних інтерпретацій. Неоднорідність спостерігається вже в самому визначенні категорії оцінки.

І.В. Онищенко оцінку визначає як «сукупність різнорівневих мовних одиниць з оцінним значенням, які виражають позитивне чи негативне ставлення мовця до змісту повідомлення, спрямоване на реалізацію певного комунікативно-прагматичного завдання» [15: 17]. Оцінка нерідко виступає і складником семантичної структури слова, який може бути виділений у конотативній частині лексичного значення чи в частині денотативній.

Серед вражаючого різноманіття об'єктів, що стають мішенню оцінних суджень, окреме місце належить лінгвокультурним типажам. На думку В.І. Карасика та О.О. Дмитрієвої, лінгвокультурний типаж є особливим типом лінгвокультурного концепту, найважливіші характеристики якого належать певній типізованій особистості, що є значущою для певної лінгвокультури. Поняття «лінгвокультурний типаж» є найвдалішим для вивчення та опису концептів такого виду, оскільки в ньому дослідники акцентують увагу, «по-перше, на культурно-діагностичній значущості типізованої особистості для розуміння відповідної культури і, по-друге, на вивченні цієї особистості з позицій лінгвістики (з урахуванням позначення, вираження та опису відповідного концепту, втіленого в мові)» [10: 22].

У структурі оцінних побудов виділяють три основних елементи — суб'єкт оцінки («експліцитний або імпліцитний компонент оцінної конструкції — людина або соціум, з боку якого дається оцінка»), оцінний предикат або підстава оцінки («той компонент висловлювання, який виражає суть і є реальною основою конструкції») та об'єкт оцінки («компонент оцінного висловлювання, що є фрагментом довкілля, який оцінюється») [20: 80].

Спираючись на визначену вище структуру оцінних побудов, в аксіології лінгвокультурних типажів можна виділити такі аспекти аналізу: 1) визначеність — невизначеність (узагальненість) суб'єкта оцінки; 2) поняттєвий чи перцептивний рівень прояву оцінки. Тільки в сукупності всіх цих аспектів можна дати повну мовно-культурну характеристику персонажа. Відповідно до цього можна залучати не тільки дані ен-

циклопедичного характеру чи словників, які відбивають узагальнені для певної епохи погляди на той чи той типаж. Важливим елементом узагальнених народних стереотипів виступає фразеологічне багатство мови. Визначальним компонентом аксіології типажу є і свідчення художньої літератури, де типаж є продуктом творчої уяви письменника. Змальовані художні образи, з одного боку, відбивають типові уявлення епохи, а, з іншого боку, є джерелом формування узагальнених характеристик типажів того чи того часу, соціуму. Принципову важливість мають також оцінні компоненти у визначенні рис того чи того лінгвокультурного типажу, що містяться в інформації про його сприйняття сучасниками.

Ці вихідні положення повністю збігаються з напрацюваннями В.І. Карасика, який пропонує моделювання лінгвокультурних типажів за такою схемою: 1) «дається опис поняттєвого змісту розглянутого концепту, аналізуються найважливіші імена концепту в їх системних зв'язках, включаючи родовидові та опозитивні відносини, розкриваючи мотивацію ознак, складових модельованого концепту»; 2) «визначаються асоціативні ознаки розглянутого типажу в індивідуальній мовній свідомості, встановлені в результаті аналізу коротких текстів, складених інформантами, контекстуальних фрагментів і асоціативних реакцій носіїв сучасної російської лінгвокультури; 3) виявляються оцінні характеристики зазначеного типажу в самопредставленні і поданні інших соціальних груп на підставі аналізу оцінних суджень у вигляді афоризмів і текстових суджень» [11: 26-27].

Типізація особистостей, на думку Т.В. Зенкової, «може будуватися на оцінці ступеня впливу на поведінку представників відповідної культури. За цим критерієм виділяють етнолінгвокультурні типажі, які отримують оцінну кваліфікацію з боку представників інших лінгвокультур (наприклад, американський гангстер, російський інтелігент, французький буржуа), і соціолінгвокультурні типажі, які представляють той чи той соціокультурний тип у межах відповідної лінгвокультури (наприклад, політик, аристократ, хакер). В останньому випадку лінгвокультурний типаж є узагальненою особистістю з набором унікальних характеристик, властивих певній субкультурі» [7: 192].

В.І. Карасик, досліджуючи культурний концепт, який є основою одиницею лінгвокультурології, справедливо наголошує на триєдності в концепті образу, поняття й оцінки. Це положення стане засадничим у пропонованій роботі: «Образна сторона концепту — це зорові, слухові, тактильні, смакові, що сприймаються нюхом характеристики предметів, явищ, подій, відображених у нашій пам'яті, це релевантні ознаки практичного знання. Поняттєва сторона концепту — це мовна фіксація концепту, його позначення, опис, структура за ознаками, дефініція, порівняльні характеристики цього концепту щодо того чи іншого ряду концептів, які ніколи не існують ізольовано, їх найважливіша якість — голографічна багатовимірність вбудованість у систему нашого досвіду. Ціннісна сторона концепту — важливість цього психічного утворення

як для індивідууму, так і для колективу. Ціннісна сторона концепту є визначальною для того, щоб концепт можна було виділити. Сукупність концептів, розглянутих в аспекті цінностей, утворює ціннісну картину світу. У цьому складному ментальному утворенні виділяються найбільш істотні для певної культури смисли, ціннісні доміанти, сукупність яких й утворює певний тип культури, що підтримується та зберігається в мові» [9: 5].

Культурний концепт облігаторно демонструє наявність у його змістовій структурі елементів оцінності, оскільки «відбиває в собі цінності, які закріпилися в соціумі, з одного боку, і служить основою для формування нових ціннісних орієнтацій у суспільстві, з іншого» [16: 229].

Як показують спостереження, лінгвокультурні типажі за аксіологічною маркованістю зазвичай розподіляються на позитивні (наприклад, в українській художній мовній свідомості XIX ст. такими є типажі *козак, робітник, священик, студент, селянин, селянка*) і негативні (в українській літературі XIX ст. риси переважно негативного ставлення мають типажі *пан, поміщик, чиновник, шляхтич, москаль, лях, пані*). Цей розподіл відбиває провідні тенденції в оцінці впізнаваних персонажів епохи, однак через суб'єкту зумовленість оцінки завжди можна навести приклади іншого, нетипового, погляду на той чи той типаж¹.

Розглянемо докладніше мовно-культурні типажі «москаль», «студент», «священик».

В українській мові XIX ст. слово «москаль» позначало як етнонім, так і було загальною назвою солдата царської армії. Як зауважував І.І. Огієнко, *москаль* має давню історію, «визначає не тільки московця, але й військового, солдата-українця<...>» [14: 104].

Ірина Фаріон зауважує, що «Етнонім “москаль” зостався промовистим похідним назви Московщина — народ підсвідомо не погоджувався з викраденням у нього назви Русь у варіанті Росія, а отже, і похідних від неї, а тому вживав органічної самоочевидної назви “москаль” і “Московщина”» [23].

Ця двозначність слова «москаль» знайшла відбиття і в тогочасних словниках. У словнику Б.Д. Грінченка слово «москаль» подається у таких значеннях: 1) великорос; 2) солдат [4: 447].

Ті самі значення лексеми «москаль» фіксуються і в словнику В.І. Даля: «москвич, росіянин, солдат, військовослужбовець» [5: т. 2: 349].

У «Словнику української мови» слово *москаль* є стилістично маркованим і має таку семантику: 1) вояк, солдат; 2) росіянин [18: т. 4: 808]. У інших тлумачних словниках спостерігається перехід значення «солдат у царській Росії» до застарілих, а значення «росіянин» одержує ремарку розмовне: *москаль* — заст. 1) назва солдата у царській Росії; 2) *розм.* росія-

¹ Зразком такого протилежного ставлення до типажу в сучасній мовній свідомості можуть бути оцінно протиставлені контексти на зразок: *Та хто він?! Хакер. Одним словом шахрай* (усне мовлення) — *хороший хакер, вправний хакер, досвідчений хакер* тощо.

нин [2: 541], [13: т. 2: 229]. Варто зауважити, що академічні словники не дають жодної маркованої помітки, що це лайливе чи образливе слово.

У Словнику-довіднику В.В. Жайворонка «Знаки української етнокультури» слово *москаль*, а також похідне від нього *москалик*, що дається з ремаркою іронічне, тлумачаться як застарілі: 1) стара назва вояка, солдата: *Пан постановив оддати Миколу в москалі* (І.С. Нечуй-Левицький); 2) стара народна назва росіянина (росіянки): *Не слухала Катерина Ні батька, ні неньки, Полюбила москалика, Як знало серденько* (Т.Г. Шевченко) [6: 377].

Лексема *москаль* в «Універсальному словнику-енциклопедії» має більш докладне тлумачення: «народна назва вояка армії Російської імперії у XVIII–XIX ст.; специфічна соціальна група професійних військових (набір здійснювався переважно з кріпаків жеребкуванням, служба тривала 25 років), яку піддавали активній русифікації, у побуті спілкувалися каліченою російською мовою (по-московськи), звідки й поняття; фольклорний персонаж *москаль* часто характерник, винахідливий та спритний» [22: 891].

Звернення до художньої літератури XIX ст. показує, що слово «москаль» у переважній більшості художніх творів було пов'язане з позначенням військовослужбовців: *Нема нікого, тільки москалі на варті* (Михайло Коцюбинський, III, 1956, с. 350); *Минули літа, а село Не перемінилось. Тільки пустка на край села Набік похилилась. Коло пустки на милиці Москаль шкандибає. На садочок позирає, В пустку заглядає. Марне, брате, не вигляє Чорнобрива з хати. Не покличе стара мати Вечеряти в хату* (Т. Шевченко, В казематі); *Уже вбогі ворушились, На труд поспішали, І москалі на розпуттях Уже моштрувались* (Т.Г. Шевченко, Сон); *Попросився зимувати До дяка у школу. Бо таки й письма, спасибі, Москалі навчили, І в косі був, бо й москалі Тойді, бач, носили Сиві коси з кучерями Усі до одного І борошном посипали Бог їх зна, для чого!* (Т.Г. Шевченко, Москалева криниця); *«Полюбила москаля, Та ще й зуби вискаля! Москалі, москалі Запасок навезли; Паничі — Дукачів; А поповичі з міста Навезли намиста Бий, дзвоне, бий — Хмару розбий! Нехай хмара На татари, А сонечко на христьяне Бий, дзвоне, бий!»* (Т.Г. Шевченко, Марина); *«І вийде цар Саул, і вийде, — Чабан співає, — на войну...» Саул прочумався та й ну, Як той москаль, у батька, в матір Свою рідоньку волохату І вздовж, і вперек хрестить* (Т. Шевченко, Саул); *Пішов москаль в Туреччину; Катрусю накрили. Незчулася, та й байдуже, Що коса покрита: За милого, як співати, Любо й потужити* (Т. Шевченко, Катерина); *Отож і вивчився я, виріс, Прошу собі волі — Не дає. І в москалі, Проклята, не голить* (Т.Г. Шевченко, Варнак); *На завтра в город одвезли, Та й заголили в москалі. От-так по нашо-му звичаю Не думавши кончають!* (Т.Г. Шевченко, Марина).

Значно рідше воно вживається в значенні «росіянин»: *Говорять [галичани-емігранти] увесь час по-російськи, але з таким «акцентом», що навіть не москалям «вуха в'януть»* (Леся Українка, V, 1956, с. 362); *Чую, а іноді і читаю: ляхи друкують, чехи, серби, болгаре, чорногори, москалі —*

всі друкують, а в нас анітелень, неначе всім заціпило (Т.Г. Шевченко); *Ти то кажеш. А може, й посадять Москалика або німця. А москаль та німець І там найдуть хлібець* (Т. Шевченко, Великий льох); *Стоїть в селі Суботові На горі високій Домовина України, Широка, глибока. Ото церков Богданова. Там-то він молився, Щоб москаль добром і лихом З козаком ділився* (Т. Шевченко, Стоїть в селі Суботові); *Після великої зими За Катерини за цариці, Москаль ту викопав криницю; А як він викопав, то ми Оце й розкажемо в пригоді, А ви записуйте — не шкодить Такою річ і записать. Бо се не казка, а билиця, Або бувальщина, сказать* (Т. Шевченко, Москалева криниця); *Сини мої на чужині, На чужій роботі. Дніпро, брат мій, висихає, Мене покидає, І могили мої милі Москаль розриває... Нехай рие, розкопує, Не своє шукає, А тим часом перевертні Нехай підростають Та допоможуть москалеві Господарювати, Та з матері полатану Сорочку знімати. Помагайте, недолюдки, Матір катувати* (Т. Шевченко, Розрита могила); *Як сніг, три пташечки летіли Через Суботове і сіли На похиленному хресті На старій церкві. «Бог простить: Ми тепер душі, а не люди. А відцїля видніше буде, Як той розкопуватимуть льох. Коли б вже швидше розкопали, Тойді б у рай нас повпускали. Бо так сказав Петрові бог: «Тойді у рай їх повпускаєш, Як все москаль позабирає, Як розкопа великий льох* (Т. Шевченко, Великий льох)».

Як показує аналіз, у художній мовній свідомості ХІХ ст. оцінну конотацію набувають типажі військовослужбовців. Зазвичай типаж «москаль» (військовий) одержує негативну оцінну конотацію. Ілюстрацією цієї думки є аналіз вживання слова *москаль* у творчості Т.Г. Шевченка. Зокрема, у поемі Т.Г. Шевченка «Катерина» *москаль* нездатний на справжні почуття, про свідчить такий контекст: *Кохайтеся, чорнобриві, Та не з москалями, Бо москалі — чужі люде, Роблять лихо з вами. Москаль любить жартуючи, Жартуючи кине; Піде в свою Московщину, А дівчина гине — Якби сама, ще б нічого, А то й стара мати, Що привела на світ божий, Мусить погибати. Серце в'яне співаючи, Коли знає за що; Люде серця не побачать, А скажуть — ледащо! Кохайтеся ж, чорнобриві, Та не з москалями, Бо москалі — чужі люде, Знущаються вами* (Т. Шевченко, Катерина); *Отаке-то лихо, бачите, дівчата. Жартуючи кинув Катрусю москаль* (Т. Шевченко, Катерина).

У «Словнику мови Шевченка» з 117 його вживань на значення «солдат» припадає 70 прикладів, на значення «росіянин» — 33. Слово *москалик* має 9 вживань [17: 421].

У фразеологізмах типаж *москаль* «військовослужбовець» одержує також переважно негативні оцінки, зокрема в фразеології актуалізуються такі риси: набридливість: *од чорта одхристишся, а від москаля не одіб'єшся, не відмолишся* [21], жорстокість: *москаль не свій брат, не помилує* [21], хитрість, підступність: *на вовка помовка, а москаль кобилу вкрав; підпускати москаля «хитрувати»; москаль на сльози не вдаря* [21].

У сучасній мовній свідомості слово «москаль» активізує значення «росіянин» і в фразеології має ознаки більш сучасного становлення, де

актуалізація пов'язана з розкриттям таких негативних рис: *бреше як москаль* [21] — говорить неправду; *москаль як ворона, та хитріший чорта* [21] — про неухажливого, хитрого чоловіка [21]; *дурний як москаль* — про нерозумного чоловіка (Прилуцьк Ківерцівського району Волинської області) [12: 137], *працює (радується) як москаль на віршовці* — безпричинно радіє (Житомирська обл.) [24: 96], *домагається як москаль медалі* — наполегливо домагається (Чернігівська обл.) [24: 96], *мутить як у (на) селі москаль* — інтригує, робить свару (Львівська обл., Чернігівська обл.) [24: 96], *прив'язався як москаль* — набридає, докучає (Сумська обл.) [24: 96], *як з москаля козак* — нікудишній, ніякий (Дніпропетровська обл.) [24: 96].

У «Галицько-руських народних приповідках» подано фразеологізми *підпускати, підвозити москаля* — «брехати, обманювати» [3: XXIV: 419], у художньому дискурсі актуалізується таке саме значення: *Були бурлаки сі моторні, Тут познайомились той час, З диявола швидкі, проворні, Підпустять москаля якраз* (І.П. Котляревський, Енеїда). Інший фразеологізм *мутить, як у селі москаль* означає «робить свару, інтригує» [3: XXIV: 419]. У «Словнику української мови» П. Білецького-Носенка слово *москаль* має таку семантику: *мордується, мовь москаль на хутори* — «гвалтувати; лаятися, битися» [1: 229].

Попри порівняно нейтральне витлумачення типу *москаль* в енциклопедичних і лінгвістичних словниках, у художній літературі він має переважно негативні характеристики.

На відміну від типу «москаль» тип «студент» має в українській художній літературі переважно позитивне забарвлення. Цей позитив втілюється і в переданні зовнішності студента. Зокрема, в романі І.С. Нечуя-Левицького представлена яскрава характеристика національних стереотипів молоді. За творчістю І.С. Нечуя-Левицького тип «студент» має такі ознаки зовнішності, які розрізнялися залежно від національності. В його уяві ознакою українця були рум'яне обличчя; росіянина — широка шия, сірі очі; грузина, грека, серба і болгарина — орлині очі й носи; студента півночі — жовто-русяве волосся: *По розкішних алеях Братського монастиря, густо обсаджених усяким деревом, гуляли студенти з усіх кінців широкого Російського царства. Тут можна було побачити типи півночі з жовто-русявим волоссям на голові; можна було побачити широкі шиї й сірі очі великорусів, рум'яні лиця українців, навіть орлині очі й носи грузинів, греків, сербів і болгар, що приїжджають вчиться до Києва* (І.С. Нечуй-Левицький, Хмари).

Серед ознак зовнішності студента часто виділяється постава (положення тіла під час ходьби, сидіння тощо, властива кому-небудь манера триматися) — дуже вільна і тому дуже граціозна, тобто повна грації, витонченості в позах, рухах: *На широких і високих східцях п'єдесталу сиділи рядками молоді паничі. То були студенти університету. По їх блідих лицях і очах, дуже веселих, по їх веселій розмові й жартах не трудно було вгадати, що та компанія тільки що скінчила екзамени і, мабуть, щасливо скінчила. Постава їх постатів на східцях була дуже вольна і через те дуже*

граціозна. Дехто трохи не лежав, дехто сидів, підобгавши ноги, дехто простягнув їх на всю довжину. Деякі поскидали картузи й порозкидали по східцях. Більша половина з їх курила, лузала насіння, кусала горіхи, обсіпаючи лушпинням чавунні східці й траву (І.С. Нечуй-Левицький, Хмари).

Соціальні поняттєві характеристики типу «священик» засвідчують амбівалентність оцінок. У словникових матеріалах спостерігаються нейтральні характеристики цього типу. Наприклад, у Словнику української мови «священик» — *церк.* «служитель культу православної церкви, за саном середній між дияконом і єпископом, а також особа, що має цей сан; служитель культу, який відправляє церковну службу; ієрей» [18: т. 9: 106]. В Універсальному словнику-енциклопедії *священик* — «особа, що відправляє релігійний культ (складення жертви, керівництво молитвою, благословення осіб і речей) у спільноті віруючих; священик є авторитетом в інтерпретуванні одкровення, моральної науки й релігійного права; посада священик відсутня у більшості протестантських церков» [22: 1213].

Звернення до стереотипів, представлених в українській художній літературі ХІХ ст., засвідчує наявність двох уявлень про цей персонаж: позитивного і негативного. Зокрема, два типи священиків можна побачити в творчості І.С. Нечуя-Левицького. Перший тип священика — сильний духом, розумний, освічений, обізнаний у питаннях релігії і моралі, багато працює, з повагою ставиться до селян, з парафіянами поводить впевнено, дає слухні поради та настанови: *Ісакій* [отець] *був міцніший духом. Горе для його не було таке тяжке, як для Єремії. Він легше видержав ваготу несподіваного горя* (І.С. Нечуй-Левицький, Афонський пройдисвіт); *Один священик, Петро Луич Трезвінський, чоловік розумний і просвічений, увесь свій вік прожив якимсь аскетом...* (І.С. Нечуй-Левицький, Українські гумористи та штукарі).

Священик у оповіданні І.С. Нечуя-Левицького «Афонський пройдисвіт» виступає духовним наставником, авторитетною людиною, до якої можна звернутися за допомогою чи порадою: — *Яке ж ваше святе ймення? — спитав отець Палладій, вже ласкавіше дивлячись на грека* (І.С. Нечуй-Левицький, Афонський пройдисвіт); — *Ви ревні до божого храму: щодня ходите до нашої церкви. Я вас запримітив, — обізався отець Палладій. — А з яких ви будете? — Я купець: держу магазин з тютюном на Хрещатику. а на Подолі маю діла торговельні: скуповую та перепродую пшеницю, — сказав Копронідос. Отець Палладій несподівано схопився з місця* (І.С. Нечуй-Левицький, Афонський пройдисвіт); *Отець Палладій поблагословив його великим хрестом і подав йому по-панібратські руку. Копронідос, одначе, поцілував ченця в руку* (І.С. Нечуй-Левицький, Афонський пройдисвіт); — *То прошу до мене в келію після служби божої! Там ми за чайком і побалакаємо, — сказав отець Палладій* (І.С. Нечуй-Левицький, Афонський пройдисвіт).

Священик у І.С. Нечуя-Левицького милосердний, але суворий у ставленні до мирян:

[Меропія] (бере чарку й одходить на перед сцени, Тихо). *Ой лишечко моє! Ой гріх мій! Як же тут на Подолі грішно живуть! Що ж то скаже отець Модестій, як, борони боже, — довідається про це гріховне гульбище* (І.С. Нечуй-Левицький, На Кожум'яках); [Меропія] (тихо). *Що ж то скаже отець Модестій! Та він же накладе на мене покуту на місяць, як тільки признаюсь! Хіба не признаюсь: сама закаюсь пити* (І.С. Нечуй-Левицький, На Кожум'яках).

Інший тип *священника* — служитель, опанований ідеєю збагачення:

• **надміру, до жадібності ошадливий:** — *Мають, але менше, ніж отець Палладій. А скупі, скупі обидва, що й сказати не можна! Гроші мають, а ходять у старому дранті та драних, латаних чоботях* (І.С. Нечуй-Левицький, Афонський пройдисвіт).

• **записує всі витрати:** *Отець Палладій сидів коло низького аналая. Кругом його стовпились сільські бабки, прочанки. Отець Палладій записував у книгу «жертви» бабок: бабки та й молодиці наймали акафісти, молебні та панахиди. Копронідос держав у руці здоровий пучок півоній, нарцисів та тюльпанів, а під пахвою щось завернуте в червону хустину* (І.С. Нечуй-Левицький, Афонський пройдисвіт).

• **має велике господарство, збагачувався коштом селян:** *Отець Павел вів велике хазяйство, брав з селян-багатирів чималу плату за церковні треби й забагатів. Дочки його грали на дорогому фортеп'яні* (І.С. Нечуй-Левицький, Афонський пройдисвіт);

• **нечистий на руку:** *Копронідос ще раз поклонився Палладієві до пояса. Через два тижні прийшов до Копронідоса отець Єремія, раденький та веселенький. Десь узявся осміх на його розквашених губах. Карі очки аж бігали, аж блищали. — Час строку вийшов, Христофоре Хрисанфовичу! Проценту! Червінчики! — сказав отець Єремія солоденьким тенорком і неначе смакував ті червінчики* (І.С. Нечуй-Левицький, Афонський пройдисвіт).

Оцінний компонент є характерною ознакою мовної типізації, який, хоча і допускає можливість нейтрального сприйняття, постійно тяжіє або до полюсу позитивності, або ж демонструє негативні конотації. Дослідження оцінного забарвлення персонажів показує його залежність від суспільного устрою тієї чи тієї історичної епохи, наявних у ній соціальних конфліктів, провідних ідеологічних тенденцій тощо. Неабияка роль належить, звичайно, і світоглядним настановам суб'єкта оцінки — письменника. Помітний вплив на оцінні конотації справляють і поняттєві характеристики мовного типажу. Поняттєва і оцінна складові виступають своєрідною матрицею у змалюванні «життя» типажу в рамках художнього твору.

1. Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до друку В.В. Німчук / П. Білецький-Носенко. — К.: Наук, думка, 1966. — 423 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / В'ячеслав Тимофійович Бусел (уклад. та голов. ред.). — К.: Перун, 2005. — 1728 с.
3. Галицько-руські народні приповідки: В 3 т. / Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко // Етногр. зб. — Т. 10—28. — Л., 1901—1910.

4. Грінченко Б. Словарь української мови / Б. Грінченко. — К. 1958. — Т. 2. — С. 447.
5. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. — М.: Рус. яз., 1989. — Т.2. — С. 349.
6. Жайворонок В. Знаки української етнокультури / В. Жайворонок. — К.: Довіра, 2006. — С. 377.
7. Зенкова Т.В. Типажи американской лингвокультуры / Т.В. Зенкова // Лингвистическая аксиология: коллективная монография / Отв. ред. З.К. Темиргазина. — Павлодар: Типография Сытина, 2014. — Раздел III. Глава 8-10. — С. 187—272.
8. Кайки М.Ю. Вербалізація оцінних значень в російській дитячій літературі середини ХХ — початку ХХІ століття: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.02 «Російська мова» / М.Ю. Кайки. — К., 2010. — 24 с.
9. Карасик В.И. Культурные доминанты в языке / В.И. Карасик // Языковая личность: культурные концепты. — Волгоград-Архангельск, 1996. — С. 3—16.
10. Карасик В.И. Лингвокультурный типаж: к определению понятия / В.И. Карасик, О.А. Дмитриева // Аксиологическая лингвистика: лингвокультурные типажы: сб. науч. тр. / Под ред. В.И. Карасика. — Волгоград: Парадигма, 2005. — С. 5—25.
11. Карасик В.И. Лингвокультурный типаж «русский интеллигент» / В.И. Карасик // Аксиологическая лингвистика: лингвокультурные типажы: сб. науч. тр. / Под ред. В.И. Карасика. — Волгоград: Парадигма, 2005. — С. 25—61.
12. Мацюк Зоряна. Що сільце, то нове слівце [текст]: слов. Фразеологізмів Західного Полісся / Зоряна Мацюк. — Луцьк: Вежа-Друк, 2013. — 476 с.
13. Новий тлумачний словник української мови. — К., 2004. — Т. 2. — С. 229.
14. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / І. Огієнко (Митрополит Іларіон). — К.: Наша культура і наука, 2001. — 440 с.
15. Онищенко І.В. Категорія оцінки та засоби її вираження в публіцистичних та інформаційних текстах: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / І.В. Онищенко. — Дніпропетровськ, 2004. — 24 с.
16. Селиверстова Л.П. Лингвокультурный типаж «американская кинозвезда» / Л.П. Селиверстова // Лингвокультурные типажы: сб. науч. тр. / Под ред. В.И. Карасика. — М.: Гнозис, 2008. — С. 229-246.
17. Словник мови Шевченка: У 2 т. / Ред. В. Вашенко. — К., 1964.
18. Словник української мови: у 11т. / Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. — К.: Наук. думка, 1970 — 1980.
19. Темиргазина З.К. Лингвистическая аксиология: проблемы и перспективы / З.К. Темиргазина. // Лингвистическая аксиология: коллективная монография / Отв. ред. З.К. Темиргазина. — Павлодар: Типография Сытина, 2014. — Вступительная глава. — С. 9—21.
20. Тер-Григорьян М.Г. О понятии «оценка» и подходах к ее изучению / М.Г. Тер-Григорьян. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/6778/18-Ter-Grigoryan.pdf?sequence=1>
21. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Укладач М. Номис. — К.: Либідь, 1993. — 768 с.
22. Універсальний словник-енциклопедія. — К.: «Ірина», 1999. — 1551 с.
23. Фаріон Ірина. Тлумачення слова москаль / Ірина Фаріон. — Електронний ресурс. — Режим доступу. — http://www.traducionalist.info/blog/movoznavec_irina_farion_tlumachenja_slova_moskal/2010-01-16-578
24. Юрченко О.С. Словник стійких народних порівнянь / О.С. Юрченко, А.О. Івченко. — Х.: Основа, 1993. — 176 с.

Статтю отримано 11.12.2014

Tetjana Sukalenko

The National State Tax Service University of Ukraine, Irpin

AXIOLOGY OF LINGUISTIC-CULTURAL TYPES

(«MUSCOVITE», «STUDENT», «PRIEST»)

On the basis of generated approaches to the definition of the concept “value” with regard to existing scientific classifications of evaluative meaning the present paper reveals evaluative characteristics of linguistic-cultural types in Ukrainian artistic discourse of the XIXth century.

The research work introduces a new approach to linguistic modeling of the national character through the description of linguistic-cultural types as recognizable generalized images of representatives from certain social groups, whose conduct was preconditioned by common ethnical-cultural dominants and affected the process of formation of collective mentality in Ukraine.

The present report shows the intermediate results of the analysis of the types «Muscovite», «Student», «Priest» in the linguistic-cultural aspect. The author considers behavioristic parameters of the typified individuality of the «Muscovite», «Student», «Priest» in Ukrainian literature of the XIX century guided by the ideas, suggested in several publications of prof. V.I. Karasik, devoted to the new trend in linguistic-cultural studies — the theory of linguistic-cultural types.

The object of the analysis is the types «Muscovite», «Student», «Priest», as its subject the author views conceptual, perceptual-pictorial and evaluative characteristics of the types in Ukrainian artistic discourse of the XIXth century.

Key words: value, evaluation, evaluative characteristics, the linguistic-cultural types.

Мовна мозаїка

ЗАМІНІТЬ ЗАКЛЮЧНИЙ!

У сучасному українському вжитку набув поширення прикметник *заключний*. Його сполучення з деякими іменниками стали навіть стійкими та узвичаєними в певних професійних сферах, пор.: *заключний концерт, заключний акорд, заключна сцена, заключний тур, заключне слово, заключна частина, заключний баланс* та ін. Проте цього прикметника не було в художніх творах української класичної літератури. Він є буквальним перекладом прикметника російської мови *заключительный*, пор. рос.: *заключительный концерт, заключительный аккорд, заключительная сцена, заключительное слово, заключительный баланс* і т. д. В українській мові його значення виражає кілька прикметників, якими потрібно замінити *заключний*, зваживши на означуваний ним іменник, пор.: *заключний концерт* — *підсумковий (завершальний) концерт*; *заключний акорд* — *останній акорд*; *заключна сцена* — *фінальна (остання) сцена*; *заключний тур* — *фінальний тур*; *заключне слово* — *прикінцеве (підсумкове) слово*; *заключна частина* — *фінальна (остання) частина*; *заключний баланс* — *остаточний (підсумковий) баланс*.

Отже, замість *заключний* у словосполученнях залежно від їхнього значення потрібно вживати *завершальний, підсумковий, останній, фінальний, остаточний*.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2'373

Ніна Клименко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ПРАВИЛА УСПІШНОГО СПІЛКУВАННЯ, СФОРМУЛЬОВАНІ У ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ УКРАЇНСЬКОЇ, РОСІЙСЬКОЇ ТА НОВОГРЕЦЬКОЇ МОВ

У статті зіставлено фразеологізми трьох мов, що характеризують мовленнєву поведінку людини. Розглянуто фразеологічні одиниці (ФО), які містять поради щодо налагодження успішного спілкування, а також фіксують можливі невдачі бесід (діалогів). Особливу увагу звернуто на одиниці, паралельні за змістом та формою в зіставляваних мовах, що свідчить про появу їх у східнослов'янських мовах завдяки перекладам та усним контактам.

Ключові слова: фразеологізм, фраземосюжет, семантичний паралелізм фразеологізмів, правила вдалого спілкування і можливі невдачі його, сформульовані фразеологізмами.

Відомо, що фразеологізми відіграють велику роль у мовному оформленні життєвого досвіду людини. Вони акумулюють «вічні» істини і становлять своєрідний фонд одиниць у кожній мовній картині світу, виявляючи одночасно подібність узагальнень у світосприйнятті народів. До таких фразеологічних одиниць (ФО) належать ті, що окреслюють мовленнєву діяльність людини. Вони і стали об'єктом нашого аналізу за матеріалами словників української, російської та новогрецької мов [див. перелік умовних скорочень джерел, а також: 1-2, 4-8]. Ідеться про різні фразеологічні одиниці — словосполучення, а також прислів'я.

Розпочнімо розгляд із ФО, які звернуті до слухача і містять дієслова в другій особі однини або множини в наказовому способі. Їх можна згрупувати навколо пев-

© Н.Ф. КЛИМЕНКО, 2015

них правил мовленнєвої поведінки людини. До їхнього складу входять дієслова мовлення та слухання на зразок *казати λέω, розмовляти μιλώ, питати ρωτώ, відповідати απαντώ, чути ακούω* тощо.

Перше правило велить: **кажи правду!** Об'єднані ним одиниці різноманітні в зіставлених мовах. Вони бувають еквівалентні за значенням і частково подібні за формою або є семантичними відповідниками, але відмінні за формою: Το σωστό είναι να λες πάντα την αλήθεια/ λέγε πάντα την αλήθεια, να' χεις το Θεό βοήθεια; укр. *По правді роби, по правді й буде*; рос. *Доброе дело правду говорит смело*.

Друге правило **не бреш!** ословлене фразеологізмами: Του ψεύτη λόγος σαν ακούς, τους όρκους του πιστεύεις, στη θάλασσα πιάνεις λαγούς και στη στεριά ψαρεύεις — буквально *Якщо ти чуєш слова брехуна і віриш його клятвам, то повір і тому, що ти в морі ловиш зайців, а на суші — рибу*, укр. *Брехнею недалеко зайдеши; Не роби з губи халяву*, рос. *Улжи короткие ноги; — рос. Слово не воробей, вылетит — не поймашь; укр. Слово вылетит горбцем, а вернется волон*.

Третє правило **не вихваляйся!** Κάνε πρώτα μια δουλειά κι ύστερα καυχήσου; укр. *Не хвались, їдучи на торг, а хвались, їдучи з торгу*, рос. *Не хвались, едучи на рать, а хвались, едучи с рати*. До них близькі ФО, що демонструють у трьох мовах паралелізм семантики і форми: Πήδα το χαντάκι κι ύστερα πες «όπα!» — укр. *Не кажи «гоп», поки не перескочиш*, рос. *Не говори «гоп», пока не перепрыгнешь*. Згадаймо тут принагідно польського поета Ю. Тувіма і його уточнення: *Не кажи «гоп» і тоді, коли перескочив, спочатку подивись, куди ти вскочив*. Можливо, в основі цього фразеологізму лежить відомий вислів із байки Езопа (VI ст. до Р.Х.) «Хвалько» Αὐτοῦ γάρ καὶ Ῥόδος καὶ πήδημα (Ἰδοῦ η Ῥόδος, ἰδοῦ καὶ τὸ πήδημα) — *Не хвались, що ти колись далеко стрибнув, покажи це тут, на Родосі*. Існують ще кілька ФО з модифікованим значенням 'вихвалитися'. Серед них трапляються паралелізми: Μην πανεύεις την αρχή, σαν δεν είδες το τέλος/ Για να πανεύεις μια ωραία μέρα, περίμενε το τέλος της — укр. *Не хвали день до вечора; Наперед невода риби не лови*.

Четверте правило **менше говори, більше мовчи!, більше слухай, менше говори!**: Πριν μιλήσεις βούτα τη γλώσσα σου στο μυαλό! — укр. *Перш, ніж щось сказати, подумай*, рос. *Говори меньше — умнее будешь*; Άκου πολύ, міλα λίγο, πίστευε ακόμα λιγότερα/ Όσο λιγότερο μιλάς, τόσο πολύ ακούς/ Πολλά ν' ακούς, λίγα να λες — пор. й інші російські ФО-переклади цих порад: *Умный молчит, когда дурак ворчит; Живи всяк своим умом; Говори мало, слушай много; Лόγο μιλα, φύγε γρήγορα* — укр. *Кажі мало, йди швидко*. Останні свідчать про запозичення внаслідок перекладу з грецької.

Правило **не повторюйся!** можна розглядати як своєрідну модифікацію поради «не говори багато» з тією відмінністю, що в цьому випадку кажуть те ж саме багато разів. Це правило може звучати в позитивному контексті в грецькій мові, засвідчуючи його книжне походження: Η ελανάληψις είναι η μήτηρ της μαθήσεως — рос. *Повторение — мать учения*. Воно реалізується також розмовними фразеологізмами і тоді амплітуда його

оцінок коливається у межах критичного сприйняття: *Та ίδια, Παντελάκη μου, τα ίδια, Παντελή μου* — рос. *Опять за рыбу деньги; Снова одно и то же; Под другим соусом то же самое; Что в лоб, что по лбу*; укр. *Чи в камінь головою, чи каменем у голову; Одна думка — що за рибу, що за рака; Все однаково — що Яким, що Яків; Чи совою в пень, чи совою в дуба, а все сові буба; Не вмер Данило, болячка задавила; Ті ж штани, та назад вузлом*.

Воно може переростати в іронічне ставлення, що в українських та російських фразеологізмах, хоча й має книжне походження, однак набуло розмовного характеру: рос. *сказка о белом бычке*; укр. *казка про білого бичка* — дитяча казка, якою дражнять діток у відповідь на надокучливе прохання розповісти їм казку. Про це пишуть укладачі словника «Крилаті слова» М.С. Ашукін і М. Г. Ашукіна [1: 556].

П'яте правило **не обіцяй більше, ніж можеш зробити!**: *Прιν δώσεις μια υπόσχεση, σκέψου καλά, μα σαν τη δώσεις, ύστερα πιστός για πάντα/ Σαν το λες και δεν το κάνεις, την υπόληψη (славу) σου χάνεις*; укр. *Мовивши слово, треба паном бути*; рос. (надо) *Быть хозяином (господином) своего слова (своему слову)*.

Шосте правило пов'язане з настановами з Біблії: *Μην κρίνεις τους άλλους από τον εαυτό σου/ Μην κρίνετε να μην κριθείτε (Μην κρίνετε, ίνα μη κριθίητε)*. В українській вони перекладені розмовним стилем: *Міряти на свій аршин (на свою мірку)*, заст. *Міряти своїм ліктем*, що мають варіанти: *міряти на свою куцу мірку* зі значенням 'оцінювати, характеризувати людей без урахування їхніх індивідуальних особливостей, за власними критеріями, суб'єктивно'. У новогрецькій теж існує розмовний варіант цієї поради: *Κατακρίνεις; Θα κριθείς. Αναγέλās; Θα πάθεις*. Російська мова вдається в цих випадках до стилю біблійного: *Не судите, да не судимы сами будете*, хоча існують і розмовні його форми *Не суди других по себе*; *Μην κρίνεις τους άλλους από τον εαυτό σου, а_також Мерить (мерять) на свой аршин; По себе дерево рубить, Всех мерить одной меркой; Брать (взять), делать на один копыл*, пор. й з укр. *Робити (зроблено) на один копил*.

Книжне походження має сьоме правило **скажи, хто твій друг, і я скажу, хто ти**. У грецькій воно оформлене багатьма варіантами ФО: *Πες μου, ποιος είναι ο φίλος σου, να σου πω ποιος είσαι / Δείξε μου τους φίλους σου να σου πω ποιος είσαι/ Πες μου με ποιον πας να σου πω ποιος είσαι/ Πες μου ποια είν' η συντροφιά σου να σου πω την ανθρωπιά σου*; рос. *Скажи мне, кто твой друг, и я скажу, кто ты*.

Восьме правило **остерігайся дурня** (який говорить, чує, робить не те, що йому загадали). Ця тема об'єднує численні фразеологізми. Серед них є поради, паремії, фразеологічні словосполучення. Основна тема в них задана правилом. Вона впізнавана і зберігається в усіх сюжетах, які розвиваються у фразеологізмах. Сталим лишається композиційний прийом зіставлення (оцінки) мовцем розумної, адекватної до ситуації логіки поведінки — з алогічною поведінкою, у тім числі й мовленневою, другого учасника мовлення, якого нарекли дурнем. Найпереконливішими в цьому плані є паралельні за змістом і частково за

формою ФО в трьох зіставлюваних мовах на зразок: *Είπαν του τρελού ν'ανάψεις τη φωτιά κι έκαψε τα ρούχα σου*, укр. *Загадай дурному Богу помолиться, він і голову розіб'є*; рос. *Заставь дурака Богу молиться, он и лоб расшибет*. І хоча в грецькій головної дії називають божевільним, який замість запалити вогонь, підпалює свій одяг, його роль подібна до українського дурня, що товкачем пробиває свою голову: *Дай дурневі товкач, він і голову проб'є*. Алогічність поведінки через недолугість мислення підтверджують інші українські ФО: *Пошли дурня по раки, а він жаб наловить*; *Пошли дурня по масло, то й в печі погасло*.

У цьому підполі ФО знаходимо розлогий перелік ознак дурня: *Йому треба клепку вставити*, (у нього) *Царка в голові нема*; *Нема кишок у голові*; *Клепки не достає*; *Не всі дома*; *Вітер свище в голові*; *В очах мигтить, а в голові свистить*. Про такого кажуть: *Ні з губи мови, ні з носа вітру*, до нього звертаються: *Нема з тебе толку, хоч запали, так не трісне*.

У фразеологізмах з головною дійовою особою дурнем численні стали порівняння зі сполучником як: *Дурний, як турецький кінь*; *Дурний, як баран*; *Дурний, як сосновий пень*; *Дурний, як сало*; *Дурний, як чобіт і поодинокі з наче (неначе): Неначе з-за вугла мішком прибитий*. Деякі з них мають іронічний відтінок: *Розумний, як Хведькова кобила*.

У багатьох українських ФО відбувається градування ознак дурня з підсилювальною часткою аж: *Дурний, аж гуде*; *Дурний, аж крутиться*; *Дурний, аж світиться*; *Дурний, аж очі йому рогом лізуть* або з прикметником *дурний* у вищому ступені порівняння: *Дурніший од попа*. Для оцінки іменника *дурень* характерна констатація граничного ступеня ознаки: *Дурень у кубі*; *Світ зійшов, а ще такого дурня не бачив*; *Ото дурень, був би ще більший, та вже нікуди*. Іноді його характеристика містить абсурдні твердження: *Дід твій друга: піймав жабу, а каже риба*.

Окремий сегмент підполя становлять ФО, в яких виражено самооцінку, яку дає мовець своїй помилковій поведінці, пор.: рос. *Без головы и рукам, и ногам тошно*; укр. *На те Бог голову дав, щоб сторонок не зсунувся*; *Де оком не доганяєш, там калиткою заплатиш*, або висловлено зневіру в можливість порозумнішання дурня, а звідки й серію порад щодо поводження з ним. У всіх таких фразеологізмах звучить тема: *Дурням закон не писаний*; рос. *Дуракам закон не писан*; укр. *Скоріш дурень одурить розумного, як розумний дурня на розум наведе*; *Дурному море по коліна*; *Дурному гори немає, а все низ*. А звідси ряд практичних зауважень і порад: *З дурним і в ступі не справишся*; *З дурнем пива не звариш*; *З сліпим дороги не знайдеш*; *З розумним розуму наберешся, а з дурним і останній загубиш*; *Кого Бог хоче покарати, то перше розум відійме*; *Один дурень камінь у воду кине, а десять розумних не витягне*; *Краще з розумним два рази загубити, як з дурнем раз знайти*.

Найдужче неприємний дурень агресивний, упертий, який усе сказане або зроблене зараз же заперечує: *Ти йому про коня, а він тобі про вола*; *Чорта хрести, а він скаже «пусти»*; *Півня на заріз несуть, а він каже «кукуріку»*; *Ти йому «Отче наш», а він тобі од лукавого*; *Дурнів не сі-*

ють, не орють, вони самі родяться; Дурень думкою багатіє; Ти йому про Тараса — він тобі півтораєста; На вгороді бузина, а в Києві — дядько; Ти йому образки, а він тобі лубки; Ти йому про Хому, а він тобі про Ярему; рос. Ты ему про Фому, а он тебе про Ерему; Я говорю про попа, ты — про попадью, а он — про попову дочку; Я ему про Ивана, а он мне — про болвана; Я ему про уток, а он мне про гусей; Я — про сапоги, а он — про пироги.

А найгірше, коли «серійний випуск» дурнів триває: І чиряк даремно не сяде, хіба почешеш; Який пастух, така й череда; Який Сава, така й слава; Яка грушка, така й юшка; Яка пряжа, таке й полотно; Яке частування, таке й дякування; Яка пшениця, така й паляниця; Яка хатка, така й паніматка; З дешевої рибки і юшка погана. Цей «присуд долі» виражають і доповнюють також фразеологізми: Αν είσαι και παπάς με την αράδα σου θα πας!; укр. Який піп, таке і благословення; Який піп, така і його парафія; рос. Каков поп, таков и приход; Каков царь, такова и толпа.

Цю лінію «спадковості» продовжують: Який дід, такий і його плід; Од свині не будуть ведмежата, а ті ж поросята; Який батько, такі й діти; Який батько, такий син — викрали з діжки сир; Яке дерево, такий клин, який батько, такий син; Яка щепка, така яблуня; Яке коріння, таке насіння; Дурна мати, дурні діти; Сова не приведе сокола; Тернина грушок не родить; З Івана пан, як з рядна жупан; Не дай, Боже, з Івана пана, а зі старця багача; Не буде з Івана пана, з кози кожуха, зі свині чобіт; рос. Яблоко от яблони недалеко падает; Каков отец, таков и сын; Сын — в отца; Сын дураков уж с роду таков; От яблони — яблоки, а от ели — шишки; Не расти яблочку на елке.

Підсумком такої розгалуженої сітки з ознаками мовленнєвої поведінки дурня є паралельні фразеологічні одиниці в трьох зіставлених мовах: Ἀσκοτός ο νοῦς, διπλός ο κόπος/ Ὀλοῖος δεν έχει μυαλό, έχει подарιά; укр. За дурною головою і ногам нема спокою; рос. Дурная голова ногам покоя не дает.

З цих невідворотних фактів випливають народні мудрі поради-застереження: Краще з розумним у пеклі, ніж з дурнем у раю; Краще з розумним загубити, ніж з дурнем знайти; рос. Услужливый дурак опаснее врага; С умными браниться — ума набраться, с дураком мириться — свой растерять; С умным речи к разговору, а с безумным в ссору; Умный не осудит, а глупый не рассудит.

У фразеологізмах незмінно звучить здивування: Дурневі Бог щастя дає; Дурень нічим не журиється: горілку п'є і люльку курить; Дурному дасть Бог щастя, та не дасть розуму; рос. Дуракам счастье; Дуракам всегда везет; Бог дурака кормит.

У зіставлених мовах «послужний список» дурня значно довший, ніж у розумного. Численні паралельні ФО, серед яких давніші на зразок: Влаξ με περικεφαλαία, і новіші βλάκας με δίπλωμα/ με πατέντα; укр. набитий, непоправний, безнадійний, отже, дипломований дурень; τον αράπη κι αν πλένεις, το σαπούνι σου χαλάς — дурень, він і на місяці дурень. У трьох порівнюваних мовах представлено ФО, які визначають вищий ступінь

відсутності інтелекту: *ένας βλάκας και μισός* (буквально — півтора дурня); укр. *дурний, що далі вже нікуди*; рос. *глуп, как пробка* [докладніше про це див.: 3: 9-23].

Аналіз паралелей, пов'язаних із характеристиками мовленнєвої діяльності, зокрема мовленнєвої поведінки, в трьох зіставлених мовах, показує, що вони доповнюють правила успішного спілкування своїм спрямуванням на виявлення намірів мовця, його бажання певним чином впливати на ситуацію спілкування, а також чіткішим окресленням ролі учасників мовлення.

У пареміях відбувається подальша модифікація перелічених правил успішного спілкування, розвиток основної теми, сформульованої правилом, і внаслідок цього поява додаткових смислів за рахунок збагачення, обростання її певними образами, ускладнення ходів у фраземосюжетах. При цьому спостерігається зближення деяких правил. Це відбувається, наприклад, з правилом першим «кажи правду!» і другим «не бреш!» Через це в ряді випадків фразеологізм стає амбівалентним щодо них (про це далі). Негативно забарвлений антипод таких пар здебільшого маркований та багатший за способами вираження і за чисельністю ФО, які реалізують певні теми. Зокрема, у пареміях правда (правило 1 **кажи правду!**) здобуває такі додаткові смисли: правда, хоч і не завжди легко, все ж здобуває права громадянства — *Всяк правду хвалить, та не всяк знає; Легше правду хвалити, як по правді робити; Щирая правда всюди куток найде; Кто любит свет, той любит правду.*

Постійним мотивом цих ФО є утвердження правди на ділі: рос. *Всякий правду хвалит, да не всякий знает; Бог правду видит, да не скоро скажет.* Хоча багатьом правда не до душі, та є ті, хто не любить правди, як *пес мила*, вона лишається життєствердною: *Правда, як олива, наверх вийде; Правда і в морі не втоне.*

У численних фразеологізмах розгортаються сюжети, які підтверджують важкість сповідання правди в житті через те, що вона не завжди буває приємна мовцеві: укр. *Раз на віку спіткнешся, то й люди побачать; Сказаного (написаного) й волом не виволочиш*; рос. *Написанного пером, не вырубишь и топором*; гр. *Ο λόγος όταν επωθει, δεν μπορεί να μαζευτεί.*

Важко сказати правду мовцеві (адресанту), але часом нелегко сприймати її і слухачеві (адресату). Такими є ФО, що підкреслюють необхідність завжди називати речі своїми іменами, говорити прямо про недоліки кого-, чого-небудь: укр. *сказати у вічі*, рос. *сказать в глаза*; гр. *λέω έξω από τα δόντια.* Їх доповнюють: *Сказати по правді (в лице); Правда очі коле; Λέω τα σύκα σύκα και τη σκάφη σκάφη.*

Жити по правді непросто: укр. *Честь дорожча за життя*; рос. *Добрая слава дороже богатства; Хоть денег ни гроша, зато слава хороша*; гр. *Η τιμή τιμή δεν έχει, και χαρά του που την έχει.*

На основі другого правила **не бреш!** розвиваються фраземосюжети з головним учасником спілкування *брехуном*. Це другий за популярністю герой ФО. Шкала його оцінок коливається в межах від гострого за-

судження до поміркованого ставлення. Прямі згадування брехуна не такі поширені, як назва наслідків його дії — *брехні*. Одні фразеологізми з цим іменником оформлено як просту констатацію факту брехні: *Наказав три мішки гречаної вовни; Там такого наговорив, що й класти нікуди; оце наказав: три мішки гречаної вовни, та всі три неповні; Що й казати, як нічого слухати; Чия б гарчала, а твоя б мовчала*; рос. *Мели, Емеля, твоя неделя; Чья б корова мычала, а твоя бы молчала; Мели, кривая, грош на полке (за мною), Врет, не кашлянет (не поперхнется), Плети плетень — ныне твой день! Врет, как редьку стружит (садит)*; Το μωαλό σου και μιά λίρα, και του μπουατζή ο κόπανος.

Трапляються фразеологізми, що звучать як побажання не брехати, бо все одно брехнею нічого не досягнеш: укр. *Туди брехнею пройдеши, а назад не вернешся*; рос. *Враньем полсвета пройдеши, а назад не воротишься; Кривдой весь свет обойдеши, а назад не воротишься*. Грецький фразеологізм Το ψέμα έχει κοντά ποδάρια у російській та українській має перекладні еквіваленти: *Брехнею недалеко зайдеши*, рос. *Шила в мешке не утаиши*; Η αλήθεια δεν κρύβεται. Як бачимо, останні фразеологізми амбівалентні. Тут іменник *правда*, грецьке слово αλήθεια можуть вказувати і на приховану, але виявлену брехню.

У цьому ж регістрі звучать побажання російське *Ври, да знай же меру* та фразеологізми укр. *Присягалися сліпці, що своїми очима бачили; правда Сидорова — киселем млинці помазали, на паркані сушаться; За царя Томка, коли була земля тонка, пальцем проб'єш і води напиєш*. У названих українських фразеологізмах відсутній компонент казковості, що окреслює несправжність згадуваних у них подій, поміркованість у ставленні до вигаданого. У них допустимі твердження на зразок: укр. *Рот не город, не загородиш*; рос. *На плохой роток не накинешь платок* або й зізнання: рос. *Не люблю, не слушай, а врать не мешай*; укр. *Хто бреше, тому легше, а хто віри не йме, того в сук зогне*, або й зауваження-оцінка ρίχνω στάχτη στα μάτια (буквально — сипати попіл у вічі), укр. *За шкуру сала заливає; Смаленого дуба плете; Бреше, як шовком шиє*; рос. розм. *Втирать очки*. Елемент казковості переводить регістри звучання таких фразеологізмів зі шкали оцінок 'правдивий, праведний // брехливий, кривдний' на 'справжній (подібний до дійсності) // несправжній (вигаданий, майже прийнятний у житті)'. Як тут не згадати слова О.С.Пушкіна: *Сказка ложь, да в ней намек, / Добрым молодцам урок*.

Тема брехні зазнає багатьох модифікацій. Одну з них можна оформити як правило **не розпускай чуток, поголосу, брехні!** Це основна тема кількох паремій у зіставлюваних мовах, що відрізняються сюжетними ходами, але подібні за розпізнаваними постійними функціями учасників сюжетів. Вони окреслені протиставленням одного мовця (джерела поголосу) та багатьох, які швидко дізнаються про все від нього. У новогрецькій згадуються *губи* мовців: Αλό χείλια βγήκε και στα χείλια μπήκε (буквально — з одних губів вийшло, а в другі зайшло). ΦΟ Αλό χείλη σε χείλη το μαθαίνουν χίλοι побудований на частковій подібності звучання

паронімів χείλη — губи та χίλιοι — тисячі; буквально — від губ до губів — дізнаються тисячі. У паремії Εγώ τα λέω στη γάτα μου και η γάτα στην ουρά της використано зоометафору, коли джерело чутки порівнюється з кішкою (буквально — Я це сказав кішці, а вона — своєму хвосту). У російській їхніми відповідниками бувають ФО з учасниками розмови — людьми: *Сказал другу, а пошло по кругу* або тваринами: *Сказал курице, а она всей улице*. Їхня основна тема звучить і у фразеологізмі: *Земля слухом полнится*.

В українській мові дійовими особами сюжетів є люди: *Знають сусіди, що в багача на обіді; Ніхто не знає, лише дід, баба та ціла громада* або люди і птахи: *Ніхто не буде знати — тільки сич та сова та людей півсела*. Можливо, останній відбиває ситуацію мовлення, коли один із учасників розмови обов'язково попереджає іншого: *тільки не кажи нікому!*, ніби провокуючи поширення чутки. Тому переконливо звучить інше побажання: *не кажи зайвого, бо слово обросте брехнею, чутками!*: Σου ξέφυγε μια κουβέντα, πίσω δε γυρίζει; укр. *Слово вирветься горобцем, а вернеться волом*; рос. *Слово не воробей, вылетит — не поймаешь*.

Актуальним є ще одне попередження про те, що **брехунам ніхто більше не вірить**: Ο ψεύτης δε πιστεύετε κι όταν λέει την αλήθεια/ Του ψεύτη το σπίτι κάηκε και κανείς δεν πίστεψε/ με τίς ψευτιές κουκούλια δεν βάφουν; укр. *На брехні далеко на заїдеш; З брехні не мруть, та більше віри не ймуть*; рос. *Единожды солгав, лугом навеки стал; Кто вчера солгал, тому на завтра не поверят; Соврешь — не помрешь, а впредь не поверят*.

Отож, у брехні, з одного боку, короткі ноги, з нею далеко не заїдеш, бо укр. *Шила в мішку не сховаєш*; рос. *Шила в мешке не утаишь*; гр. Το σουβλί στο σακί δεν κρύβεται/ Δεν κρύβεται η βελόνα στο σακί/ Τα λεπτά και η ψώρα δεν κρύβονται. З другого, брехня як чутка, поголос швидко й далеко поширюється: укр. *Добра чутка далеко чутна, а погана ще далі; На воротах слава не висить*; рос. *Слухом земля полнится*. У трьох зіставлених мовах у фразеологізмах про брехню і брехунів згадуються *собака* та *вітер*: Τα σκυλιά γαβγίζουν, το караβάνι περνά; укр. *Собака бреше, а вітер несе; Вітер віє, собака бреше; Брехливу собаку далеко чути*; рос. *Собака лаєт, ветер носит*. Ще в одному новогрецькому відповіднику Χαμένα λόγια, λόγια του αέρα також використано образ вітру, тобто брехня — це слова, кинуті на вітер, відгомін його відчувається у російському фразеологізмі *сотрясать воздух*.

Після дурня та брехуна значне місце в пареміях займає *хвалько*. У грецьких та українських ФО його порівнюють з вошею: Καυχίεται σαν ψείρα στο κεφάλι (буквально — вихвалявся, як воша на голові лисого), укр. *Як воша на кожусі*.

Хвалькову поведінку характеризують тільки негативно: укр. *Поки хвалько нахвалиться, будько набудеться; Ще не зловив, а вже скубе; Доки сонце зійде, роса очі виїсть*, рос. *Хвалился, хвалился и под гору свалился*, гр. Ο Μανόλης με τα λόγια φτειάχνει ανώγια και κατώγια; рос. *Кто словом скор, тот в делах редко спор*. Перегукуються тематично грецькі фразео-

логізми: Ο μύλος νερό θέλει, ευχές δε θέλει; укр. *Потрібне діло, а не слово*; рос. *Благими намерениями (словами) сыт не будешь*.

Багато фразеологізмів з цією темою мають знижено-побутове забарвлення. Це стосується українських фразеологічних одиниць, в яких згадується кобила: *Чваниться, наче кобила, що віз ногами побила*; воша: *Величається, як чумацька воша*; самозакохані люди: Ο Γιάννης κερνά και ο Γιάννης πίνει; укр. *Хвали мене, моя губонько, бо як не похвалиш, то я тебе роздери*; предмети: рос. *Гречневая каша сама себя хвалит*.

У фразеологізмах цієї підгрупи поширені такі дійові особи, як звірі, птахи, хоча в зіставляваних мовах вони різні, пор.: Η μαϊμού (мавпа) το παιδί της αγγελόπουλο κράζει; укр. *Кожна лисиця свій хвостик хвалить*; *Усяк кулик до свого озера звик*; *Звук собака за возом бігати, то й за санками побіжить*; рос. *Всяк кулик свое болото хвалит*; *Хотя дитя криво, да матери мило*. Рідко згадуються люди: *Знайте нас! ми — кислиці — з нас — квас!*; *Дочку мати хвалила, поки з рук звалила*. Фраземосюжети деяких розглянутих фразеологізмів мають повчальний характер: Άλλα τα λεγόμενα, κι άλλα τα γενόμενα; укр. *Щоб слова з ділом не розходилися*; Μηδένα про του τέλους μακάριζε/ Μην παινεύεις την αρχή σαν δεν είδες το τέλος; укр. *Не хвали день до вечора*.

Розгалужену групу становлять ФО, які характеризують обіцянки людей, часом нездійсненні, часом нездійснені, даремні. У частині з них ідеться про абсурдні речі. У такому разі їх сприймають як відверту брехню, пор.: τάζω λαγούς με πετραχήλια (буквально — обіцяти зайців з епитрахиллю, тобто деталлю одягу священника під час богослужіння в церкві). В українській цьому фразеологізму відповідає *наговорити (наплетсти) сім мішків гречаної вовни, та й то всі неповні*, де використано неіснуючу в природі гречану вовну, що повторюється майже в усіх варіантах цієї ФО: *наговорити сім мішків гречаної вовни та чотири копи гречки, сім мішків горіхів і гречаної вовни*.

Окремо в цій групі виділяються фразеологізми, які засвідчують марні обіцянки, в здійснення яких ніхто не вірить: Το βουνό κολλοπονούσε κι έναν πόντικο γεννούσε; укр. *Велика хмара, та малий дощ*; *Дома лев, а на війні тхір*; рос. *Гора родила мышь*. Цю тему розвивають різні сюжети ФО в зіставляваних мовах. У сучасній українській мові трапляються частини паремій в категоричній формі: *На Миколи, та ніколи* або ж вони сприймаються як пом'якшені поради не вірити обіцянкам-цяцянкам, від яких тільки дурневі радість: *Як мати сліпу кобилу водить, то краще пішки ходить*; *Як мати ногам кланятися, то краще голові*; *Як погано орати, то краще випрягати*. Ряди таких ФО легко продовжуються: укр. *Обіцяв Бог дати, тільки казав ждати*; *Казав пан кожух дам, та слово його тепле*; *Надіявся дід на обід, та без вечері ліг спати*; *Пождіть, дітки, поки Бог на кисіль шкурку натягне*; рос. *Обещанного три года ждут*. На тлі такого розвитку теми про марні обіцянки грецький фразеологізм Κάλλιο πέντε και στο χέρι παρά δέκα και καρτέρι звучить як заклик до мудрості. Він близький до українських та російських порад:

укр. *Не обіцяй журавля в полі, та давай синицю в руки*; рос. *Не сули журавля в небо, дай синицю в руки*. І вже зовсім негативну оцінку таких «обіцяльників» містить українська ФО *Зарікалася свиня кізяк їсти, коли біжить, аж троє лежить*, — вона всі троє і з'їла.

Правила успішного спілкування передбачають також формулювання можливих невдач у ньому. Їх описано на тлі позитивних характеристик мовлення. Зокрема, правило **менше говори, а більше слухай!** у пареміях модифіковане багатовекторно.

Фраземосюжет «налаштування на добре спілкування, досягнення взаєморозуміння» у грецькій розгорнуто паремією *Ο λόγος έχει αντίλογο*; рос. *Как аукнется, так и откликнется*. У сучасній українській цю тему реалізовано багатьма ФО, близькими за інваріантним значенням і переважним оформленням у вигляді речень із синтаксичною рамковою конструкцією **як..., так...; який..., такий...; якою..., такою...; коли..., то...**: *Як у лісі гукнеш, так і відгукнеться; Як гукаєш, так і одгукуються; Як стукне, так і гукне; З нічим до млина, впорожні додому; Коли не йде, тоді і не везе; Який харч, така і робота; Якою мірою міряєш, такою і тобі одміряють; От тобі наука, не ходи на двір без дрюка, свиня звалить і віку умалить; Як Сірка годують, так він і гавка*. У ролі рівноцінної міри виступають **дії людей**: *як гукають, так і одгукуються; якою мірою міряєш, такою і тобі одміряють*, а також **робота та її оплата**: *який харч, така й робота; зоометафори*: *як годують (Сірка), так він і гавка*. До цього поля паремій близькі за значенням; рос. *Долг платежом красен*; укр. *Як беруть, сто коней дають, а візьмуть, і одного не дають*. Остання ФО антонімічна за значенням до попередніх, бо засуджує людську невдячність.

Шанобливе ставлення до доброго, підбадьорливого слова виражене в пареміях: укр. *Хворому — лікар, зболеному — слово*; рос. *Доброе слово человеку, что дождь в засуху; Доброе слово и кошке приятно*; Ένας καλός λόγος θεραπεία/ στον άρρωστο 'ναι ο γιατρός, στον πονεμένο — λόγος, а також до слова надійного (слова честі): *Η τιμή τιμή δεν έχει και χαρά του που την έχει*; укр. *Добра слава дорожча багатства*; рос. *Хоть денег ни гроша, зато слава хороша*.

Співчуття викликають ті мовці, які проголошують даремні добрі заклики до чогось, що лишаються без відповіді. Про це йдеться у біблійній *Φωνή βοώντος εν ερήμω*; рос. *Глас вопиющего в пустыне* (за Матфеєм 3.3.); укр. *Голос пророка в пустелі; воання в пустелі. Голос (глас) волаючого (вопіючого) в пустелі*.

Невдачі в спілкуванні теж типізовано в пареміях, багато з яких демонструють паралелізм значення та форми. Їхні теми об'єднують кілька фраземосюжетів. Перший з них стосується багаторазового повторення того самого, що не сприймає слухач і розглядає як гаяння часу: *Κοπάνω νερό και αέρα στο γουδί*; укр. *Товкти воду в ступі*; рос. *Толочь воду в ступе*. Грецький варіант названого фразеологізму *Το γουδί και γουδοχέρι και τον κόπανο στο χέρι* розгорнуто в багатьох українських ФО: *Переливати з пустого відра в порожнє; Переливати (сипати) з пустого відра*

в порожнє; *Лити воду*, що означають ситуацію «займатися непотрібною, марною справою, звичайно багато говорити». На цю тему існують синоніми названих ФО: *Після тієї, та знову тієї; Кидати словами, як пес хвостом; Бесіди багато, а розуму мало*. Синонімами грецьких є Αέρας κοπανιστός, що має російський відповідник *сотрясать воздух/ κάνω τ'αυγά δεμάτια/ κάνω τον άνεμο κουβάρι*.

Багатослів'я одного зі співрозмовників зумовлює несприйняття його слів слухачем і сприяє самоусуненню його з розмови. Грецький фразеологізм Πολλά λόγια είναι φτώχεια (буквально — багатослів'я — це бідність) є утвердженням лаконічності в мовленні — риси, яка разом із простою уславлена з часів античності. Лаконічність (стислість, короткість) як чесноту мовлення визначив Платон цими словами Сократа в діалозі «Піфагор». А Чехов перефразував грецьку ФО як *Стислість (короткість) — сестра таланту*. У російській мові спостерігаємо численні варіанти фразеологізмів на цю тему: *Больше дела, меньше слов; В многословии не без пустословия; Много всего говорится, да не все в дело годится; Где много толков, там мало толку*.

У трьох зіставлених мовах численні фразеологізми, паралельні за змістом та формою з цією темою, трансформованою у ФО *Багато галасу даремно*, що поширилася в різних мовах із перекладами відомого Шекспірового твору “Much ado about nothing”. У російській він оформлений як *Много шума из ничего*, в грецькій — Πολλή φασαρία για το τίποτα/ Πολύς θόρυβος για το τίποτε. Про галас, властивий жінкам у розмовах, ідеться у фразеологізмі Δώδεκα γυναίκες, δεκατέσσερις κουβέντες; укр. *Дві жінки — базар, а три — ярмарок*.

Існує кілька розмовних варіантів фраземосюжетів з цією темою. У новогрецькій вона оформлена здебільшого складнопідрядними реченнями: Οπου ακούς πολλά κεράσια, κράτα και μικρό καλάθι/ όταν λαλούν πολλοί κοκόροι, αρχει να ξημερώσει, хоча засвідчено й прості поширені речення: Πολλοί μάγειροι χαλνούν το φαγητό/ τα άδεια βαρέλια κάνουν πιο πολύ θόρυβο; укр. *Порожня бочка дужче гримить*; рос. *Пустая бочка громче гремит*. У сучасній українській в цьому випадку теж переважають складні речення: *Де багато баб, там дитя беззубе (беззубе, безносе); Де багацько няньок, там дитя каліка (без голови); Де багато господинь, там хата не метена*.

Невдале спілкування відбувається і тоді, коли в ньому відсутня єдина внутрішня логіка бесіди (діалогу). Як наслідок — нерозуміння один одного: Ο ένας τον κοντό του, ο άλλος το μακρό του. Їм еквівалентні за значенням українські *Один про Хому, а другий про Ярему*; рос. *Один про Фому, другий про Ерему*.

Спілкування може бути невдалим через небажання опонентів почувати один одного або упертість одного з них. Такі паремії мають виразне розмовне забарвлення і кілька паралелей у зіставлених мовах: Τον αδιάντροπο τον έφτυναν κι εκείνος έλεγε: «Βρέχει!». У російській мові йому паралельні ФО: *Ему хоть плюй в глаза, а он божья роса; Ему плюнули в глаза, а он божья роса*. В українській маємо ряд паралелей до названого

грецького фразеологізму: *Ти йому плюй в очі, а він каже «божа роса»* або варіантних відповідників, побудованих на контрадикторних зіставленнях *попа і чорта, хреста і калатала: Піп у дзвін, а чорт у калатало; Хоч йому чорта дай, а він своє меле.*

У колі цих фразеологізмів перебуває також *Ο άνδρας λέει λεμονιά, η γυναίκα λέει πεπονιά;* рос. *Один говорит — стрижено, другой — брито;* укр. *Ти йому стрижено, а воно тобі голено; Їй кажеш овес, а вона тобі гречка; Ти їй стрижено, а вона тобі — смалено.*

Цей сюжет може розвиватися і в іншому плані, коли упертість і невизнання очевидного робить людину тупуватою і неадекватною в розмові: *Йому про коня, а він про вола; Чорта хрести, а він каже «пусти»; Йому скажи «тату», а він каже «кату».*

Деякі з цих сюжетів стають мандрівними, пор. укр. *На вгороді бузина, а в Києві дядько;* рос. *В огороде бузина, а в Киеве дядька; Ни к селу, ни к городу.* Наведені приклади ніби підбиває грецька паремія *Το γινάτι βγάξει μάτι;* укр. *Упертість до добра не доводить;* рос. *Упрямство до добра не доводит.*

Невдачі в спілкуванні часто бувають зумовлені тим, що людина говорить не думаючи і про те, що *влізе, збреше (раптово) їй у голову.* Ці фразеологізми виявляють паралелізм семантики, а також форми в зіставлюваних мовах: *Δεν ξέρει τι λέει/λέει ό,τι του κατέβει/ ό,τι του κατεβάσει το κεφάλι (η κούτρα) του;* укр. *він не знає, що говорить; говорить, що приїде (спаде) йому в голову;* рос. *он не знает, что говорит.* Їхніми семантичними відповідниками є укр. *Галушкою вдавився; Язык мов повстаний; Говорить, мов блекоти об'ївся; Не тямить голова, що язик лепече;* рос. *Лыка не вяжет; Говорит, что взбредет в голову (что попало).*

Бесіда мовців буває невдалою, коли вони не слухають один одного, тоді триває безладна розмова: *Καθένας με τον πόνο του;* укр. *У кого що болить, той про те й говорить; Кожен про своє; Кожний дідько в свою дудку грає;* рос. *У кого что болит, тот о том и говорит.* Ця тема переростає у відстоювання мовцем тільки своїх інтересів, на що вказують фразеологізми із соматизмами *борода, рот, губа, тіло, рило:* *Ο παπάς πρώτα τα γένια του ευλογάει;* укр. *Своя пазуха ближче; Курка, що гребе, то все на себе; Чоловік собі не ворог;* рос. *Своя рубашка ближе к телу.* Названі ФО доповнюють інші: *Πιο κοντά είναι το στόμα μου, παρά το δικό σου;* укр. *Своя губа ближче; Всякому своє рило мило.* У таких випадках розмова кваліфікується як суцільне непорозуміння, пор.: *Μαζί μιλάμε και χώρια καταλαβαίνουμε* та укр. *Ми розмовляємо різними мовами;* рос. *Мы разговариваем на разных языках.*

Іноді невдачі в спілкуванні спричинені фізичними вадами одного з мовців, його приглухуватістю. Цю ситуацію фіксують фразеологізми: *Καλημέρα, Γιάννη. — Κουκί σπέρνω.* (Добридень, Янісе. — зерно сію); *Καλημέρα, μπάρμπα. — Κουκιά σπέρνω.* (Добридень, дядьку. — Зерна сію).

Роздратування слухачів викликає перебільшення значення або ваги якоїсь події на словах. Низці грецьких фразеологізмів з цієї темою від-

повідують українські та російські ФО. Для всіх них характерне зіставлення чогось незначного, другорядного з чимось дуже великим і використання назв тварин і птахів у фразеологізмах, у яких зіставлено муху зі слоном: Ελέφαντα εκ μύγας ποιείν; укр. *Робити з мухи слона (вола)*; рос. *Делать из мухи слона*; півня з буйволом: Κάνω τον τετεινό βουβάλι; укр. *Робити з півня буйвола*. У грецькій трапляється зіставлення одиничного і цілого: Κάνω την τρίχα τριχιά; укр. *Робити з шерстини клубок* або з малюсінького мале: Κάνω το τσοουλάκι τόσο.

Незгоду між мовцями окреслюють паралельні за змістом фразеологізми, у яких виявлено неспівмірність випадкового зіставлення тварин, птахів, людей: Άλλα τα μάτια του λαγού κι άλλα της κουκουβάγιας; укр. *Такий, та не такий*; *Усім козак, та чуб не так*; *Коли не вовк, то дикий голуб*; *Схожа свиня на коня, тільки шерсть не така*; рос. *то да не то*; *Федот, да не тот*.

У фразеологізмах виражене усвідомлення того, що *язик і мова* є добрими помічниками людини: Ρωτόντας πας στην Πόλη (буквально — питаючи, дійдеш до Константинополя); укр. *Язык до Києва (і до кия) доведе*; *Язык на кінець світу заведе*; рос. *Язык до Києва доведет*, але вони можуть бути і небезпечною зброєю: Η γλώσσα κόκκαλα δεν έχει, μα κόκκαλα τσακίζει; укр. *Язык без кісток*; *Язык мельне та у кут, а губу наточуть*; рос. *Язык мягок, а кости ломает*; Η γλώσσα είναι δίκωπο και τρομερό μαχαίρι, και αν δεν προσέχεται πολλές πληγές μου φέρει; рос. *Рана от ножа заживает, от языка нет*; *Слово не стрела, да пуще стрелы*.

Названі ФО засвідчують паралелізм семантики і часткову подібність форми, можливо, викликану в багатьох випадках тим, що в східнослов'янських мовах вони є перекладними еквівалентами грецьких. У багатьох близьких за значенням до попередніх фразеологічних одиниць розвивається тема *Язык мій — ворог мій*; рос. *Язык мой — враг мой*; укр. *Язиче, язиче, лихо тебе миче, в мені сидиш, а мені добра не зичиш*; *Що вимовиш язиком, того не витягнеш і волон*; *Хто язык держить за зубами, того нічого не кортить*; *Млин меле — мука буде, язык меле — біда буде*.

Язык та балаканина можуть нашкодити мовцеві, коли він багато говорить: Όποιος λαλεί, πολλά σφάλει; укр. *Хто багато говорить, той сам собі шкодить*; рос. *Много говорится, да не все в дело годится*. Відоме грецьке прислів'я Το πολύ «Κύριε ελέησον!» то βαριέται και ο Θεός (ο παπάς) учить, що багато разів повторюване «Господи, помилуй!» може знудити і Бога (і панотця). У східнослов'янських мовах цей фразеологізм звучить як: рос. *Слишком много не здорово!*; укр. *Що забагато, то не здорово*, що сприймаються як паралелі до польського *Co zanadto (za duzo), to niezdrawo*.

Отже, багатослів'я, пустопорожня балаканина негативно характеризують мовленнєву поведінку людини, що засвідчує багато українських прислів'їв: *Хто багато говорить, той мало творить*; *Котра корова багато реве, то та молока мало дає*; *Не мели, як пустий млин*; *Наказав три мішки гречаної вовни; Там такого наговорив, що і класти нікуди*;

Мовчить, як сорока в гостях та російськими ФО, які об'єднано темою «*Мели, Емеля, твоя неделя*».

Як бачимо, правила успішного мовлення сюжетно розгортаються у прислів'ях, які зберігають їхній інваріантний зміст, але доповнюють його певними смислами (з оцінками позитивними або негативними ознак, подій реальних/ірреальних, категоричних або пом'якшених вимог). По-своєму характеризують мовленнєву поведінку фразеологічні словосполучення, більшість з яких є дієслівно-іменниковими. В одній статті немає змоги докладно розглянути їх усіх, а тому зупинимося на деяких найпоказовіших з позицій виявлення паралелізму в їхній семантиці та формі в зіставлюваних мовах. Звернімося до аналізу словосполучень з іменником — назвою центрального органу мовлення *язик*, η γλώσσα та поєднуваних з ним дієслів.

У цьому полі численні паралельні за формою і змістом фразеологізми. Серед них ті, що фіксують жартівливе ставлення до співрозмовника — слухача: βγάζω τη γλώσσα μου (σε κάποιον) — показувати комусь, жартуючи, язика. Деякі є самохарактеристикою мовця, оцінкою ним своєї мовленнєвої діяльності, коли в нього *язик не вміщується в роті*, тобто коли він занадто довго і багато розмовляє; Δε βάζω γλώσσα στο στόμα μου (μέσα μου) — хто готовий сказати щось негайно: *мати на кінчику язика έχω κάτι στην άκρη της γλώσσας*; кому дуже хочеться щось сказати: *язик свербить* με τρώει η γλώσσα μου або навпаки — замовкнути: καταλίνω τη γλώσσα μου *ковтнути язика*

Деякі ФО належать до характеристик співрозмовника за його мовленнєвою поведінкою, улесливою та нещирою: Η γλώσσα κάποιου στάζει μέλι. Цей фразеологізм перекладено українською як *медові слова (розмови, речі)*. Російський фразеологізм *медоточивые речи* ще буквальніший своїм перекладом з грецької. У грецькій він має ще й антонім з іншим об'єктом дії: Η γλώσσα του στάζει φαρμάκι (буквально — в нього з язика скапує отрута, тобто він говорить в'їдливо, пор. укр. *В очі лис, позаду вовк*).

Близькість образу-метафори об'єднує грецький фразеологізм βάζω χαλινάρι στη γλώσσα μου та українські *держати язик за зубами* або *на прив'язі, на зашморзі, на припоні*, буквально одягати на язик вуздечку, яку асоціюємо з конем. У трьох мовах він закликає бути стриманим, обачним у розмовах, висловлюваннях, ліпше, мовчати. В українській *прив'язь, мотузка, зашморг, припон, налигач* об'єднані в один асоціативний щодо поводження з худобою ряд. На відміну від грецької мови в українській існує фразеологізм *накидати (накладати, надівати) ярмо (петлю, вуздечку) на шию (довкола шиї, на себе)*, але він має інший зміст — ставити когось у залежність, підкоряти своїй волі, поневолювати.

Серед ФО цієї групи є ті, що виражають фізичний стан людини: добігти, висолопивши язик, тобто *хекаючи, задихаючись*: μου βγαίνει η γλώσσα. Навіть накази замовкнути з використанням іменника *язик* та дієслів з фразеологізованим значенням виявляють паралелізм і змісту, і форми: *притримай язик (язика)* — μάζεψε/ κράτησε τη γλώσσα; *помовч*

δάγκωσε/ φάε/ κατάπιε τη γλώσσα σου — *прикуси, ковтни, з'їж язык (язика)*, отже, помовч.

Семантичну і формальну близькість демонструють також деякі прикметниково-іменникові словосполучення: *κακές γλώσσες злі язика, έχει μακριά γλώσσα у нього довгий язык*.

Паралелізм семантики і форми властивий ФО, що є центральними в семантичному полі мовленнєвої діяльності й вербалізовані дієслівно-іменниковими словосполученнями, до складу яких увіходять дієслова *говорити, казати* — λέω та μιλώ — *розмовляти, мовити*. Характеристики мовленнєвої поведінки людини найрізноманітніші. Вони про тих, хто каже правду у вічі — λέω та σύκα σύκα και τη σκάφη — σκάφη, укр. *називати речі своїми (власними) іменами*, рос. *называть вещи своими именами*. Отож, вони про тих, хто каже відверто про недоліки кого-, чого-небудь.

Серед цих фразеологізмів одиниці, що вказують на осіб, у кого слова розходяться з ділом: Άλλα λες κι άλλα κάνεις, *одне кажеш, інше робиш*, рос. *одно говоришь, другое делаешь*, з якими марно говорити, бо вони й не хочуть розуміти: Του κουφού την πόρτα όσο θέλεις βρόντα/ εγώ та λέω, εγώ τ' ακούω; укр. *говорити як до стінки та λέω στον τοίχο, хто любить казати нісенітниця λες ανοησίες, розпускати поголос (поговір, чутки, ясу) λέει παραύθια*. Вони також про тих, у кого *язык не повертається сказати щось* погане про кого-, що-небудь Δεν πάει η γλώσσα μου να πω κακό (για τον Παναγιώτη) — і про тих, хто думає і *говорить, як усі* ό,τι πουν όλοι, λέω κι εγώ — *як усі, так і я*, хто не забирає слова назад ό,τι λέει δεν ξελέει — не відмовляється від сказаного раніше.

Серед них трапляються грецькі ФО, які зазнають певних трансформацій форми, передаючи в українській мові той самий зміст. До таких належить, наприклад, λέω με το νου μου *роздумувати про себе*, тобто тихо, нічого не кажучи нікому. Фразеологізм ούτε του παπά να μην πεις звучить як порада. У ньому використано асоціацію зі сповіддю християнина про гріхи у попа, але з антонімічним спрямуванням — *тримай у великій таємниці щось*. Український фразеологізм виражає інший намір мовця *як (мов, наче) на сповіді розказати*, тобто відверто, нічого не приховуючи. По-іншому сприймаються в зіставлених мовах фразеологізми: грецький Τα λέω έξω από τα δόντια/ ορθά-κοφτά та український *казати крізь зуби*. У новогрецькій його семантика спрямована на адресанта — мовця, який говорить комусь правду прямо і відверто, у вічі. В українській він інакше характеризує мовця, його слова, відповіді. Фразеологізм *говорити крізь зуби* свідчить про незадоволення мовця, тому він говорить неохоче, невизначено, ледве розтуляючи рота.

Подібність семантики та форми виявляють деякі ФО, що звучать як поради-вимоги: Θα κάνεις και θα το πεις κι ένα τραγούδι, укр. *зробиш, як миленький*, рос. *только попробуй не сделать*, що окреслюють значення 'обов'язково, неодмінно, без сумніву', або як питання: εμένα μου λες; укр. *ти мені кажеш?* Іноді вони виражають оцінку слів співрозмовника: έξω από το χорό πολλά τραγούδια λένε; укр. *З боку видніше*, тобто легко

казати, не будучи учасником конфлікту. Часом вони зорієнтовані на оцінку предмета мовлення: Ἄλλο να σου τα λέω κι ἄλλο να τ' ακούσεις (να το δεις) зі значенням 'цього словами не передати', укр. *ні пером списати (описати), ні словом не сказати (й не скажеш)*. Він трапляється у фольклорних текстах зі значеннями: 1) 'хтось не може визначити надзвичайної вроди, краси кого-, чого-небудь'; 2) 'надзвичайно гарний, вродливий, чудовий', пор. також укр. *ні в казці сказати, ні пером описати*, рос. *ни в сказке сказать, ни пером описать*.

Іноді ФО оформлені як роздуми про сказане, що близькі за семантикою: 1) σοῦ πα, μου πες, укр. *я кажу, ти мені кажеш*. Уживається для підкреслення складності виконання чогось важкого, подолання чого-небудь. Деякі фразеологізми цієї підгрупи підтверджують успішний кінець обговорення: 2) εἶπε καὶ ἐγένετο, укр. *сказано — зроблено*; рос. *сказано — сделано*.

Останні фразеологізми, що сприймаються як зразок красномовства, виявляють розмовний характер, який у багатьох випадках може свідчити не лише про книжні (перекладні) взаємовпливи мов, а й про впливи під час усного спілкування (з використанням перекладу і завоювання його клішованих форм), пор.: Πες μου, Χρυσόστομε! Скажи мені, Солодкостівцю (Хрисостоме)!; укр. *Ну, прямо, Цицерон!*; рос. *Вылитый Цицерон!* (якого вважають взірцем красномовства).

І хоча в українському мовознавстві нагромаджено значну кількість розвідок з фразеології української мови, як і укладено десятки фразеологічних словників, актуальним залишається вивчення джерел виникнення фразеологізмів, зіставний розгляд таких одиниць для виявлення серед них інтернаціональних, окреслення «мандрівних» фраземосюжетів у мовах тощо.

На сьогодні маємо в своєму розпорядженні численні монографії, серед них М.Ф. Алефіренко, В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк, М.Т. Демського, М.В. Жуйкової, Ж.В. Краснобаєвої-Чорної, Л.В. Савченко, Л.Г. Скрипник, В.Д. Ужченка, Т.В. Цимбалюк, І.Г. Чередниченка, О.С. Юрченка та ін., захищено десятки кандидатських і докторських дисертацій, у яких проблеми фразеології висвітлено багатоаспектно. Однак у них фразеологію розглянуто здебільшого в синхронному плані. Кількість праць, у яких звернуто увагу на історико-лінгвістичний аспект формування української фразеології або на етимологічний та етнолінгвістичний їх розгляд, значно менша.

Лексикографічно фразеологія української мови представлена в численних словниках різного типу: короткому для вчителів Н.О. Батюк (1966), тлумачних Г.М. Удовиченка (1984), академічному «Фразеологічному словнику української мови» у 2-х книгах [ФСУМ 1993], спеціальних: фразеологічних синонімів М.П. Коломійця та Є.С. Регушевського (1988), антонімів В.С. Калашника та Ж.В. Колоїз (2004), українських ідіом Г.М. Удовиченка (1968), модифікованих стійких словосполучень в узусі кінця ХХ — початку ХХІ ст. І.Я. Глуховцевої (2013), перекладних:

російсько-українському В.Підмогильного та Є.Плужника (1928), практичному російсько-українському словнику приказок Г.Млодзинського за ред. М. Йогансена [Млодзинський 1929], українсько-російському і російсько-українському І.С. Олійника та М.М. Сидоренка (1991), словнику англо-американських прислів'їв та приказок О.Ю. Дубенко (2004) і багатьох інших цього типу. Тематичні групи фразеологізмів української мови опрацьовані у довідниках М.М. Пазяка [Пазяк 1981], стійкі народні порівняння — у словнику О.С. Юрченка та А.О. Івченка, фразеологію в перекладах визначних майстрів слова — в словнику-довіднику фразеологізмів Миколи Лукаша, який упорядкували О.І. Скопченко та Т.В. Цимбалюк. Цей список легко продовжити іншими спеціальними фразеологічними словниками (діалектними, крилатих слів А.П. Коваль та В.В. Коптілова) тощо. Однак таких лексикографічних праць все ще недостатньо. Потрібні словники нових фразеологізмів у сучасній українській мові, відсутні в українській лексикографії перекладні словники фразеологізмів, скажімо, новогрецько-український та українсько-новогрецький, що чекають своїх упорядників.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- БРГС — Большой русско-греческий словарь: в 2 т. — 1987.
НРС — Хориков И.П., Малев М.Г. Новогреческо-русский словарь. — М.: Рус. язык, 1982. — 654 с.
НУС — Клименко Н.Ф., Пономарів О.Д., Чернухін Є.К. Новогрецько-український словник. — К.: «Українська енциклопедія» ім.М.П.Бажана, 2005. — 429 с.
РУС — Російсько-український словник: у 3 т. — К.: Наук. думка, 1970.
ССРЛЯ — Словарь современного русского литературного языка: в 17 т. — М.: Изд. АН СССР, 1950-1965.
СУМ — Словник української мови: в 11 т. — К.: Наук. думка, 1970-1980.
УНС — Клименко Н.Ф., Пономарів О.Д., Савенко А.О. Українсько-новогрецький словник. — К.: «Українська енциклопедія» ім.М.П.Бажана, 2008. — 533 с.
ФСУМ — Фразеологічний словник української мови: у 2 кн. — К.: Наук. думка, 1993.

1. Ашукин Н.С., Ашукина М.Г. Крылатые слова. — М.: Гос. изд-во худож. лит-ры, 1960. — 751 с.
2. Катлинская Л.П. Толковый словарь новых слов и значений русского языка. — М.: АСТ; Астрель, 2008. — 380 с.
3. Клименко Н.Ф. Образний обшир фразеологізмів з компонентом «голова» в українській мовній картині світу // *Studia linguistica*. — 2011. — Vol. 1. — К.: Вид-во КНУ. — С. 9—23.
4. Кокурин Т.В. Греческие пословицы и поговорки и их аналоги в русском языке. — М.: КанКнига, 2005. — 152 с.
5. Млодзинський Г. Практичний російсько-український словник приказок / За ред. М. Йогансена. — К.: Держ. вид-во України, 1929. — 108 с.
6. Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми / Упорядкував М.М.Пазяк. — К.: Наук. думка, 1981. —
7. Αδάμ Α. Η μαγική γλώσσα των Ελλήνων (εννοιολογική κατηγοριοποίηση των ελληνικών ιδιοματικών φράσεων. — Αθήνα: Εκδ. Γεωργιάδη. — 467 σ.
8. Μπαμπινιώτης Γ. Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας. — Αθήνα: Κέντρο λεξικολογίας Ε.Π.Ε. — 1709 σ.

Статтю отримано 10.02.2015

Nina Klymenko

Institute of Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

RULES OF SUCCESSFUL COMMUNICATION
IN THE PHRASEOLOGICAL UNITS OF UKRAINIAN, RUSSIAN AND GREEK

The article describes human behaviour in communication, which is characterized with the help of phraseological word combinations and proverbs in the two Eastern Slavic and the Modern Greek languages, chosen from different types of phraseological monolingual and interlingual dictionaries, as well as from explanatory dictionaries.

These phraseological units (further — PU) can be equivalent according to their meaning and partially similar according to their form (these are called parallel), also they can be semantic equivalents, but different in form. A special attention is paid to the first type of PU.

On the basis of PU, which include verbs of speaking and listening / hearing, e.g. Ukrainian *говорити, розмовляти, питати, відповідати, чути*, and the like, Russian *говорить, рассказывать, спрашивать, отвечать, слышать, λέω, μιλώ, ρωτώ, ακούω*, and the like in the 2nd person singular and plural in the Imperative Mood, the rules of communicative behaviour are formulated as in the following: *tell the truth!* (*По правді роби, по правді й буде!*, Russian *Доброе дело правду говорят смело, То σωστό είναι να λες πάντα την αλήθεια*), *do not lie!*, *do not boast!*, *listen more, speak less!*, *do not repeat yourself!*, *do not promise more than you can do!*, *do not measure others by your own yardstick!*, *tell me with whom thou goest, and I'll tell thee what thou doest!*, *Beware of a fool!*

The rules help formulate the features of human communicative behaviour in the three contrasted languages and determine the parallelism of PU. They indicate speaker's intentions, their desire to have an influence on the situation in some specific way, as well as on the role of participants of the speech act.

Proverbs demonstrate further modification of the rules of successful communication (sometimes unsuccessful): development of the main topic, formulated according to the rule, consequently appearance of the additional senses due to the rise of additional images and sophistication of development in the plot of PU.

Parallelism in semantics and partial similarity of the form in PU in most of the cases can be explained by the phenomenon that in the Eastern Slavic languages they are the translation equivalents of the Greek ones. There are many units that possess distinct colloquial colouring among them, which shows the influence of verbal communication.

Key words: phraseological unit, topic of phrazemes, semantic parallelism of phraseological units, rules of successful communication and its possible failures formulated by phraseological units.

Мовна мозаїка

ВІДТІК чи ВІДПЛИВ ІНТЕЛЕКТУ?

Одні констатують *відтік*, а інші — *відплив* висококваліфікованих фахівців, талановитої молоді з України за кордон. Так само неоднаково називають це нове явище: або *відтік інтелекту*, або *відплив інтелекту*. Який із двох іменників потрібно вжити в цій назві? Тлумачні словники української мови не подають слова *відтік* зі значенням масового виїзду кого-небудь, зменшення кількості чого-небудь. Воно є буквальним перекладом російського *отток*. Для іменника *відплив* це значення переносне, успадковане від українського дієслова *відпливти*. В економічній сфері нормативною стала терміносполука *відплив капіталу*.

Отже, українською мовою правильно вживати *відплив інтелекту*.

Катерина Городенська

УДК 81-13; 81'38

Світлана Бибикич

Інститут української мови НАН України, м. Київ

СТИЛІСТИКА І ПРАГМАТИКА УКРАЇНСЬКОМОВНОГО ДИТЯЧОГО МУЛЬТИПЛІКАЦІЙНОГО ФІЛЬМУ

У статті проаналізовано стилістичні й прагматичні параметри української усної літературної мови сучасного дитячого мультиплікаційного фільму. Диференційовано мову персонажів за соціокультурним і ситуативним планами, визначено текстові функції наскрізних концептуальних повторів, мовних знаків зниженого регістру. Відзначено особливості мови дитячого мультиплікаційного фільму з погляду культури мови та впливу на формування комунікативної культури дітей, їхнього комунікативно-прагматичного досвіду.

Ключові слова: мова мультфільму, лінгвопрагматика, лексика, фразеологія, пресупозиція, імплікатура, висловлення, комунікативно-прагматичний досвід.

Усім відомий жанр кіномистецтва “дитячий мультиплікаційний фільм” (далі — ДМФ) посідає важливе місце у формуванні мовної свідомості, поведінкової та комунікативної культури, емоційної та уявної сфер дитини, орієнтації в соціальній структурі спільноти. Як справедливо стверджує О.В. Квашук, сучасне телебачення для дітей, у якому велике місце посідають мультиплікаційні фільми, — чинник моделювання та формування системи поглядів на світ [2]. Ці важливі завдання реалізуються завдяки поєднанню аудіального, візуального, лінгвального та емоційно-гностичного компонентів. Натомість до сьогодні можемо відзначити наявність лише окремих невеликих досліджень ДМФ, виконаних в Україні в аспектах психології (К.А. Дудкіна, О.В. Квашук, І.Р. Кіндрат), а в Росії — з погляду культури мови учнів (А.П. Спірідонова), лінгвокультурології (Сюй Цзюнь), лінгвопрагматики (І.С. Макси-

© С.П. БИБИК, 2015

мова). До того ж як матеріал дослідження використано мову мультфільмів “Смішарики”, “Симпсони”, “Покемони”, “Лунтик”, “Том і Джері”, “Братц”, “Черепашки Ніндзя”, “Льодовиковий період”, “Шрек”, “Лісова братія”, “Маша і ведмідь”, а також мультфільмів про билинних російських богатирів.

Українськомовна ж мультиплікація досі не була об’єктом лінгвістичного дослідження. З відомих причин зарубіжні мультфільми сучасною українською літературною мовою почали з’являтися порівняно недавно: перші — з 1994 року, а найактивніше — приблизно з 2003 року. Один із популярних мультиплікаційних проектів останнього часу — фільм “Історія іграшок” у трьох частинах (1995, 1999 та 2010 роки). Він входить до рейтингового списку 12 найкращих фільмів Диснея. Відомим, популярним, улюбленим цей ДМФ став не лише завдяки вдалій роботі художників-мультиплікаторів, сценаристів, але й завдяки певній ідеї, утіленій у системі мовно-естетичних образів, близьких, знайомих, зрозумілих глядачеві. Саме вивчення ДМФ з погляду стилістики та прагматики відкриває вузлові моменти його привабливості, з одного боку, а з другого — ті мовно-стилістичні прийоми, засоби, що відбивають концептуальні часово-просторові маркери сучасності й прагматики соціолінгвальної поведінки дорослих і дітей.

Поєднання стилістичного та прагматичного підходів щодо вивчення мови ДМФ потребує відпрацювання методології “сполучення” соціокультурного та ситуативного аспектів з мовним, функціонально-комунікативним.

Соціокультурний план складають соціально-рольові (самогра, взаємини “батьки — діти”, “керівник — підлеглий”), ціннісні (концептуальні) та культуромовні параметри.

В “Історії іграшок” персонажі — діти та їхні іграшки, дорослі (батьки та ”випадкові“ перехожі). За три сезони мультиплікаційного продукту головний персонаж Енді дорослішає: спочатку йому 9, а потім уже 17 років. Отже, перед глядачами він постає в динаміці не лише зовнішніх проявів поведінки, а й як особистість, у якій змінюються зацікавлення, стосунки з рідною сестрою, мамою, варіюється ставлення до іграшок. І це відбиває, звичайно, мова.

Взагалі гра — це своєрідна комунікативна стратегія для власника іграшок — Енді, який у кожній із частин ДМФ організовує сюжетно-рольові ігри (**соціально-рольовий параметр**). Вони виявляють його досвід, світосприйняття, зацікавлення, зокрема й через мову, характерні комунікати.

У що грає хлопчик, які сюжети створює? Це гра-бойовик, у якій Картопля — лиходій, принцеса Бо — особа, що потребує захисту від ковбоя Вуді та його друга мисливського пса Жилки. І цей статус принцеса виражає у репліці: *Рятуйте нас!* Кожна з іграшок, якою грається їхній власник, говорить голосом Енді. Очевидно, він засвоїв стереотипні вирази персонажів-злочинців із вестернів: *догори руки; нікому не рухати-*

ся; давай гроші; жени бабки; краще здавайся без бою. Наведемо цей типовий ігровий діалог: Картопля: *Догори руки! Це пограбування! Нікому не рухатись! Жени бабки з сейфа! Охо-хо! Гроші, гроші, гроші!* Бо: *Негайно припини, злий Картопля!* Картопля: *Ні, давай гроші, а то пушу овечок на м'ясо!* Овечки: *Ні, допоможіть нам!* Бо: *О, ні. Тільки не моїх овечок. Рятуйте нас!* (З'являється Вуді) Вуді: *Ще не перевелися на світі герої!* (“внутрішня мова” — слоган механічної іграшки) *Я прийшов по твою душу, однокласний Бар!* Картопля: *По мою душу? Краще здавайся без бою!* Вуді: *Ти мене не візьмеш. Я приніс мисливського пса із силовим полем.* Картопля: *А я приніс динозавра, який снідає такими псами.* Вуді: *Сидітимеш у буцегарні, Бар. Прощайся із жінкою і дітками* (закинув Картоплю до ліжечка маленької сестрички Моллі, яка, нічого не розуміючи, відкусила у Картоплі носа). Енді: *Ти знову переміг, Вуді* (смикає за шнурок, і Вуді промовляє: *Ти мій улюблений помічник*).

Прагматика повсякдення легко декодується в діалогах мами та Енді. Вони насичені такими комунікатами, що з перших хвилин знайомства з цими персонажами зрозуміло, що вони в добрих стосунках: Енді — слухняний син, мама любить своє дитя (*Я рада, мій іменинничку*). Мовна поведінка мами стереотипізована: вона не задоволена розкиданими іграшками (*А це що таке? Я ж просила поприбирати?*), вона переконана, що іграшок забагато (*До речі, у тебе стільки іграшок, що дівати нікуди*) і под. Так само насичений стереотипами діалог між мамою та працівницею дитсадка: Вихователька: *А як ваші дітки?* Мама: *Вони давно вже не дітки...* Енді відправляється у н'ятницю в коледж. Вихователька: *Ого!* Мама: *Мені самій не віриться*. Отже, ДМФ відображає типологізоване за соціально-рольовим статусом комунікантів спілкування з дітьми й розмови про дітей, а також опосередковано впливає на формування комунікативно-прагматичного досвіду глядачів-дітей.

Із урахуванням психології віку складено й діалоги між братом Енді та сестрою Моллі. У дев'ять років він із задоволенням піклується про сестру, грається з нею: Енді: *Ходімо гратися, Вуді* (побіг нагору, у дитячу кімнату; до сестрички). *Вітаю Вас* (вітається із сестрою опосередковано за допомогою Вуді, який знімає капелюха під час вітання). Енді: (забирає сестричку з ліжка): *Ходімо, Моллі. О, ти вже важкенька. Ще побачимось, Вуді*. У 17-ть підліток Енді хоче відчувати свободу, оберігає свій простір, він імпульсивний, грубуваті й його висловлення зі стилістично зниженими комунікатами: Енді: *Моллі, голову відірву*. Моллі: *Я до тебе не заходила*. Енді: *А хто тоді лазив у моїх речах?* Моллі: *Це не я*. Коли ж хлопчик “за дорученням Вуді” передає іграшки іншій власниці, то у розмові з нею підліток виявляє глибинну доброту, здатність і потребу піклуватися про когось, пор.: Енді: *Я привіз іграшки. То ти Бонні? Пташечка нацвірінкала мені, що ти любиш іграшки. Це мої іграшки, але я їду у коледж і хочу... залишити їх хорошій дитині, яка ... дбатиме про них. [...] Бонні, пообіцяй, що ти берегтимеш іграшки. Вони ... дуже мені.. дорогі*. Регістр інтимності створюють пестливі словоформи,

інтимізувальні займенник та означення (*дорогі, хороша*), дієслова із семантикою турботливості (*дбати, берегти*).

З погляду прагматики мова ДМФ — основне джерело утвердження ціннісних параметрів, що вербалізовані в характерних знаках. В “Історії іграшок” це наскрізні повтори концептуальних рефренів:

а) разом (Вуді: *Нічого не бійтеся — тримайтеся разом!*; Вуді: *Ми раніше знали, що головне, що ми разом з Енді*; Енді: *Це — Вуді. Він сміливий, як справжній ковбой, добрий, розумний. Та є у Вуді ще одна особливість: він інколи не покине тебе, ніколи, він завжди буде поруч попри все*);

б) друг/друзі, дружба, сім'я (Баз: *Ми сім'я, ми нерозлучні*; Вуді: *Ми всі — брати і сестри! Так, народ? Народ!!!*; Вуді: *Щасливо, мій друже*; Енді: *Вуді? Як він тут опинився?.... Це — Вуді. Ми з Вуді подружилися, мабуть, сто років тому...*);

в) улюблений, любити (Баз: *Колись одна іграшка переконувала мене, що жити треба для того, щоб любила тебе дитина*);

г) гратися (Картопля: *Ну що, награтися?* Рекс: *Він узяв мене руками....* Картопля: *Не сміши. Йому уже 17 років, він не гратиметься з нами*).

На нашу думку, визначальним і об'єднавчим для цих рефренів є концепт *іграшка*. Семантика цього слова контекстуально розширена. За ВТССУМ (с. 383) іграшка — ‘річ, призначена дітям для гри; забавка’ (Вуді: *Ти — прос-та цяцька!!!! Ти звичайна дитяча іграшка-а-а!!!!*). Якщо проаналізувати співвідношення світу речей, світу мови та світу ідей навколо цієї реалії, то за аудіотекстом концептуальне значення іграшки можна побачити на прикладі кількох ситуацій:

1) персонажі-іграшки — це чиїсь ‘улюбленці’ (Бо: *Не сумуй, Вуді. У Енді завжди буде особливе місце для тебе... Вуді: Слухай, відчепися від Енді. І затам. Ніхто не забере його у мене*),

2) ‘речі, які мають бути поруч із господарем-дитиною’ (Енді загубив іграшки) Вуді: *Стули свою пельку. Е ти, це ти винен, що я загубився*; Вуді: *Як я піду, як я покину цих нещасних? Їх заберуть у музей... без мене*; Баз: *Який шанс? Сидіти за склом у музеї і забути про любов дітей? Не заздрю*).

Контекстуальними антонімами до лексеми *іграшка* виступають номінації *горище* — місце, де складають непотрібні речі (Вуді: *Енді занесе нас на горище, де сухо, і ми всі будемо разом*) та *дитсадок* — місце, де трощать іграшки (Вуді: *Дитсадок — це сумне, самотнє місце для старих іграшок, у яких немає господарів*). Саме у цих словах у згорнутому вигляді зберігається ”антисмисл“ ролі іграшки та гри в житті дитини, коли вона в побутових жанрах гри випробовує себе в “дорослих” ролях, переживає відчуття несправедливості, обігрує засвоєні стереотипи поведінки, зокрема й мовної.

Дуже важливим для оцінки ДМФ є культуромовний параметр. Мова “Історії іграшок” відбиває сучасні комунікативні норми усного побутового неофіційного спілкування. Так зване “осучаснення” відбулося за рахунок насичення діалогів лексикою розмовного вживання,

яка й надає реплікам соціокультурної маркованості: в уста іграшок — прототипів дорослих за віком істот — вкладено репліки з характерними ознаками віку комунікантів. Висловлення з такими знаками — дзеркало сучасної побутової мови насамперед старшого покоління. Виходить, що мова персонажів-іграшок часом не є зразковою, еталонною з мовно-етичного та мовно-естетичного погляду, пор. уживання:

а) згрубілої лексики (*свиснути, виперти, пертися*), пор.: Картопля: *Де моє вухо? Не бачу вуха. Хто його свиснув?*; Гам: *Мабуть, цього року виперли раніше*; Покупец: *Я повинен пертися на роботу у суботу, у суботу!!!!*;

б) вульгарно-лайливої лексики (*дурня; безкультурна свиня; плоскоголовий 'дурний', зараза*): Гам: *Дурня якась*; Картопля: *Безкультурна свиня! Чого вилупився, плоскоголовий, а?*; Сід: *Ми запустимо База-рятівника*. (на вулиці дощ, гроза) *О ні, от зараза!*;

в) молодіжних сленгізмів (*дружбан, круто, крутий, кльово, хіпово, зацінити, універ, стильно*): Вуді: *Ні, ні. Ти все переплутав. Баз зі мною. Ми — дружбани*; Вуді: *Ти — крута іграшка. Якщо чесно, дуже крута. Ну хто я проти тебе, База-рятівника, супергероя*; Сід: *Нова іграшка. «Не дозволяйте гратися дітям». Круто! Що ж ми підірвемо?*; Кен: *Заціни оце. Чемпіон з кунг-фу. Студент універу*; Кен: *Зупиніться! Життя в Дивокраї може бути хіповим і класним, якщо всі житимуть по совісті*;

г) жаргонізмів (*клас, супер, прибамбас, завал, бабки, бабосики, прикольний, тачка*): Бо: *Ти подивись. У нього більше прибамбасів, ніж у швейцарського ножа*; Картопля: *О, це лазер. Прикольно*; Сід: *О! Баз-рятівник. Це кльово!!!*; Сід: *Ти ба, подвійні призи!!! Завал!!!!*; Картопля: *О, це бабки*; Гам: *Якщо шукати, то стильно* (підігнав машину). Картопля: *Прикольно тачку підігнав. Але за кермом буде іграшка з пальцями*.

Прагматичний потенціал цієї лексики в мові аналізованого ДМФ пов'язаний з різними аспектами вживання. По-перше, ці слова маркують соціальний статус персонажів-іграшок та персонажів-істот, за яким закріплені стереотипні моделі мовної поведінки представників різних соціальних прошарків — молоді (Кен, Бо), дітей шкільного віку (Сід, Енді), а також люмпенізованої частини суспільства (Картопля, Гам). По-друге, така лексика — соціолінгвопсихологічний знак культури побутового спілкування періоду кінця ХХ — початку ХХІ століття. По-третє, така естетика “розкутого” спілкування впливає на молодше покоління, приваблюючи увагу насамперед через емоційне сприймання іншостильових вкраплень у невластивих ситуаціях вживання (мова кіно і мова побуту). Сценаристи ДМФ мимоволі впливають на: а) колоквіалізацію стильових норм, зниження реєстрів спілкування, апелюючи до т. зв. універсальних слів та засобів оцінки, притаманних побутовій сфері спілкування; б) обмеження словникового запасу дітей, що знижує культуру комунікації насамперед між їхніми ровесниками. Саме третій аспект мови ДМФ потребує спеціальної уваги та широкої аудиторії глядачів для поглибленого опрацювання.

Ситуативний план прагматики ДМФ “Історія іграшок” не менш місткий. Саме він спричинює незвичні, оригінальні моменти щодо мовного наповнення твору: неологізми, іронічне слововживання, алюзії. Усі ці особливості пов’язані з певними імплікатурами, тобто семантико-прагматичними компонентами, що не виражені прямо, а лише відсилають до того, що мається на увазі у висловленні, але не виражене прямо в ньому. Йдеться про імпліцитні смисли, закладені у висловленні чи у мовній одиниці. У такому разі комунікація перетворюється у гру смислів. Це спричинює іронічні ефекти, що ґрунтуються на різних пресупозиціях.

Наприклад, в одній із реплік зафіксовано оказіональну образно-оцінну вторинну номінацію *космобріх* (Вуді: *Ні. Не літаєш*. Баз: *А я кажу, що літаю*. Вуді: *Ну, добре, пане космобріх*). Це не лише той, хто не говорить правди, але й той, кого кваліфікують за рольовою та моральною ознакою ‘космонавт + брехун’. Для розкодування такої імплікатури потрібне знання ситуації, її опосередковане спостереження, знання пресупозиції: Вуді твердо знає, що він іграшка і всі дії може виконувати лише за допомогою того, хто з ним грається; у цьому він переконує нову гордовиту іграшку-астронавта, який уявляє себе як переможця-супергероя. Баз — новіша електронна іграшка, на відміну від механічного ковбоя Вуді, який не вірить, що Баз може літати. А тому його запевнення, що легко полетить, кваліфікує як брехливі. Отож, нова іграшка-космонавт — це брехун, космобріх.

Інший приклад ситуативного слововживання та іншої пресупозиції. Щоб зрозуміти трансформований фразеологізм *тупий як сибірський босоніжок*, треба знати його інваріант *тупий як сибірський валянок*. Що дала контексту субституція *валянок* → *босоніжок*? Реалія “валянок” маловідома й малозрозуміла глядачеві — дитині кінця ХХ — початку ХХІ століття; заміна компонентів посилює ефект контрасту, що спричинює іронічну конотацію висловлення, пор. ситуацію: Кен: *А як вам той, астронавт? Може знадобиться?* Робот: *Та ні. Він же такий тупий, як сибірський.... босоніжок*. Семантико-прагматичне наповнення цього вислову кардинально не міняється, бо залишається суб’єкт порівняння ‘тупість’ (*тупий*), натомість новий складник осучаснює його, незвичне посилює експресію висловлення, полегшує сприймання останнього.

Висловлення з такими мовно-естетичними знаками культури, як оніми, ґрунтуються на пресупозиції загальної інформації про постаті світової культури та їхню діяльність. В аналізованих мовних актах засвідчено оніми Пікассо та Гагарін. Номінацію *Пікассо* вживає потрощений маленькою Моллі Картопля з переставленими не в ті отвори очима та ротом. Він з самоіронією порівнює свій ситуативний образ з творчою манерою художника-кубіста Пікассо і звертає на себе увагу так: *Ей, Гам, дивись, я — Пікассо!* Який смисл він вкладає в ці слова? “Я — ‘смішний, чудний, неправильний, схожий на абстракцію”. *Гагарін* — вторинна номінація База-астронавта, а додатковий імпліцитний смисл —

‘герой, сміливець із космосу’ — піддається в конкретному мовному акті негативній оцінці, наближеній до лайливої образливої номінації з метою приниження особи, пор.: Баз: *Я хочу говорити з Татком!* Кен: *Заткнися, Гагарін. Будеш говорити з Татком, коли ми дозволимо...* В обох випадках слововживання пресупозиція та імплікатура зв’язані на основі алюзії.

Обізнаність із юридичними підставами певних дій становить основу пресупозиції доброзичливо-іронічного діалогу між мамою та Енді, як-от: (на заправній станції) Енді: *Я заправлю машину.* Мама: *І машину поведеш.* Енді: *Правда?* Мама: *А як же... У шістнадцять..* Енді: *Як смішно....* У такому висловленні важливий і риторичний складник, що спричинює протилежний смисл ‘мама не дозволяє заправити машину, бо дитина ще мала’. Його виражають не заперечні конструкції, що можуть спричинити конфліктну ситуацію, а енантіосемія, коли ствердження за певного інтонаційного оформлення означає заперечення.

Цікавий іронічний ефект справляє така “мовна гра”, як перемикання мовних кодів. У конкретному випадку — з української на іспанську. Пресупозицію цієї ситуації створює у прямому смислі перемикання типу поведінки База з режиму “демо” на режим “гра”. Недотримання інструкції спричинило й зміну мови: (Баз скочив і заговорив іспанською). Вуді: *Амігосі? Ми твої амігосі* (тікають. Баз зустрічає Джесіку в одязі іспанського тореадора). Джесіка: *Баз.* (Баз падає на коліна, говорить іспанською, освічується в коханні Джесіці). Джесіка (нічого не розуміє): *Ви перемкнули База?* Рекс: *Не зовсім вдало.* Отже, перемикається мова — перемикається й код сприйняття однієї особи іншою: доти байдужий до Джесіки Баз, побачивши її в національному одязі іспанського тореадора, закохується, освічується, про що підказують його жести, міміка, інтонаційний малюнок висловлення. ”Прихований“, бо незнайомий українському глядачеві, вербальний ряд заступає ритміко-інтонаційний, риторичний, що містить у своїй імплікатурі семантику ‘закоханість’.

Таких ситуацій з лінгвопрагматичним наповненням можна навести ще багато, але проаналізовані вище, на нашу думку, — знакові, ключові, на них тримаються основні складники сценарію. Саме аналіз необхідних і достатніх властивостей контексту і становить суть прагматики [3: 423], яка стимулює синтетичний підхід до мови, у результаті якого семантика, стилістика, соціологія взаємодіють [Там само: 4]. Цю взаємодію репрезентують параметри соціокультурного та ситуативного планів мови ДМФ. Завдяки прагматичі факти повсякдення об’єднуються на основі певної ідеї [Там само: 41]. В аналізованому тексті основу його прагматики склали ідеї дружби, підтримки у складних ситуаціях, щирості стосунків. Крім того, мова “Історії іграшок” відбиває на тлі позитивних за виховним потенціалом висловлень, повчальних ситуацій сучасні вподобання дорослих до вживання сленгізмів, вульгаризмів і под., що знижують естетику твору.

1. Дудкіна К. А. Психологічний вплив мультиплікації на особистість дитини [Електронний ресурс] / К. А. Дудкіна — Режим доступу: http://www.google.com.ua/url?url=http://psypdpu.com/conference2013/2/dudkina.docx&rct=j&q=&esrc=s&sa=U&ei=RRYpVOHuLca7ygPYroH4CA&ved=0CBMQFjAA&usg=AFQjCNGbKEz6grMv_ny5fOh4-8zbREbQVA
2. Квашук О.В. Психологічні фактори впливу телебачення на становлення моральної свідомості молодшого школяра : дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук. : спеціальність 19.00.07 / О.В. Квашук. — Рівне, 2008. — 192 с.
3. Новое в зарубежной лингвистике : [в 25 вып.]. — М. : Прогресс, 1960 — 1989. Вып.16: Лингвистическая прагматика : сб. : [пер. с разн. яз.] / сост. и ред. Н.Д. Арутюнова и Е.В. Падучева. — М. : Прогресс, 1985. — 500 с.

Статтю отримано 24.02.2015

Bybyk Svitlana

Institute of Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

STYLE AND PRAGMATICS OF THE UKRAINIAN CHILDREN'S CARTOON FILMS

This article is devoted to the study of stylistic and pragmatic options of Ukrainian literary language spoken in today's children's cartoon films. The language characters differentiated by socio-cultural and situational plans, defined the text features cross conceptual repetition, the linguistic signs of low registers.

A sociocultural plan is social-role, value (conceptual) parameters and parameters of speech of cartoon characters.

Pragmatics of everyday life easily decoded in the dialogues of the characters. The values cartoon language settings set to the parameter of conceptual breakthrough repeat refrain. This concepts are repeated toy, together, play, love and friendship.

The article outlines the role of the parameter of speech of the characters. The language of "Toy Story" reflects modern communication norms of oral domestic scenes. The so-called "modernization" was due to the saturation of dialogue spoken vocabulary use, which also gives the replica sociocultural markedness. It is noted that this cartoon contains slang, jargon, barbarisms. These words mark the social status of the characters, toys and characters, creatures, followed by fixed stereotypical model of language behavior of different social groups. This lexicon is a social and psychological sign of everyday communication of the culture of the late XX—XXI century. Features children's cartoon language noted in terms of the culture of language and of the influence to the formation of communicative culture of children, their communicative and pragmatic experience.

The analysis of situational plan of pragmatic in the cartoon film "Toy Story" is connected with the study of hidden meaning, which contain these situations. The main emphasis is on language game, transformation phraseology, signs on the functions of culture.

Key words: cartoon language, pragmatological linguistics, vocabulary, phraseology, presupposition, implicature, saying, communicative and pragmatic experience.

УДК 81`42

Мирослава Мамич

Національний університет «Одеська юридична академія»,
м. Одеса

КРОСВОРД У КОНТЕНТІ УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЧОГО ЖУРНАЛУ: СОЦІОКУЛЬТУРНІ СКЛАДНИКИ ТА ДИСКУРСИВНЕ СПРЯМУВАННЯ

У статті окреслено основні особливості кросворду як тексту і дискурсу. Визначено місце і роль кросворду в контенті жіночого журналу. Представлено результати аналізу лексики кросвордів як джерела різноманітної соціокультурної інформації, зокрема країнознавчої, соціально-психологічної, соціологічної, культурологічної. Систематизовано енігмати та енігматори, що репрезентують у кросвордному дискурсі знаки з українознавчим національно-культурним змістом та словесний образ жінки.

Ключові слова: контент журналу, текст кросворду, лексико-семантична група, соціокультурна компетенція читача, енігмат, енігматор.

У сучасній лінгвістиці активно розвивається жанрологія, або генологія, яка, за висловом Ф.С. Бацевича, вивчає “мовленнєві жанри як важливі категорії спілкування, міжособистісної інтеракції (комунікативної взаємодії)” [6]. Зауважмо, ідеться насамперед про підпорядковані загальним законами комунікації ситуативні різновиди мови, пов’язані зі щоденними інтеракціями людей. Висловлення, репліки формують тексти в усталеному розумінні цього терміна — “писемний або усний мовленнєвий масив, що становить лінійну послідовність висловлень, об’єднаних у ближчій перспективі смисловими і формально-граматичними зв’язками, а в загальнокомпозиційному, дистантному плані — спільною темою і сюжетною заданістю” [4: 627].

Упродовж останнього десятиліття як текстовий жанр почали вивчати кросворд. Тривалий час цей композиційно

© М.В. МАМИЧ, 2015

організований алегоричний опис предметів, явищ лишався поза увагою дослідників. На сьогодні відомі праці І.В. Захаренко, В.В. Красних (1998 р., Москва), А.О. Барсук (2000 р., Київ), І.В. Абрамець (2006–2012 рр., Луганськ), К.О. Денисової (2008 р., Москва), М.В. Волкової (2011 р., Смоленськ), О.Б. Сприси (2011 р., Львів), О.О. Селіванової (2014 р., Черкаси). Загальний огляд цих публікацій — від тез, статей до дисертацій та монографій — засвідчує різноманіття поглядів на жанр кросворду, особливості організації цього різновиду тексту, системність засобів кодування значень, їхній культурно-прагматичний зміст.

Насамперед увагу привертають теоретичні узагальнення, зроблені щодо пояснення механізмів організації кросвордного дискурсу. Огляд кількох публікацій з цієї теми засвідчує, що кросворд у контексті жанрології має такі основні властивості: 1. Гіпертекстуальність з вираженими основними характеристиками — інтенціональність, нелінійність, політематичність, фрагментарність, наявність зворотного зв'язку. 2. Прецедентність, актуалізовувана завдяки апеляції до прецедентних імен та прецедентних висловлень (фразеологізмів, прислів'їв, афоризмів, цитат), що виражають універсальні або етноспецифічні смисли. 3. Енігматичність (М.В. Волкова, О.О. Селіванова, І.В. Захаренко, В.В. Красних).

Саме остання з названих ознак є ключовою для пояснення лінгвoseміотичних властивостей кросворду. Йдеться про те, що у кросворді кожний з об'єктів, що його складає, кодується за допомогою перифраз (евфемістичних чи логічних), синонімів, конотованих лексем, фразеологізмів, прецедентних імен, ремінісценцій тощо, які актуалізують асоціації, що є стереотипними, свідомо спрямованими на співвіднесення між світом реальних речей, їхньою природою, правилами функціонування й абстрактним образом цих матеріальних субстанцій. Ці вербальні засоби кодування — енігми (енігмати та енігматори) — спрямовують роботу мовної свідомості на пошук адекватного відповідника. О.О. Селіванова енігматичну дискурсивну природу жанру кросворду тлумачить через такі ознаки, як контекстуальність, особистісність, процесуальність, телеологічність, закритість структури [12: 3–4].

Інші ознаки кросворду розкриваються через поняття дискурс, оскільки його специфічний енігматичний текст має інтерактивний потенціал. Останній реалізується завдяки інтелектуальній діяльності адресата-укладача та адресанта-“читача”, який повинен мати добрі знання в різних сферах діяльності людини (це визначає політематизм та поліфункціональність кросворду як лінгвістичного об'єкта), розвинену кмітливість, часом — почуття гумору (ці якості актуалізуються завдяки втягуванню адресанта у гру). Дискурс кросворду синергетичний, бо потребує концентрації адресанта щодо вибору в хаотичному наборі ознак реалії тієї, що закладена в енігматорі, а остання за законами жанру має містити інваріантну, суттєву ознаку загаданого [Там само: 4–18].

Окрім загальних жанрових особливостей кросвордного дискурсу, дослідники цілком справедливо звертають увагу на функціональне, соціо-

культурне призначення і наповнення таких текстів. Отже, кросворд — це текст-загадка для інтелектуальної гри, розважання. Кросворди диференціюються за соціокультурним призначенням на тексти для дорослих та дітей, на тексти з різним тематичним змістом, що вимагають від адресанта певної соціокультурної компетенції: 1) лінгвокраїнознавчої (вміння застосовувати лексичні одиниці національно-культурної семантики в ситуаціях міжкультурного спілкування); 2) соціолінгвістичної (мовні особливості соціальних прошарків представників різних поколінь, статей, соціальних груп і діалектів); 3) соціально-психологічної (володіння соціально та культурно зумовленими сценаріями, національно-специфічними моделями поведінки з використанням прийнятої в тій чи тій культурі комунікативної техніки); 4) культурологічної (соціо-, історико- та етнокультурний фон) [8: 31]. Джерелом соціокультурної інформації є інші тексти — твори різних жанрово-стильових різновидів як репрезентанти політематичних знань, накопичених людством за всю історію його існування, лексикографічні праці, збірники різних фольклорних жанрів і т. ін., що мимоволі втягуються в діалог конкретного тексту кросворду “в семіотичному універсумі культури зі знаковими продуктами попередньої культурної традиції” [13: 83]. Отже, кросворд апелює до певної когнітивної бази адресанта, що формується на основі базової освіти та самоосвіти впродовж усього життя, здобування досвіду. Відповідно тексти кросвордів відображають знання й уявлення про світ і про людину в цьому світі, але наукове знання, закладене в енігматорах (об’єктах, через які відбувається загадування), дуже часто репрезентує модифікацію повсякденно-практичного знання, закріпленого в повсякденно-практичній мовній свідомості [7: 17-30]. Тому представлення знань у кросворді: 1) істотно відрізняється від інформації, поданої в дефініціях тлумачних словників [10: 6-19]; 2) макроодиниці кросвордів (формулювання завдань і відповіді) постають як національно марковані; одиниці-відповіді є лінгвокогнітивними одиницями мовної свідомості, а одиниці-завдання містять формулювання, що складають інваріант сприйняття того чи того феномену [11: 5; 5; 14].

Вивчення українських кросвордів до сьогодні базувалося на публікаціях у газетах, деяких збірниках. Кросворди в жіночому журналі ще не були об’єктом дослідження. У зв’язку з цим постають питання: яка роль кросворду в контенті жіночого журналу, чи відображає лексика кросвордів соціокультурну динаміку зацікавлень адресантів, яке культурологічне спрямування кросвордного лексикону?

Цей різновид мовної гри саме в українському жіночому журналі має порівняно невелику історію функціонування. Зокрема, за нашими спостереженнями, на сторінках видання “Радянська жінка”/“Жінка” він з’явився лише 1980-го, коли велика країна готувалася до проведення Олімпійських ігор. Відповідно і перший текст кросворду містив лексику, пов’язану зі спортивною тематикою. Далі, десятиліття за десяти-

літтям, регулярність публікацій кросвордів зростала, і вже у першому десятилітті нашого століття такі тексти стали публікувати в кожному номері “Жінки” (у 1980-1985 рр. опубліковано 4 кросворди, упродовж 1990 — 2000 рр. — 18, а після 2001 р. — понад 100). Це свідчить про те, що читачі мають запит на цей жанровий різновид тексту. Як стверджують психологи, у сучасної людини посилюється зацікавлення гедоністичним спрямуванням діяльності, а тому привертають дедалі більшу увагу розважальні жанри комунікації, спрямовані на отримання позитивних, приємних вражень. Серед них — кросворд. Отже, цей жанр у контенті жіночого журналу призначений задовольняти гедоністичні потреби читачів. Деякі прояви цього відбиває тематичне спрямування кросвордів з такими назвами, як “Новорічний” (1985, 2008, 2010, 2011), “Ялинка” (2002), “Різдвяна гірлянда” (2014), “Жартівливий” (2009, 2010), “Кросворд з усмішкою” (2010) тощо.

Активізація кросвордного дискурсу пов’язана з прагненням сучасного читача подолати екзистенційну відчуженість й у психологічному контексті спілкуватися з чужим несвідомим і свідомим, з колективним несвідомим і свідомим [5]. У процесі цього спілкування читач утверджується як носій знання, інформації, утілених у конкретному лексиконі. Щоб знайти потрібне слово, треба знати реалії, художні твори, мистецтво, лексичне значення слова, фразеологію, асоціативні зв’язки лексики, прецедентні феномени тощо. Автори кросвордів мають орієнтуватися на активний лексикон спільноти. У зв’язку з цим А.О. Барсук зауважила: “Питання складу лексикону кросворду та його відношення до активного лексикону читача дуже важливе. Воно перебуває в центрі уваги психолінгвістики і має бути зорієнтоване на ролі певних архетипів та їхній закономірній актуалізації в процесі добору лексики кросвордів” [5: 46]. Через слово вербалізується колективне несвідоме, основи якого в повсякденно-практичній мовній свідомості, у щоденному бутті людини. На думку А.О. Барсук, “у кросворді існує “сітка”, добір кожного окремого слова, що зумовлюється механічним контекстом інших слів, суміжних із даним у кросворді, але всередині механічного контексту діє певна сила, яка й зумовлює зміни у словесному складі кросвордів різних років. І ця сила — несвідоме” [Там само: 46]. Дослідниця вибудувала для свого вивчення лексики кросвордів архетипову сітку, яка об’єднала такі канонічні уявлення про місце людини у Всесвіті: 1) світ довкола людини; 2) людина побутова; 3) людина як творча сила; 4) людина соціальна; 5) людина біологічна; 6) людина, що досягла визнання; 7) людина як індивідуальність; 8) людина на місцевості [Там само: 47].

У контенті жіночого журналу тематичні кросворди також певною мірою відображають архетипові складники ціннісної картини буття. Якщо до 90-их років минулого століття гендерне спрямування було знівельоване (пор. назви текстів “Олімпійський” (1980), “Радянська армія” (1981)), то вже на початку нового століття цей соціокультурний аспект виразився (пор. назви “8 Березня” (2008), “Березневий” (2010), “Квіт-

ковий розмай” (2008), “Кулінарія” (2010), “Чарівний клубок” (2010), “Ательє мод” (2012), “Романтика кохання” (2013)) на тлі універсальної тематики — державницької (“Україна” (2010), суспільно-політичної (“Перемога” (2010), загальнокультурної (“Туристичний” (1990) / “Туристський” (2008), “Славні імена” (2005), “У світі тварин і рослин”, “Флора і фауна” (2010), “Великдень” (2003), “У світі медицини” (2009)).

Оскільки український лексикон кросвордів найбільше опрацьований у дослідженні А.О. Барсук, то використано запропоновану нею лексико-семантичну сітку для класифікації енігматів. Отже, узагальнено постає така картина (таблиця).

Зіставлення засвідчує, що в кросвордному дискурсі жіночого журналу актуалізовано лексику з семантичних груп ‘людина побутова’, ‘людина як творча сила’. Лексикон із семою ‘світ довкола людини’ найбільш виражений у жіночих журналах, тобто у читачів постійно підтримується зацікавлення явищами позасоціальними, які б відвертали увагу від проблем повсякдення й стимулювали потяг до красивого, ілюзорного, плинного, відомого, але малозрозумілого.

У кожній з лексико-семантичних груп є **знаки з українознавчим національно-культурним змістом**. Наприклад, у групі ‘людина побутова’ серед назв одягу і прикрас є енігмати *гердан, очіпок*, назв страв — *куліш*, назв народних свят, обрядів, артефактів, пов’язаних з ними, — *Купала, Великдень, щедрівка, веснянка, Святий вечір*. У групі ‘людина на місцевості’ відзначаємо енігматори з країнознавчим змістом, як-от: із ключовими словами *острів* (*Острів у Чорному морі; Острів-заповідник на Дніпрі*); *район* (*Заповідний район Києва*); *море* (*Інша назва Сивашу — ... море*); *річка* (*Ліва притока Дніпра; Річка на півдні України*), *місто* (*Місто на Вінниччині; Місто на Черкащині; Місто на Житомирщині*) і под. Українознавче наповнення має кросворд “Туристичний”, спрямований на актуалізацію енігматів *Сивуля, Одеса, Кодак, Опішня, Ворохта, Запоріжжя, Синевир, Канів, Черемош, Карпати, Херсон, Хортиця, Хотин, Рахів, Батурин* тощо.

№	Семантична група	80-ті роки XX ст.	90-ті роки XX ст.	початок XXI ст.
1.	Світ довкола людини (природа жива і нежива)		149 — 21%	541 — 38%
2.	Людина побутова	4	163 — 23%	342 — 24%
3.	Людина як творча сила	10	177 — 25%	219 — 15,4%
4.	Людина соціальна	1	3 — 0,4%	28 — 2%
5.	Людина біологічна		43 — 6,7%	9 — 0,6%
6.	Людина, що досягла визнання	24	63 — 8,8%	128 — 9%
7.	Людина як індивідуальність		63 — 8,8%	14 — 1%
8.	Людина на місцевості	1	52 — 6,3%	143 — 10%
Разом	2104	30	713	1424

З-поміж назв українських творчих індивідуальностей у ролі енігматів використовуються переважно імена письменників (Т. Шевченко, Марко Вовчок, П. Тичина, П. Куліш, А. Малишко, В. Яворівський, В. Сосюра, В. Собко, О. Коломієць, П. Басенко, Ю. Мартич, М. Матіос, О. Забужко), естрадних співаків (С. Ротару, А. Кудлай, Є. Свидюк, Ані Лорак, Р. Кириченко, Н. Матвієнко), рідко — учених (В. Семиренко, Є. Патон, І. Огієнко) та художників (М. Пимоненко, І. Їжакевич), спорадично — військових як історичних постатей (І. Богун, М. Ватутін, В. Кук, останній командир УПА).

Апелюючи в когнітивній базі читачів жіночого журналу до знань з українського літературного процесу, автори кросвордів актуалізують енігматори з іменами Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Лесі Українки, Панаса Мирного, П. Грабовського, І. Франка, Я. Баша М. Стельмаха, П. Загребельного, В. Мисика, Р. Іваничука, О. Гончара, А. Хорунжого, О. Коломійця. Цей ряд імен входить до основної шкілької програми вже не один десяток років, а тому розкодування енігматорів з такими компонентами практично не викликає труднощів у адресантів кросвордів.

Асоціатом з лінгвокраїнознавчим змістом може бути й відповідний прикметник, пор. енігматори *Український національний делікатес*; *Старовинний український новорічний обряд*; *Почесне місце в українській сільській хаті*; *Український письменник, автор роману “Мадонна”*; *Український драматург, автор ліричної комедії “Спасибі тобі, моє кохання”*; *Український письменник, автор роману “Жіночі радощі й печалі”*; *Український композитор-пісняр*; *Український актор театру і кіно, Герой України*; *Рослина, оспівана в українських народних піснях* тощо.

Енігматори, що асоціюються з **образом жінки** в суспільстві, виявляють соціально-психологічний компонент соціокультурної компетенції читачів. Зокрема, однин із найчастіше залучуваних для композиційної організації кросворду — енігматор “Жіноче ім'я”. У 80-ті й на початку 90-их засвідчено органічні для цього часу ідеологеми “Організатор першої жіночої тракторної бригади”, “Видатний діяч міжнародного жіночого комуністичного руху”, “Діячка міжнародного робітничого руху, професійна революціонерка”. У другій половині 90-их та на початку ХХІ століття використовують такі асоціати: артистка, актриса, кіноактриса, кінозірка (*Популярна українська кіноактриса*; *Кінозірка, котра знімалася в художньому фільмі “Маленька Віра”*), а також перифрази на зразок “*Виконавиця головної ролі в телесеріалі “Багаті теж плачуть”*”, номінації жінок за професією у галузі мистецтва (*Солістка Великого театру*; *Балерина*; *Оперна співачка, народна артистка СРСР*; *Відома танцівниця, дружина Сергія Єсеніна*), спорту (*Легкоатлетка з НДР*; *Таджицька лучниця*; *Білоруська гімнастка*; *Лижниця, чемпіонка ІХ Білої Олімпіади*; *Фігуристка*), науки й техніки (*Жінка льотчик-космонавт*).

Як допоміжний інструмент актуалізації енігмата використовуються аксіологічно марковані лексеми ‘відома’, ‘видатна’, ‘легендарна’,

‘славнозвісна’ (*Видатна поетеса, класик української літератури; Відома сучасна українська поетеса; Українська легендарна народна співачка й поетеса; Славнозвісна естрадна співачка*).

У кросвордах, підготовлених для жіночого журналу, виділяється лексико-семантична група енігматорів на позначення міфічних і казкових істот: *Давньогрецька богиня; Жінка — божество, уособлення краси й доброти; Героїня давньогрецької міфології; Богиня шлюбу, охоронниця жінок у давньоримській міфології; Дружина Одисея, ім'я якої стало синонімом подружньої вірності; Покровителька краси в грецькій міфології; Божество, покровителька жіночої праці, дівочої долі у словенській міфології; Чаклунка у казках; Казкова лісова істота в образі чарівної дівчини*. З-поміж 25 актуалізованих енігматів 12 з ознакою віднесення до осіб жіночої статі.

Отже, кросворд як жанровий різновид тексту за останні два десятиліття набув активності в контенті жіночого журналу “Жінка”, що відбиває гедоністичне спрямування частини журнальної публіцистики. Енігмати аналізованого кросвордного дискурсу орієнтовані на традиційне коло об'єктів довкілля, у якому наявний сегмент з лінгвокраїнознавчим та соціально-психологічним (гендерним) складниками. В антропоцентричному енігматичному кросвордному дискурсі найбільше актуалізована лексика із семантичних груп ‘світ довкола людини’, ‘людина побутова’, ‘людина як творча сила’.

1. *Абрамець І. В.* Место и функции кроссворда на газетной полосе / И.В. Абрамець // Курсив. — Луганськ : зб. наук. праць. — Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. — Вип. 1. — 196 с.
2. *Абрамець І.В.* Некоторые лингвистические особенности современного кроссворда [Электронный ресурс] / И.В. Абрамець // Режим доступа : http://www.philol.msu.ru/~rlc2010/abstracts/rlc2010_abstracts_sec04.pdf
3. *Абрамець І.В.* Фразеологизм в структуре кроссвордной загадки / И. В. Абрамець // Учені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. — 2012. — Т. 25 (64), № 2 (1). — С. 276–279.
4. *Баранник Д.Х.* Текст / Д.Х. Баранник // Українська мова. Енциклопедія. — К. : «Укр. енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000. — С. 627-628.
5. *Барсук А.О.* Лексика кросвордів та сучасний читач (психолінгвістичний аналіз лексики) / А.О. Барсук // Наукові записки НУ КМА. Філологічні науки. — К. : Вид. дім «КМ Академія», 2000. — Т. 18. — С. 45 — 49.
6. *Бацевич Ф.С.* Вступ до лінгвістичної генології / Бацевич Ф.С. — К. : Академвидав, 2006. — 248 с.
7. *Бибик С.П.* Усна літературна мова в українській культурі повсякдення: монографія / Бибик С.П. ; відп. ред. С. Я. Єрмоленко. — Ніжин : Аспект-Поліграф, 2013. — 590 с.
8. *Вороб'єв В. В.* Лингвокультурология : (теория и методы) / В. В. Вороб'єв. — М. : Изд-во РУДН, 1997. — 331 с.
9. *Волкова М.В.* Загадка и кроссворд как типы текста: семантический и прагматический аспекты : дис.... канд. филол. наук: 10.02.01 “Русский язык” [Электронный ресурс] / М.В. Волкова. — Смоленск, 2011. — 167 с. // Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/zagadka-i-krossvord-kak-tipy-teksta>
10. *Денисова Е.А.* Структура и функции энигматического текста: на материале русских загадок и кроссвордов : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 “Русский язык” / Е.А. Денисова. — М., 2008. — 226 с. [Электронный ресурс] // Режим доступа : <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/275470.html>

11. *Захаренко И.В., Красных В.В.* Русская когнитивная база и русское культурное пространство в зеркале кроссвордов / И. В. Захаренко, В. В. Красных // Язык, сознание, коммуникация : сб. статей. — М. : «Филология», 1998. — Вып. 5. — 124 с.
12. *Селиванова Е.А.* Кроссворд как дискурсивный жанр энигматики (категориальная система) / Е.А. Селиванова [Электронный ресурс] //// Режим доступа : <http://www.selivanova.net/ru/publications/>
13. *Селиванова Е.А.* Социокультурная информация интертекста как ключ энигматического дискурса кроссворда / Е.А. Селиванова // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія. — О. : Вид-во МГУ, 2014. — №8, Т.2. — С. 82–86.
14. *Селиванова Е.А.* Энигматический дискурс: вербализация и когниция. Монография / Е.А. Селиванова. — Черкассы : Изд-во Ю. Чабаненко, 2014.
15. *Сприса О.Б.* Етномовні доміанти кодування смислу в дзеркалі кроссвордів (україно-арабомовні паралелі) / О.Б. Сприса // Вісник Львівського ун-ту. Серія філологічна. — 2011. — Вип. 54. — С. 78–86.

Статтю отримано 03.03.2015

Myroslava Mamych

National University "Odessa Law Academy", Odessa

CROSSWORD IN THE CONTENT OF UKRAINIAN WOMEN MAGAZINE: SOCIO-CULTURAL ELEMENTS AND DISCURSIVE DIRECTION

This article outlines the main features of the crossword as text and discourse. The place and role of crossword is determined in the content of women magazine. The results of the crossword's vocabulary analysis as a source of various socio-cultural information, including geographic, social, psychological, sociological, cultural. Enihmates and enihmaters that represent signs with Ukrainian national-cultural content and image of women in crossword discourse were systematized.

Besides it was noted that the crossword in the context of genre science has the main following features: 1. Hypertextuality with strong fundamental characteristics — intentionality, non-linearity, multidisciplinary, fragmentation, existence of feedback. 2. Precedent rate which is actualized through appeals to precedent names and precedent statements (phraseology, proverbs, aphorisms, quotes) that express universal meanings or ethnically specific methods. 3. Enigmality.

Emphasis was made on the fact that activation of crossword discourse associated with the modern reader desire to overcome the existential alienation and in psychological context to communicate with other people's conscious and unconscious, the collective's unconscious and the conscious. While this kind of communication, reader strengthens himself as a bearer of knowledge, information that is embodied in a particular vocabulary. To find the word, it is necessary to know the realities, fiction, art, lexical meaning, rhetoric, associative vocabulary precedent phenomena and so on. So the crossword text reveals active lexicon of community at any given period of life.

It is noted that antropocentric, enihmatic crossword discourse is actualized vocabulary of semantic groups 'rights around the world', 'person household', 'man as a creative force'.

Key words: magazine content, crossword text, lexical-semantic group, sociocultural competence of the reader, enihmate, enihmator..

УДК 81.161.2'374'38

Наталія Мех

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ПОЕТИЧНА СПАДЩИНА МАКСИМА РИЛЬСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ЛЕКСИКОНУ «ОДВІЧНІ СЛОВА УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ»

У статті подано фрагменти лексикону «Одвічні слова української культури (літературна мова к. XVIII — поч. XXI ст.)», зокрема твори Максима Рильського. Словник присвячений лексикографічному опрацюванню базових культурних концептів, одвічних слів в історичному та семантико-стилістичному аспектах. Представлений фрагмент першого розділу словника («Логосвіт»), який містить відомості про поняття, що пов'язані з духовною сферою, з вірою та моральністю людини. Семантика одвічних слів, що вміщені у другому розділі («Мікросвіт»), пов'язана з людиною, її родинними зв'язками (баба, дід, батько, мати, дочка, син), видом діяльності (вчитель, сіяч, чумак) тощо. У статті подано фрагмент третього розділу («Макросвіт»), у якому фіксуються художні контексти поета, пов'язані з природою (вода, вогонь, поле, сонце, степ, шлях та ін.) та суспільством (наука, освіта, мистецтво тощо).

Ключові слова: одвічні слова, концепти, поетичні тексти, ідіографічний словник, літературна мова, історія української літературної мови.

19 березня ми святкуємо 120-ти річчя з дня народження українського поета, публіциста, перекладача, академіка АН України Максима Рильського. Він був нащадком київського міського писаря (XVII ст.), онуком багатого польського пана Розеслава Рильського і княжни Трубецької, сином етнографа, громадського діяча Тадея Рильського. Мати, Меланія Федорівна, була простою селянкою. Саме вона прищепила майбутньому митцеві любов до рідної мови, до пісні, неповторний ліризм.

Спочатку поет-неокласик, відсторонений від сучасного йому суспільства, згодом — лояльний до чинного режиму громадський діяч. Екстрапоетичні фактори вплинули

© Н.О. МЕХ, 2015

на подальшу мовотворчість Максима Рильського, яка поділилася на два напрямки — офіційний та ліричний. У ліричній площині йому вдавалося створити мистецькі твори, які увійшли до скарбниці української культури. Художня спадщина М.Т. Рильського посідає помітне місце в історії літературної мови та належить до національного золотого фонду.

Історія літературної мови найтісніше пов'язана з національною культурою. Набуті знання про мову в позалінгвістичних галузях впливають на дослідження власне лінгвальних явищ; стають помітнішими активні інтегративно-диференційні процеси в лінгвістиці й культурі.

Культурологічне вивчення мови передбачає аналіз мовних фактів, які виявляють національно-культурну специфіку комунікації. Увагу лінгвістів привертають передусім лінгвокультурологічно вартісні одиниці, наскрізні концепти, константи, *одвічні слова*, які акумулюють ментальність народу, відбивають специфіку колективної свідомості.

Словник «*Одвічні слова української культури* (літературна мова кінця XVIII — початку XXI ст.)» належить до ідеографічних словників, побудованих за принципом «від ідеї до слова». Як відомо, серед цієї групи лексиконів немає таких, внутрішня будова яких була б однаковою.

Словник присвячений лексикографічному опрацюванню базових культурних концептів, *одвічних слів* в історичному та семантико-стилістичному аспектах — це поєднання та перехрещення трьох площин: стилістичної (тексти різноманітної жанрово-стилістичної природи), семантичної (вивчення механізмів смислової трансформації лексичних одиниць, вивчення смислових нюансів слова в різних контекстах) та історичної (тексти різних часових зрізів.).

Актуальність нашого дослідження зумовлена науково-освітніми потребами утвердження погляду на історію літературної мови та її стилів як феноменів, що тісно пов'язані з філософією культури, розвитком національної свідомості. Розширення джерельної бази дослідження і використання методу моделювання базових концептів української культури у текстах художнього, наукового та релігійного стилів літературної мови кінця XVIII — початку XXI ст. дасть змогу обґрунтувати поняття міжкультурної комунікації, яка, зокрема, мотивує історичну змінність літературної мови. Створення спеціальних словників для пошуку слів за змістом, слів-понять є соціальним запитом, потребою всіх, хто причетний до української літератури, історії, культури.

Метою словника «*Одвічні слова української культури*» було представити наукові, релігійні та художні тексти літературної мови кінця XVIII — початку XXI ст. як фрагменти культури різних часових зрізів із залученням фрагментів міждисциплінарного знання; обґрунтувати реєстр *одвічних слів*, лексичних одиниць особливо важливих для українського мовного простору, базових концептів української культури, показати їхнє слововживання у діахронії та синхронії, відповідно до історичної змінності й сучасного стану мовної свідомості та відобразити характер спостережених у текстах процесів, тенденцій у лексикографічній праці.

Джерельна база лексики: наукові праці (Г.С. Сковороди, О.О. Потебні, М.С. Грушевського, В.І. Вернадського, філософські, наукознавчі, літературознавчі та історичні тексти другої половини ХХ — початку ХХІ ст.); релігійні (тексти Біблії, богословські енциклопедичні джерела, проповіді) та художні тексти (Г.С. Сковороди, Т.Г. Шевченка, І.Я. Франка, Лесі Українки, М.Т. Рильського, М.П. Стельмаха, Ліни Костенко та ін.). Українські лексикографічні праці ХVIII — початку ХХІ ст.

Словник «*Одвічні слова* української культури (літературна мова к. ХVIII — поч. ХХІ ст.)» містить особливо важливі, найпоширеніші лексичні одиниці, наскрізні концепти української культури.

Змішане впорядкування і за значенням і за алфавітом. Словник має три основні розділи «*Логосвіт*», «*Мікросвіт*» та «*Макросвіт*», у межах яких розміщені словникові статті за алфавітом. В свою чергу розділ «*Макросвіт*» поділено на підрозділи «*природа*» та «*суспільство*».

Коли йдеться про літературну мову того або того періоду, то обов'язково робиться акцент на словниках, як на фундаменті знайомства з мовою. Умовно ми поділили кожну словникову статтю на відомості, що містяться у загальномовних лексикографічних джерелах ХІХ—ХХ ст. про визначення кожної лексичної одиниці (*одвічного слова*) та її слововживання у хронологічному порядку від текстів к. ХVIII до сучасних зразків літературної мови початку ХХІ ст.

Працюючи над словником «*Одвічні слова* української культури (літературна мова к. ХVIII — поч. ХХІ ст.)» ми не могли оминати увагою мовосвіт Максима Рильського. Можемо погодитися з твердженням багатьох науковців про те, що значення його мовомислення важко переоцінити для дослідницьких робіт не лише в царині мовознавства. Цінним для нас було подати об'єктивну та показову лінгвістичну інформацію того часового зрізу культури, в якому жив і творив митець.

Функціонування одвічних слів української культури простежуємо в художніх текстах Максима Рильського. Зокрема, перший розділ словника «*Одвічні слова* української культури» — розділ «*Логосвіт*» — містить відомості про вживання одвічних слів, що пов'язані з духовною сферою, з вірою та моральністю людини. Названий розділ охоплює наскрізні поняття релігійної картини світу, абстрактні поняття, що функціонують у літературній мові на різних часових зрізах від кінця ХVIII до початку ХХІ ст. Пропонуємо фрагмент розділу «*Логосвіт*», у якому фіксується художнє слово Максима Рильського (Зібрання творів [Текст] : у 20-ти т. Художні твори. Томи 1—11 / М.Т. Рильський. — К. : Наукова думка, 1983—1985.), пор.:

АНГЕЛ

Чи **янголи** нам свічі засвітили
По довгих муках безсердечних літ,
Чи ми самі прозріли й зрозуміли
Солодкий світ?

(«Солодкий світ! Простір блакитно-білий...»).

Моя **душа** подолана твоєю
Високою, прекрасною **душею**,
І в небеса я лину разом з нею.

(«З Генріха Гейне
МОЇЙ МАТЕРІ Б. ГЕЙНЕ»).

Функціонування лексем *Бог, ангел, душа, дух та ін.* пов'язане з відповідним духовним простором.

ДУХ

Солодкий світ! Простір блакитно-білий
І сонце — золотий небесний квіт.
Благословляє **дух** ширококрилий
Солодкий світ.

(«Солодкий світ! Простір блакитно-білий...»).

Семантичне оновлення понять *мова, пісня, розум, слово* відбувається за рахунок розширення контекстів, введення їх до нових комунікативних дискурсів.

МОВА

Як парость виноградної лози,
Плекайте **мову**. Пильно й ненастанно
Політь бур'ян. Чистіша від сльози
Вона хай буде. Вірно і слухняно
Нехай вона щоразу служить вам,
Хоч і живе своїм живим життям.

(«Мова»).

ПІСНЯ

Благословенна ти в віках,
Як сонце наше благовісне,
Як віщий білокрилий птах,
Печаль і радість наша, **пісне**,
Що мужність будиш у серцях,
Коли над краєм хмара висне.

(«Слово про рідну матір»).

РОЗУМ

Коріння миє верболозам,
Дітей підгодує брудних,
І мудрим присипляє **розум**,
На ум навчаючи дурних,..

(«Подвійна лірика»).

СЛОВО

Доми, давно порівняні до скринь,
Людські **слова** з їх розмахом несмілим...
Дай, серце, волю нетерплячим крилам,
Затріпочи, розвійся і полинь!
(«Тріпоче сокіл, сріблом потемнілим...»).

...

У нього кожне **слово** — це перлина,
Це праця, це натхнення, це людина.

(«Мова»).

Лексеми вміщені у розділі «Логосвіт» мають свою специфіку — їхня семантика так або так пов'язана з духовною площиною буття.

Семантика *одвічних* слів, що вміщені у другому розділі «Мікросвіт», пов'язана з людиною, її родинними зв'язками (*баба, дід, батько мати, дочка, син*), видом діяльності (*вчитель, сіяч, чумак*) тощо, пор.:

БАТЬКО

Я з **батьком** — ще малий — у вітряному лісі
Ішов стежиною (казали ми: *взабрід*).
Прозора височінь здавалася як лід,
Та, мов живі, листки в височині вилися.
(«Взабрід»).

МАТИ

Із поля дівчина утомлена прийшла
І, хоч вечеряти дбайлива кличе **мати**,
За сапку — і в квітник, де рожа розцвіла,
Де кучерявляться кущі любистку й м'яти.
(«Троянди й виноград »).

НАРОД

Прислухайтесь, як океан співає —
Народ говорить. І любов, і гнів
У тому гомоні морським. Немає
Мудріших, ніж **народ**, учителів;..
(«Мова»).

Фрагмент третього розділу «Макросвіт», зокрема, підрозділ «природа» у якому зафіксовано наступні контексти Максима Рильського, пов'язані з природою (*вода, вогонь, поле, сонце, степ, шлях* та ін.), пор.:

ЗЕМЛЯ

У небі вітер кучерявий
Колише теплу блакить,
І на **землі** гойдає трави,
І затихає, й знов шумить.
(«Цвітуть бузки,
садок біліє...»).

НЕБО

Ходім! Шумлять щасливі води,
І грає вітер навкруги,
І голуби ясної вроди
Черкають **неба** береги.
(«Молюсь і вірю. Вітер грає...»).

ШЛЯХ

Посріблені ліси окуталися тінню,
А небосхил горить і віти золотить.
Виходжу я на **шлях** — на смугу ясно синю, —
І чудно й дзвінко сніг під валянком скрипить.
(«Срібний сонет»).

Підрозділ «суспільство» містить такі поетичні контексти Максима Рильського, як *наука, держава, історія, освіта, мистецтво*, тощо, пор.:

МИСТЕЦТВО

Так ти, **мистецтво**, серед бур і змроку
Сіяєш мислям і серцям людським, —
У темнім морі променисте око.

(«У пушах, де лише стежки звірині...»).

В тобі, **мистецтво**, — у малій картині,
Що більша за усей безмежний світ!
Тобі, **мистецтво**, у твоїй країні
Я шлю поклін і дружній свій привіт.
Твої діла — вони одні нетлінні,
І ти між квітів — найясніший квіт!

(«Мистецтво»).

МУЗИКА

В тобі, мистецтво, у тобі одному
Є захист: у красі незнаних слів,
У **музиці**, що вроду, всім знайому,
Втіляє у небесний перелив;..

(«Мистецтво»).

На березі — життя: і гавкання, і крики.
А в серці тишина незаймана живе,
І в срібних одблисках надземної **музики**
У небі журавлів далекий ключ пливе.

(«Колишеться човен...»).

Наведені вище лексеми є наскрізними культурними концептами, що увійшли до словника «Одвічні слова української культури (літературна мова кінця XVIII — початку XXI ст.)». Користуючись скарбами художньої спадщини Максима Тадейовича Рильського ми подаємо приклади функціонування названих концептів у текстах, збагачуючи та вияслюючи тим самим словниковий матеріал. Адже мовотворчість М.Т. Рильського була і залишається для нас нетлінним скарбом, унікальним духовним продуктом своєї епохи.

Рильський М.Т. Т. 1 : Поезії 1907-1929. Проза 1911—1925 / Ред. С.А. Крижанівський. — К. : Наукова думка, 1983. — 535 с.

Рильський М.Т. Т. 2 : Поезії 1930-1941 / Ред. С.А. Крижанівська. — К. : Наукова думка, 1983. — 431 с.

Рильський М.Т. Т. 4 : Поезії 1949-1964 / Ред. Л.М. Новиченко. — К. : Наукова думка, 1984. — 423 с.

Статтю отримано 19.03.2015

Natalia Mekh

Institute of Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

POETIC HERITAGE MAKSYM RYLSKYAS
A SOURCE OF LEXICON "ETERNAL WORDS UKRAINIAN CULTURE"

Poetic heritage Maksym Rylsky occupies a prominent place in the history of literary language and belongs to the national gold reserve. March 19, we celebrate the 120th anniversary of his birth.

Working on the lexicon of "Eternal words Ukrainian culture (language that room. XVIII - early. XXI century.), we could not ignore movosvit Maksym Rylsky. Its importance can not be overemphasized movomyslennya for research not only in the field of linguistics. Valuable for us to give a objective and linguistic information indicative of a time slice cultures in which the artist lived and worked.

Culture-language learning involves analysis of linguistic facts that reveal the ethno-cultural specifics of communication. The attention of linguists attracted primarily linguistic and cultural unit cost, through concepts, constant, eternal words that accumulate mentality of the people, reflecting the specificity of the collective consciousness.

Glossary "Eternal words Ukrainian culture" refers to ideographic. It is known that among this group lexicons no such internal structure which would be the same. The relevance of the study due training needs strengthening in terms of the history of literary language and its style as phenomena that are closely related to the philosophy of culture, the development of national consciousness.

The dictionary is dedicated to basic lexicographical processing cultural concepts, eternal words in the historical and semantic stylistic aspects. This combination and cross three planes: stylistic (texts of different genre and stylistic nature), semantic (study of mechanisms of semantic transformation of lexical items, learning semantic nuances of words in different contexts) and historical (texts of different time slices).

Presented fragment of the first chapter vocabulary "Logosvit", which contains information about concepts related to the spiritual sphere, with faith and morality of man. The semantics of the eternal words contained in the second section "Microcosm", associated with the person of family ties (grandmother, grandfather, father, mother, daughter, son), activity (teacher, sower, chumak), etc.

Posted fragment of the third chapter "Macrocosm", which recorded artistic contexts poet associated with nature (water, fire, field, sun, desert, path, etc.) And society (science, education, art, music, etc.).

Key words: eternal words, concepts, poetic lyrics, idiohrafichnyy vocabulary, literary language, the history of Ukrainian language.

УДК 82-3=030.14'02=161.2

Уляна Головач, Олександр Маханець, Назар Різун
Український католицький університет, м. Львів

ЛУКІАН «ЯК ПИСАТИ ІСТОРІЮ»: ДОСВІД ПЕРЕКЛАДУ І КОМЕНТУВАННЯ

У статті проаналізовано досвід перекладу і коментування античних джерел. Об'єктом дослідження обрано відомий твір Лукіана «Як писати історію». Розглянуто основні методологічні підходи до коментування античних текстів, серед яких автори називають націленість на адресата і на тип коментованого тексту. Враховуючи типологічні ознаки тексту Лукіана — іронічність і пародійність — що загалом характерні для епохи занепаду античної культури в часи пізнього еллінізму, автори поділяють думку, що коментар до такого типу тексту має служити негайному вирішенню інтерпретаційних завдань. Особливу увагу приділено проблемам перекладу і коментування стилістично маркованих елементів тексту і термінів, а також аналізу проблеми історичної істини, що від часів Лукіана не втратила своєї актуальності та залишається ключовою і в новітній історіографії. Стаття містить також вичерпний огляд українських перекладів творів античної історіографії.

Ключові слова: історія українських перекладів творів античної історіографії, методологічні підходи до коментування античних джерел, антична історіографія.

Здається, немає іншого способу, як розпочати цю статтю з банального і загальновідомого твердження, що проблема перекладу і коментування античних джерел у сучасній Україні є надзвичайно актуальною, і щоб її позитивно розв'язувати, потрібно створити добре обдуману на різних рівнях культурної політики програму з чітко усвідомленим і прописаним баченням її реалізації. Адже в Україні до початку третього тисячоліття так і не відбулося справжнього, повноцінного, тобто без посередництва інших мов, знайомства з джерелами античної історіографії. Твори Ксенофонта, як і «Історія Пелопоннеської війни» Тукидіда, уривки з яких опубліковано у хрестоматії «Антична

© У.В. ГОЛОВАЧ, О.І. МАХАНЕЦЬ, Н.Т. РІЗУН, 2015

література» О.І. Білецького (1968), досі чекають на своїх дослідників і перекладачів. Дещо щасливішою є доля «українського Геродота». У ХІХ столітті великий внесок у вивчення античної географії України на основі ІV книги «Історій» Геродота, відомої як «Скіфський логос», зробило «Одеське товариство історії та старожитностей», а професор Київського університету Ф. Міщенко здійснив повний переклад «Історій» Геродота російською мовою. Іван Франко у критичній роботі «Причинки до Історії України-Руси» подав найбільший на той час переклад «Скіфського логосу» і навів власні спостереження щодо збереження українським народом скіфських звичаїв. У 30-х рр. ХХ ст. В. Щербаківський, автор «Української протоісторії», називаючи Геродота першим етнографом та істориком української землі, висловив слушне побажання, «щоб ІV книга Геродота була перекладена українською мовою й стала настільною книжкою українців, а особливо українських істориків». Тоді ж у Львові вийшов переклад ІV книги Геродота, здійснений Теофілем Кострубою: «Геродот із Галікарнасу. Скіфія. Найдавніший опис України з V ст. перед Христом» (1937). Нарешті, 1993 р. побачили світ «Історії в дев'яти книгах» Геродота в першому повному українському перекладі А.О. Білецького. Це стало великим досягненням нашої культури у засвоєнні наукових здобутків античного світу. У передмові до українського видання «Історій» Геродота А.О. Білецький вказує на фонетико-морфологічні труднощі, пов'язані зі складним завданням передачі українською мовою давньогрецьких імен і власних назв, висвітлює прагматичний аспект відтворення історичних реалій і «колоквіального стилю» Геродота. З римської історіографії — від Катона Старшого до Тацита — українська перекладна література віднедавна репрезентована «Життям дванадцяти цезарів» Гая Светонія Траквілла. Переклад належить представникові молодшого покоління перекладачів Павлові Содоморі. Отож, як не прикро визнати, але з величезної спадщини античних істориків, якби довелося скласти бібліографію їхніх творів у перекладі українською мовою, довелося б обмежитися двома позиціями¹ і на додаток потішити себе переліком окремих фрагментів, який зі свого боку також виявився б не довшим².

Отже, наша спроба українського перекладу Лукіанового трактату «Як писати історію» викликана передусім бажанням зробити і свій внесок у потрібну справу і дати українському читачеві можливість ознайомитися з цим під різними поглядами цікавим твором рідною мовою.

Час написання твору Лукіана збігається з римсько-парфянською війною 161–165 рр. Основою для такого датування служать наведені в

¹ *Геродот. Історії в дев'яти книгах* / перекл. з давньогрец., передм. і прим. А.О. Білецький. — К.: Наук. думка, 1993. — 575 с.; *Гай Светоній Транквілл. Життєписи дванадцяти цезарів* / перекл. з лат. мови П. Содомора. — Львів: Сполом, 2012. — 280 с.

² *Фулідід. Промова Перікла* / Перекл. А. Білецький // *Антична література: хрестоматія*. — С. 283–288; *Ксенофонт. Історія Пантеї та Араспа* / Перекл. Б. Зданевич // *Там само*. — С. 288–294.

творі факти: у главі 21-ій Лукіан, зокрема, згадує про загибель Северіана, того самого воєначальника, під командуванням якого римське військо зазнало нищівної поразки при Елегії (161 р.) [1: 268]; у главі 20-ій Лукіан згадує римського полководця Стація Пріска, під командуванням якого римська армія здобула вирішальну для римсько-парфянської війни перемогу над парфянським військом, очолюваним Осроєм, при Європі (164 р.) [1: 273; 3: 378-379; 6: 120–121]. Загалом успішна для Імперії війна вразила сучасників Лукіана. За його життя стався справжній вибух в історіописанні. До цього часу насправді не існувало жодного повного викладу римської історії. Були, звичайно, прекрасні й вичерпні праці, їхній високий рівень забезпечив їм довге життя — свідченням цього є те, що традиція зберегла їх до новітніх часів. До наших днів дійшли, зокрема, «Римські старожитності» грецького ритора та історика I ст. до н. е. Діонісія Галікарнаського, «Історична бібліотека» Діодора Сицилійського (бл. 90–21 рр. до н. е.), «Загальна історія» Полібія (бл. 200–120 рр. до н. е.), але виклад подій, поданий у цій історії, закінчується III Пунічною війною (149–146 рр. до н. е.). Була латиномовна «Історія Риму від заснування Міста» Тита Лівія, але виклад її доходить до смерті Друза, усиновленого Августом, тобто до 9 р. до н. е. Були знамениті латиномовні «Історія» та «Аннали» Тацита, який виклав події, що відбувалися під час правління династії Юліїв-Клавдіїв і Флавіїв, тобто до приходу до влади імператора Нерви після вбивства в 96 р. Доміціана. Але ці праці стали в часи Лукіана частково недоступними для широкого загалу, зокрема через мовний бар'єр. Адже Лукіан жив у добу так званого «еллінського відродження», коли весь Схід і більша частина Заходу Римської імперії вживали для порозуміння грецьку мову. А водночас жодного повного викладу римської історії грецькою мовою не існувало. Щойно події римсько-парфянської війни та успіхи римських військ у Вірменії та Месопотамії стимулювали в найширших колах інтерес до написання історії: «Відколи все це відбувається, що ми маємо зараз — війна з варварами, поразка у Вірменії і безперервні перемоги — немає нікого, хто б не писав історію. Всі у нас переважно Тукідіди, Геродоти і Ксенофони: скидається на те, що правдивим був той вислів “Війна — мати всього”, якщо за одним махом вона наплодила ще й стількох істориків» (Lucian. Hist. conscr. 2).

Оскільки це часто робили відверті дилетанти, історична вартість таких історій була вельми сумнівною. Це й стимулювало Лукіана до написання твору, в якому поруч із критичним оглядом історичних праць, викладеним в іронічно-саркастичному ключі, він подає позитивну програму та формулює основні вимоги до історіографії, які не втратили своєї актуальності й понині.

У цьому невеликому творі, адресованому якомусь Філонові, про якого історикам літератури відомо не більше, ніж те, що він, мабуть, був другом Лукіана, авторові вдається висловити своє професійне письменницьке, етичне і естетичне життєве кредо. «Адже ти і сам, мій дру-

же, знаєш, що це не належить до речей, які можна просто схопити і легко пов'язати до купи. Якщо література чимось і вирізняється, то це тим, що вона потребує великого зусилля думки, за умови, що хтось, як каже Тукидід, “збирається творити скарб, що належить вічності”» (Thuc. Hist. I, 22; Lucian. Hist. conscr. 5). Лукіан якраз і належав до тих письменників, які творили на віки. Розуміння його творчості у всій її смисловій змістовності, а не лише формально, передбачає знайомство зі світовідчуттям епохи, в яку йому довелося жити і яку він так блискуче відтворив у своїх творах. Лукіан є виразником часу, коли антична культура у своєму пізньоелліністичному вияві хилилася до занепаду чи інакше кажучи перебувала у стані, що окреслює до болю зрозуміле нам поняття *post-*. Цього професійного літератора з міста Самосати на Євфраті, сирійця за походженням, якому судилося почесне місце в історії злих язиків, можна прирівняти до в'їдливого Зоїла, якого К. Лерс уподібнює до Діогена або Меніппа і називає *σπουδογέλαιος*, насмішкувато-серйозним [7: 210]. До такого тону, що його, вдаючись до визначення відомого культуролога і філософа Г.С. Кнабе, можна було б назвати ще нігілістично-ігровим, вдаються інтелектуали часів занепаду, щоб виразити свою зневагу до типологічних настанов сучасних їм *post-ізмів*, з їхнім рабським схилянням перед минулою традицією з метою заповнити брак власного змісту. Паралелі із сучасністю очевидні³. «Варто лише подивитися в античне кіничне дзеркало Лукіана, щоб впізнати в ньому новітній цинізм наших часів» [4: 59]. В епоху Лукіана, яку називають першим «еллінським відродженням», або «другою софістикою», такі настанови зводилися до точного копіювання і нетворчого наслідування класичних творів у тематиці, мові, стилі, композиції, манері висловлювання. Особливе поклоніння викликала відшліфована мова давніх аттичних письменників. Так виник напрям аттикізму, основними критеріями якого були мова і стиль — вони мали відтворювати літературні норми найкращих ораторів, філософів та істориків золотої доби класичної грецької літератури. Лукіан блискуче посміявся у своїх творах із сучасників — філософів, ораторів, істориків — чия творчість була лише жалюгідною підробкою або бездарною імітацією класичних зразків. Він робить знаменне для свого часу визнання: «Адже всі історики змагаються з Тукидідом» (Lucian. Hist. conscr. 26), однак, зазначає Лукіан, «Через свою неміч створити щось корисне, а, можливо, через нерозуміння про що потрібно говорити, ці історики вдаються до [розлогих] описів місцевостей і печер. А коли й заходить у них мова про справді величні діяння, вони стають схожими до слуги-скоробатяка, який, отримавши спадок від свого пана, не вміє одягнутися і не знає, як годиться їсти: коли по-

³ Ситуація художнього запозичення аж до симуляції запозичення, реінтерпретація, цитування, реапропріація, іронічність і пародійність, використання виразно ігрового стилю — це лише неповний перелік основних принципів постмодернізму, який отримав характеристику культури *second-hand*.

дають птицю, свинину і зайця, він жадібно, — аж мало не трісне, — напихається якоюсь юшкою чи таранькою» (Lucian. Hist. conscr. 20). Лукіан насміхається з пуристичних тенденцій своєї доби. «Під впливом свого всеосяжного аттикізму і прагнення до чистого [еллінського вислову] — щоб не закралось бува чогось навіть у найменшій дрібниці — [якийсь історик] вважав, що доречно переробляти навіть римські імена і переписував їх на еллінський лад. Так, Сатурніна він називає Кронієм, Фронтон — Фронтіом, Тітіана — Титанієм. Можна навести й інші приклади [такого перелицювання] — куди смішніші» (Lucian. Hist. conscr. 21). Дотеп Лукіана полягає в тому, що він згадує славні римські імена, які повнили слух громадян римської імперії вже не перше століття. Тільки серед сучасників Лукіана можна назвати не одного славного Фронтон (чоловік з таким ім'ям був, зокрема, наставником імператорів Марка Аврелія і Луція Вера). Інший Фронтон — Марк Клавдій — про якого, мабуть, і йдеться у Лукіана, був римським сенатором, консулом і одним із воєначальників у римському війську. Вважають, що згадані поруч Сатурнін і Тітіан могли бути нижчими за рангом офіцерами у чинній римській армії [8: 604]. Лукіан перелицьовує римські імена на грецький лад, беручи на сміх пуристичний снобізм як пародію на риторичну течію аттикізму, прихильником якого він був зрештою сам. Його іронічний жест увиразнює ще й міфологічний і філологічний грецько-латинський паралелізм. Сатурн — популярне римське божество, що відповідає грецькому Кроносу. Латинському патронімічному суфіксу *-in* відповідає грецький суфікс *-ion*. Тож Κρόνιον — син Кроноса, як Saturnīnus (Σατουρνίνος) — син Сатурна, а Τιτανίη — син Титана.

Лукіан легко і невимушено впроваджує у свої твори елементи різних діалектів давньогрецької мови. Вкраплення діалектних слів завжди слугує в нього засобом для увиразнення ідейного задуму. Загалом він орієнтується, не впадаючи у крайнощі, на мову аттичних авторів V–IV ст., що відчутно відрізнялася від розмовної його часу, так званого елліністичного койне — мови, до якої Лукіан мав дещо зневажливе ставлення. Це свідчення того, що Лукіан адресував свої твори до певного, доволі обмеженого кола освічених читачів. Водночас він гостро висміював вдаваних adeptів Демосфена, Платона чи Тукидіда, які доходили до крайнощів, наслідуючи спосіб вислову великих попередників. Зокрема, з властивим йому сарказмом, Лукіан висміює одного горе-історика, який «починаючи писати на іонійському діалекті і кажучи «лікóвання», «випробóвання», «кілько», «хороба», раптом ні з того ні з сього переходить на спільне еллінське наріччя. Загалом вживає простонародну мову та вуличні вислови» (Lucian. Hist. conscr. 16). Хто читає ці рядки, не може не віддати належного сатиричному талантові Лукіана, що і по довгих століттях залишається актуальним, зокрема і для сучасного українського читача. Вістря його сатири не затупилося. Мимоволі спадають на думку аналогії з нашої рідної культурно-історичної, а разом і мовної ситуації. Читач має нагоду посміятися щиро, так щиро, як можна сміятися тільки з себе.

Однак, щоб посміятися разом з Лукіаном, читач мусить розуміти історичні реалії, від яких нашого сучасника відділяє хронологічна відстань майже у дві тисячі років. І саме тому дуже важливо, щоб переклад супроводжував відповідний історико-культурний коментар. При укладанні коментаря можна керуватися різними методологічними підходами. У будь-якому разі коментатору важливо з'ясувати, для кого призначене видання. Готуючи до друку український переклад Лукіанового трактату «Як писати історію», ми виходимо з того, що це має бути спеціалізований коментар для читачів-спеціалістів, хоч і різного рівня кваліфікації — від студента до вченого-професіонала. А тому вважаємо, що не потрібно давати в коментарях свідчень, хто такий, наприклад, згаданий у тексті Еврипід. Адресуючи текст широкому читачеві, ми розуміємо, що хоча він і чув щось про міфологічні сюжети та імена, але в його культурному фоні навіть дуже відомі міфологічні імена і сюжети не вкладаються в добре впорядковану систему, а тому завдання коментатора — допомогти читачеві зрозуміти, про кого йдеться і що той чи той герой, як наприклад, Андромеда, Персей чи Медуза, в тексті Лукіана символізують. Оскільки пов'язаний з ними міфологічний сюжет, що послужив основою для втраченої трагедії Еврипіда, широкому загалові невідомий, а без його розуміння не можливо відчитати Лукіанову іронію, то в цьому конкретному випадку важливо, звичайно, розкрити сюжет міфу, посилаючись на «Міфологічну бібліотеку» Псевдо-Аполлодора (Apoll. Bibl. II, 4, 3–5). В інших випадках, коли згадуються, наприклад, такі міфологічні і не-міфологічні олімпійці, як Зевс або Гомер, потрібно виявити повагу до потенційного читача, довіру до його освітнього фону, а відтак утриматися від коментування.

Враховуючи адресата перекладу, а ми зазначили, що його потенційною аудиторією є також професіонали від гуманістики у найширшому значенні цього слова, перекладач має бути винятково уважним до термінологічного вжитку в тканині художнього тексту. Розглянемо цю проблему на конкретному прикладі з аналізованого трактату Лукіана. Так само, як Аристотель, який у «Поетиці» вбачав відмінність між істориком і поетом у тому, що «один говорить про події, які справді відбулися, а другий — про те, що могло б статися» (Arist. Poet. IX, 1451 b, 1–5), так само як Страбон у «Географії» — праці, присвяченій предметам науки, приділяє увагу літературно-критичним судженням і висловлює спорадичні зауваги з теорії літератури (Strabo, Geogr. I, 2, 3), Лукіан у своєму дидактичному трактаті, присвяченому ремеслу історика, відрізняє історію від поезії, виходячи з факту вимислу як властивого поезії і неприпустимого для науки. «В поезії, — вказує Лукіан, — свої особливості і свої закони, а в історії вони інші. Там необмежена свобода і один закон — уява поета. Поет одержимий Музами. Навіть якщо він захоче запрягти в колісницю крилатих коней, навіть якщо він осідлає інших коней, щоб вони понесли по водах і верхівках колосків, ніхто цьому не перечить. І коли Зевс у них піднімає вгору, підвісивши

на одному ланцюгу, землю і море, ніхто не боїться, що ланцюг розірветься і все, впавши додолу, розіб'ється. Якщо вони захочуть прославити Агамемнона, ніхто не заборонить, щоб він головою і очима був подібним на Зевса, грудьми — на його брата Посейдона, а станом — на Ареса. І взагалі, треба щоб син Атрея і Аеропи був зліпленим [потрохи] з усіх богів. Адже ні Зевс, ні Посейдон, ні Арес — кожний зокрема — не можуть відтворити його краси. Історія ж, якщо вона вдається до таких лестоців, на що інше перетвориться, як не на якусь поезію в прозі? Адже, з одного боку, вона буде позбавлена поетичного звучання, а, з іншого боку, решта притаманних поезії нісенітниць (*τερρατεία*), тому що вони не будуть прикриті метричними схемами, виявлятимуться виразніше. Це насправді великий, краще сказати гіпервеликий недолік, якщо хтось не вміє відрізнити історії від поезії і вносить в історію прикраси притаманні поезії — йдеться про вимисел (*ὁ μῦθος*), похвальне слово і характерні для них гіперболи» (Lucian. Hist. conscr. 8). У наведеному фрагменті *ὁ μῦθος* (вимисел) і *τερρατεία* (за Страбоном, вимисел «явний», що по суті можна зіставити з *τὸ ἄλογον*, *протилежним здоровому глузду* в Аристотеля [Arist. Poet. XXIV–XXV]), є термінами, які Лукіан запозичив із поняттєво-термінологічної палітри античних теоретиків літератури. Тому ці терміни потрібно впізнати, як такі, і відповідно термінологічно перекласти, а відтак не забути, що вони заслуговують на історико-літературний коментар. У цьому коментарі важливо вказати, що Лукіан своїм твердженням, висловленим у середині II ст., фактично перекреслює низку основних спостережень античних теоретиків літератури над специфікою художнього мислення Гомера. Адже в естетичній термінології Страбона *ὁ μῦθος*, *вимисел*, набуває розширеного значення, виявляється *вимислом*, *побудованим на істині*, на протигагу до *τὸ πλάσμα*, *вимислу*, *позбавленому істини*. Отож, за Страбоном, поетичні прикраси (вимисел) у Гомера надбудовуються над істиною (достовірними свідченнями) і утворюють разом з ними якесь єдине ціле, яке формує вимисел епічний. У вимислі (*ὁ μῦθος*) давньогрецького епосу знаходимо істину (*ἡ ἀλήθεια*) і реальні події (*ἡ ἱστορία*), які цю істину породили, інакше кажучи, у давньогрецькому епосі знаходимо те, що творить фундамент наукової літератури, і знаходимо вимисел як протилежне достовірним свідченням, інакше — те, що творить основу післягомерівської поезії, а власне *τὸ πλάσμα* — *вимисел «просто»* і *ἡ τερατεία* — *вимисел «явний»*. Це, власне, і є викладений Страбоном і явно знехтуваний Лукіаном синкретизм епічного мислення гомерівських поем, який виявляється в злитті образного і поняттєво-логічного начал [5: 47–56].

Інший аспект, на якому важливо зупинитися при визначенні методологічних підходів до коментаря, полягає в підтвердженні тези, яку свого часу сформулював Юрій Лотман: коментар залежить від типу коментованого тексту. Враховуючи іронію, яка б'є ключем з Лукіанового тексту, навіть коли він намагається бути серйозним, враховуючи нігі-

лістично-ігровий дух, якого сповнений його твір, треба виходити з того, що коментар до такого типу літературного тексту має служити негайному вирішенню інтерпретаційних завдань. Це не «Історична бібліотека» Діодора Сицилійського, це не «Римська історія» Аппіана чи Діона Кассія, це не «Історії» Геродота, свого часу блискуче прокоментовані А.О. Білецьким, за якими історики-дослідники прочитують історичні факти і пов'язують їх з історичною реальністю. У Лукіана практично кожний історичний факт згадано з метою додати певний штрих для того, щоб читач міг через їхнє поєднання намалювати для себе картину епохи, побачити якесь типове явище. Саме тому ми намагалися зосереджуватися більше на позатекстовому фоні, на ідеях висвітлюваної епохи, а також на літературному фоні, на інтертекстуальних перегуках автора з попередниками і сучасниками. В одних випадках — ці перегуки словесні і цілком конкретні. Для таких коментарів можна вживати з легкої руки Н.В. Брагінської термін «імпорتنний коментар». І справді ніхто не відкриватиме Америку чи ломитиметься у відчинені двері. Такі відомі речі переписують, вони просто перемандрують із видання у видання, шоправда, важливо все-таки, керуючись академічною скрупульозністю і докладністю, звірити таку інформацію, перш ніж повторити її. В інших випадках вони ідейні і якраз потребують роз'яснення. Без відповідного коментаря читач ніколи не зрозуміє гостроти сатиричного дотепу Лукіана, яким він висміює неосвічених літераторів свого часу, що бралися за перо, не вміючи дотримувати чистоти і ясності стилю: копіювали, компілювали, апропріювали спадщину своїх великих попередників, але не розуміли, що «на виході» в них не виходило навіть натяку на класичні зразки.

Крім того, коментар до твору віддаленої епохи передбачає актуалізацію можливого діалогу з ідеями коментованого тексту. Для тих, хто цікавиться аналізом історичного мислення та вивчає історіографію як культурну практику, трактат Лукіана є безперечно цікавим і цінним джерелом. Виходячи зі свого розуміння історії як науки, Лукіан створює образ ідеального історика: «Нехай буде мій історик такий: безстрашний, непідкупний, незалежний, друг свободи слова та істини, який називає, як каже комічний поет, фігу фігою, а ночви — ночвами, не керується ні дружбою, ні ненавистю, не знає милосердя чи страху, не визнає авторитетів, справедливий суддя, доброзичливий до всіх настільки, щоб нікому не дати більше, ніж той заслужив, у своїх працях чужоземець і людина, яка не має батьківщини, не визнає правил, окрім закону власної совісті, не зобов'язаний нікому у служінні, байдужий до чужих оцінок, адже він говорить про події, які справді відбулися» (Lucian. Hist. conscr. 41). Історичний інтелект у всі часи вбачав своє завдання в тому, щоб розповісти про те, що було насправді. Лукіан був першим, хто гранично чітко і однозначно закликав до фактографічної «справжності» історії. Його афористичний постулат *τά μὲν λεχθησόμενα ἔστι καὶ εἰρήσεται* (Lucian. Hist. conscr. 50), «те, що має сказати історик —

воно є, а тому говорить само за себе», цілковито позбавляв свідомість історика права на суб'єктивне трактування фактів. Цей диктум виразно діалогізує через тисячоліття зі знаменитим висловом Леопольда фон Ранке (XIX ст.), для якого історія має бути пізнанням минулого «wie es eigentlich gewesen». На відміну від Лукіана, «Ранке добре усвідомлював, що минулу дійсність замало називати, він закликає до встановлення суті минулої дійсності, а це вже з подієвого рівня «справжності» переводить історію на рівень осмислення» [2: 3] і передбачає «конструювання дослідницького нарративу» [9: 10]. Наскільки далеким від цього розуміння був Лукіан, залежить у свою чергу від того, як інтерпретувати довірені ним історикам моменти впорядкування фактів і вибір того, як їх висловити. Адже свій знаменитий і категоричний вислів він таки доповнив важливою заувагою: *πέπρακται γὰρ ἤδη· δεῖ δὲ τάξαι καὶ εἰπεῖν αὐτά· ὥστε οὐ τί εἴπωσι ζητητέον αὐτοῖς ἀλλ' ὅπως εἴπωσιν* (Lucian. Hist. conscr. гл. 50), «Історикам потрібно впорядкувати і висловити те, що сталося: вони мають застановлятися не над тим, *що* сказати, а *як* сказати». Так ще в епоху пізньої античності Лукіан впритул наблизився до проблеми історичної істини, що залишається ключовою і в новітній історіографії. Простежити у віддалених культурах такі ось глибинні джерела аналогії між ключовими ідеями — одне з основних завдань коментаря. Це загалом привілейоване поле діяльності для істориків, які зазвичай працюють як коментатори та критики писемних джерел. Всупереч категоричному твердженню Лукіана, вони завжди вносять у коментований текст логіку власного дискурсу, внаслідок чого значна частина контексту, нюансів і досвідів, що присутні у тексті, піддається випробуванню — принаймні для того, щоб ці джерела краще зрозуміли сучасники.

1. Бокщанин А. Парфия и Рим [Текст] / А.Г. Бокщанин. — М.: Изд-во московского ун-та, 1966. — Т. 2. — 303 с.
2. Заярнюк А. Література в історії та історіографії [Текст] / А. Заярнюк // Історії літератури. — Львів: Літопис, 2010. — 40 с.
3. Моммзен Т. История римских императоров: по конспектам Себастьяна и Пауля Хензелей 1882—1886 гг. [Текст] / Т. Моммзен. — С-Пб.: Ювента, 2002. — 628 с.
4. Слотердайк П. Критика циничного розуму [Текст] / П. Слотердайк. — К.: Тандем, 2002. — 544 с.
5. Шталь И.В. Художественный мир гомеровского эпоса. — М.: Наука, 1983. — 298 с.
6. Hayward F.H. Marcus Aurelius a Saviour of Men, Sixteenth Emperor of Rome [Текст] / Hayward F.H. — London: G. Allen and UnUnwin Ltd. — 1935. — 303 p.
7. Lehrs K. De Aristarchi studiis Homericis [Текст] / Lehrs K. — Regimonti, 1833. — 414 p.
8. Michel P. J. van den Hout. A Commentary on the Letters of M. Cornelius Fronto [Текст] / Michel P. J. van den Hout. — Leiden: Brill, 1999. — 733 p.
9. Wrzosek W. O myśleniu historycznym [Текст] / Wrzosek W. — Bydgoszcz: Epigram, 2009. — 144 s.

Статтю отримано 08.04.2014.

Uliana Holovach, Olexander Makhanech, Nazar Rizun

The Ukrainian Catholic University, Lviv

LUCIAN, «HOW TO WRITE HISTORY»:
THE EXPERIENCE OF TRANSLATION AND COMMENT

The article presents the experience of translating and commenting of ancient texts. The research object is the well-known work of Lucian: «How to Write History». Justifying the importance of the subject for Ukrainian humanities and translation studies, the authors offer in the first part of the paper a brief overview of Ukrainian translations of works of ancient historiography, occasionally analyzing the scholarly apparatus and quality of historical and literary comments accompanying the editions of these texts.

The main part of the paper considers methodological approaches to commenting of ancient texts. Considering the specifics of ancient historiographical material the authors identify among these approaches two major ones. The first approach is defined by focusing on the reader. If we discuss the translation of ancient historiographical sources, the contemporary recipient of such literary material necessarily reckons with an audience of specialists, although differing in their particular levels of qualifications — ranging from a student to a professional scholar. Therefore, comments on such texts have to be specialized and not require explanations of various issues, rather, such that can be combined by the concept "loci communes". Respect for the reader and credibility in his educational background will restrain the commentator from making unnecessary interpretations relating to famous historical figures or mythological phenomena. However, focusing on the educated reader of translations involves a special thoughtful approach to the use of terms in literary texts. For historiographical works such kind of terms are titles of government officials, military officials, geographic names, terms for weapons and military fortifications. Because Lucian was a professional orator his approach to writing history was mainly rhetorical and he used terms from the scope of logic, rhetorics and poetics. The translation of such terms often require historical and philological investigation and therefore need historical and philological commentary.

Defining methodological approaches to the comments, authors consider another important aspect related to the explanation of Lotman's statement, that comment depends on the type of commented text. Lucian's writing has its own specific features, such as irony and parody, which is typical for the age of decline of antiquity in the late hellenistic period. In considering that fact the authors also share the opinion that the comment on such type of text should serve as an immediate solution to the problems of interpretation.

Moreover, a comment to an ancient text involves updating a possible dialogue with the ideas of the commented text. For those who are interested in the analysis of historiography as a cultural practice, Lucian's treatise is definitely an interesting and valuable resource. That is why the comment to his work should have two main emphases: to aim to place Lucian's work within the contemporary literary culture and to place it within the dominant contemporary trends in history as well.

Key words: history of Ukrainian translations of antique historiography, methodological approaches to comment on antique sources, antique historiography.

УДК 811.161.2'42:81'221

Наталія Руснак, Іванна Струк
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, м. Чернівці

ВЗАЄМОДІЯ ВЕРБАЛЬНОЇ ТА НЕВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ У ДРАМАТИЧНОМУ ТЕКСТІ (на матеріалі п'єси Івана Синюка «Мужики»)

У статті розмежовано поняття драматичний текст і драматичний твір. У драматичному тексті вербальну комунікацію репрезентує мовлення персонажів, невербальну — авторське (ремарки). Вербальну та невербальну інформацію драматичного тексту реалізує акціоноально-вербальна діяльність персонажів драматичного твору. Запропоновано розгалужену класифікацію ремарок, у якій враховано функції, розташування та будову цих мовних одиниць.

***Ключові слова:** драматичний текст, драматичний твір, ремарка, акціоноальні ремарки, мовленнєві ремарки, власне-невербальні одиниці, невласне-невербальні конструкції, екстралінгвальні елементи, просодичні елементи, власне-просодичні компоненти, апелятивно-просодичні компоненти.*

Метою статті є аналіз вербальної та невербальної комунікації у драматичному тексті, вплив ремаркових конструкцій на акціоноально-вербальну діяльність персонажів п'єси.

У мовознавстві панує думка, що драма — це особливий рід художньої літератури, який від лірики й епосу відрізняє подвійне призначення, він становить самостійний вид словесного та основу сценічного мистецтва (А.Г. Бакланова [3], Р.А. Будагов [5], Н.А. Мостова [11], Н.С. Ольховська [12], Н.О. Слюсар [13]). Комунікативна ситуація, в якій функціонує рід драми, де реципієнт представлений читачем і глядачем, дає підстави говорити про два вияви цього мистецтва — драматичний текст і драматичний твір. Драматичний текст — писемна форма вистави; драматичний твір — його театральне втілення. До драматичного тво-

© Н.О. РУСНАК, І.М. СТРУК, 2015

ру залучено різні види мистецтв — література, акторське, декоративне мистецтво, музика. Автор драматичного тексту має враховувати закони сцени, які визначають вибір мовних одиниць, стиль п'єси, її структуру.

Драматичний текст, як і будь-який художній, вибудовано за схемою *ідея — образ — мова*. Деякі мовознавці виокремлюють художній образ як текстову категорію, яка маркує різні за розміром одиниці художнього змісту (Б.М. Гаспаров, В.І. Костін, Д.В. Іоннісян). Художній образ у драматичному творі має не лише словесне вираження, як у ліричному або прозовому, а й акціонально-словесне втілення, яке корегують ремарки драматичного тексту.

Текстову тканину художнього твору формує синтез мовлення персонажів та автора у формі роздумів, описів, розповідей, натомість у драматичному тексті чітко розмежовано дві форми мовленнєвої тканини. Авторське мовлення реалізують *ремарки* (від грец. *remargue* — помітка, примітка) — пояснення у тексті драматичного твору про час і обстановку, в якій відбувається дія, про вік, вигляд, міміку, жести, інтонацію голосу персонажів, про їхній психологічний стан, вчинки тощо [10: 587]. Ремарки можуть мати різну лінгвальну природу: ремарки-словоформи, ремарки-словосполучення, ремарки-речення, ремарки-дискурси. За розміщенням у драматичному тексті розрізняють *інтродуктивні* та *супровідні* ремарки. *Інтродуктивні* ремарки відкривають сцену, готують глядача (читача) до сприймання подій. *Супровідні* ремарки проникають у діалоги чи супроводжують репліки дійових осіб, сприяють просуванню сценічного розвитку дій [6: 257].

Лінгвостилістичний аналіз авторської мови у драматичному тексті дозволив виділити такі текстові функції ремарок, як *презентативно-номінативна, ущільнювальна, підсилювальна, уточнювальна, дублювальна, експозиційна, завершувальна*.

У текстологію введено поняття *креологізований текст*. Цей термін з деякими застереженнями можна застосувати до драматичного тексту. Креологізовані тексти — це ілюстровані тексти, в яких вербально виражена інформація сполучається із зображенням [7: 160]. У драматичному тексті мовлення персонажів та автора репрезентовані різними шрифтами, проте утворюють одне візуальне, структурне, змістове і функційне ціле. Напр.: ФАКТОР. Добрий день! Як си маєте? ДВІРНИК І ПИСАР (*утішно подають руки*). От бідуєм, що май чувати у вас? (Син., с. 162).

Як відзначає В.П. Белянін, у мовознавчій літературі можна знайти до 300 визначень тексту [8: 341]. У тлумачення тексту дослідник вкладає своє розуміння, яке відповідає меті аналізу.

Наш погляд ґрунтується на розгляді драматичного тексту як складної семіотичної одиниці, з чітко розмежованим мовленням персонажів (вербальна комунікація) та автора (невербальна інформація), які разом створюють інформаційний канал між комунікантами, автором і читачем. Подвійне кодування інформаційного каналу, спрямоване не лише на реципієнта, але й на персонажів, виявляє різновекторну прагматику твору.

Поняття невербальна комунікація як повідомлення без допомоги слів бере свій початок із психотерапії. Близьким є термін *паралінгвістика*, під яким розуміють розділ мовознавства, що вивчає немовні (невербальні) засоби, які разом із вербальними передають змістову інформацію. Традиційно невербальну комунікацію трактують як сукупність комунікативно значущих елементів на позначення жестів, міміки, постав, голосу, запахів та відстані між комунікантами, описаних засобами мови. За теорією комунікації основними є оптичний (кінетика, проксеміка), акустичний (просодика), тактильний (контактні жести) та ольфакторний (запах тіла, косметики) канали комунікації.

З огляду на специфіку драми, беручи до уваги усталеність терміна *невербальна комунікація*, у драматичному тексті супровідні ремарки розподіляємо на дві групи: 1) *ремарки, що фіксують дії персонажів (акціо-нальні)*; 2) *ремарки, які характеризують мовлення персонажів (мовленнєві)*. Перша група авторських приміток репрезентує *власне-невербальні* та *невласне-невербальні* комунікативні компоненти. Серед *власне-невербальних* компонентів розглядаємо *кінесичні* (жести, міміка, постава, поза, візуальний контакт) та *проксемічні* (комунікативно значущі зміни особистого простору мовців відносно один одного) складники мовленнєвого акту. *Невласне-невербальні* компоненти вказують на дії з предметами та фізіологічні акти. Другу групу ремарок, що характеризують мовлення персонажів, ілюструють *просодичні* (голосові характеристики: темп, тембр, висота, гучність тощо) та *екстралінгвальні* (використання у мовленні пауз, покашлювання, сміху, позіхань, плачу тощо) комунікативні складники. Окремо розглядаємо *надвербальні засоби*, репрезентовані *інтродуктивними* ремарками, які відображають статичні характеристики середовища, де має відбуватися дія, вказують на час дії, місце подій, слугують для докладного опису зовнішнього вигляду персонажів, виконуючи розповідну (ознайомлювальну, інформативну) функцію (сх. 1).

Матеріалом для дослідження взаємодії вербальних та невербальних компонентів обрано п'єсу І. Синюка «Мужики». Іван Ілліч Синюк (1866—1853) був не тільки талановитим буковинським письменником, а й видавцем, громадським діячем, педагогом. У його творчому доробку кілька збірок оповідань і нарисів про буковинське село, гумористично-сатиричні оповідання та два драматичних твори «Чесна Вероня» та «Мужики». Сам автор визначив жанр своїх п'єс як драматичний образок, хоча у літературознавстві *образок* — невеликий за обсягом прозовий твір, основою якого є ескізне зображення певної події або сценки, пластичний опис ситуації [9: 141]. Сільський образок у 3-х діях «Мужики» (1901), у якому автор вдався до сатири, викриває представників австрійських властей, їхнє хабарництво, ошуканство, аморальність.

3-поміж *власне-невербальних кінесичних* засобів у п'єсі І. Синюка фіксуємо найчастіше такі, що пов'язані з моторикою голови, вони свідчать про роздуми комуніканта. Напр.: ДВІРНИК. *Пфе, як мені лихо. (Сідає і спирає голову на долоні). Хто на варті, Іва, га? 1-Й ПРИСЯЖНИЙ.*

Схема 1. Невербальна комунікація у драматичному тексті (авторське мовлення)

На варті? На варті колідка, я замкнув арешт (Син., с. 155). Роздуми пов'язані з сумнівами, які вербально підсилені питальними та окличними конструкціями, як-от: СТАРОСТА. *А що скажуть нагорі?* (*Чухаєся в голову*). *Ото лайдак!* (Син., с. 173).

До складу невербальних засобів належить обмежена кількість кінем. Зауважимо, той самий жест в одному випадку виражає згоду, яку підтверджує мовлення персонажа, а в іншому — є реакцією незгоди, запереченням слів адресанта, пор.: СТАРОСТА. *Ну, а видите! Не вченому скрізь зле... скрізь го дурять, шахрують... не може собі права найти. Чому? Бо невчений. Що, не так?* РАДНІ (*кивають головами*). *Так, так* (Син., с. 169); АГІТАТОР. *Е, та порядок мусить бути*. ДВІРНИК (*махає головою*). *Говоріть ви своє! Ви гадаєте, що ми тут на селі дурні. Пани роблять добре, але самі для себе, для своєї кишені та лизунів...* (Син., с. 161).

Атрибутом зустрічі чи прощання є рукостискання. Тактильний засіб вказує на добре ставлення співбесідників один до одного, як-от: ПИСАР. *Є, є. Єк си маєте, пане двірниче?* (*Подає двірникові руку*). ДВІРНИК. *Вже-м хтів за вами посилати* (Син., с. 158). Якісно-означальні прислівники у ремарках увиразнюють настрої адресанта, зокрема дружелюбність. Напр.: ФАКТОР. *Добрий день! Як си маєте?* ДВІРНИК І ПИСАР (*утішно подають руки*). *От бідуєм, що май чувати у вас?* (Син., с. 162).

У буковинців кінця ХІХ — поч. ХХ ст. поцілунок у руку був однією з форм подяки, виявом шанування та прихильності до людини з вищим соціальним статусом. Напр.: ДВІРНИК. *Ади, ек утік, боїться, аби щось не заплатив. Такі-то люди сегодне. Не знати, варе, кілько обірвав?* (*Дві молодіці входять і цілують двірникові руку*). *Ага, ви на право? Но, відповідайте, як то було* (Син., с. 162).

Фіксуємо етноспецифічний тактильний засіб, що підтверджує слова адресанта, дублюючи вербальні компоненти. Напр.: ЯКИМ. *Най буде на половині, лиш най з торбами йде*. ДВІРНИК. *Слово. (Дає руку, Тодер перетинає)*. *Мотехо, око горівки! Не журіться, я вже...* (Син., с. 166).

Фактичний матеріал засвідчує й фразеологізми у складі невербальних підсилювальних компонентів-ремарок. Напр.: ПИСАР *Може, буде щось і від другої партії*. ДВІРНИК. *Отсе. (Показує фігу). То бідолахи, я вже перевідав* (Син., с. 162). У Словнику фразеологізмів вираз *показати фігу* фіксуємо поряд із ідіомою *показати дулю* [СФУМ: 532]. *Фіга* — «1) те саме, що фігове дерево; 2) плід цього дерева; інжир; 3) розм. те саме, що дуля» [ВТССУМ: 1534]. Негативна конотація лексичного компонента *фіга* фразеологічної одиниці пов'язана з функційним призначенням листя фігового дерева, з узагальненістю образу на позначення «того, чим прикривають, маскують щось нечесне, ганебне і т. ін.» [ВТССУМ: 1534]. Лінгвалізований фразеологічний компонент невербального засобу свідчить про емоційний стан не тільки героїв твору, а й самого автора.

Кінесичні невербальні компоненти можуть указувати й на самокритичну поведінку мовця. Такі жести, вербалізовані ремарками з опорою на дієслівну лексему *б'ється* (діал. *б'є ся*), виражають здивування мовця, підсилюючи штампи розмовного характеру, напр.: ДВІРНИК. *Дурню! Ти не видів, що він упав та сам собі розбив, га? 1-Й ПРИСЯЖНИЙ. Агій на мене. (Б'є ся по чолі). Та де не видів? Можу навіть присягнути. Не видко, відай, лежить* (Син., с. 156). Подекуди ремаркові конструкції такого типу супроводжують паремії-прокльони, як-от: 1-а ЖІНКА. *Вилізли би му пулькати, так, ек покійному Петришинової Докії фіни Додикові. (Б'є ся по роті)* (Син., с. 172).

У творі І. Синюка реєструємо жести, які свідчать про необізнаність мовця з етикою спілкування. Показувати пальцем на людей вважають невивічливим, що не ігнорує одна з героїнь п'єси, вербально знеособлюючи співрозмовника. Пор.: 1-МОЛОДИЦЯ. *Акурат хтіла-м кінчити. Біжу я, біжу попри хату сеї (показує пальцем), а вона стоїть на воротах та...* 2-МОЛОДИЦЯ. *Неправда, у мене воріт нема, лиш перелаз...* (Син., с. 163).

Емоційний стан мовця часто підсилюють симптоматичні жести, які найчастіше є мимовільними. У наступному прикладі емоційний жест указує на відчай мовця: 1-а МОЛОДИЦЯ *(заломлює руки). Я казала це, Марі?! 2-МОЛОДИЦЯ. Казала, казала* (Син., с. 164). В іншому випадку погане самопочуття комуніканта, про яке йдеться в монолозі, підсилює невербальна симптоматична кінема, яку дублюють звуконаслідувальні слова: ДВІРНИК. *Пфе, як мені недобре! Не зла худобина, готов за мене душу стратити, найліпше го люблю, що нецікавий, завжди нічо не видів, нічо не чув. Таких людей дуже мені тра... Пфе, пфе! Шляк би то трафив, як голова болить, як мені лихо, як мені погано... пфе, пфе! (Сплювує)* (Син., с. 157).

Проксемічні складники мовленнєвого акту відображають комунікативно значущі зміни особистого простору мовців. У п'єсі І. Синюка «Мужики» відсутні проксемічні засоби, які б вказували на дистанцію комунікативних партнерів. Проте з-поміж проксемічних складників невербальної комунікації слід розглядати такі дієслівні лексеми-ремарки, як *входить, виходить*, що виконують експозиційну та завершувальну функції. Крім того, вони вказують на кількість мовців у комунікативному

просторі. Пор.: АГІТАТОР (*входить*). *Добрий день, панове.* ДВІРНИК І ПИСАР. *Дай боже здоров'я* (Син., с. 160); ПИСАР. *Гай, ходім: Мошко акурат почав свіжу фертлю, а моє горло як сушинеца.* ВСІ. *Ідім! (Відходять)* (Син., с. 161).

Дієслова руху, поєднуючись з модальними дієслівними лексемами, реалізують бажання мовця покинути комунікативний простір. Повтор як засіб експресивного синтаксису акцентує увагу на згоді комуніканта, водночас підсилює його намір якнайшвидше припинити спілкування. Напр.: ДВІРНИК. *Добре, Іва. Тепер біжи, лиш борзо вулицями та кричи, що староста має прийти, на малий кут не йди, тих не треба мені, то читальники, бунтівники, псують мені ще других.* 1-Й ПРИСЯЖНИЙ. *Добре, добре. (Хоче йти).* ДВІРНИК. *Чекай! Дивися, де пес на розв'язі, де будяки не зрубані, бери заліг, але лиш новий сардак, кожух та неси до мошка.* Розумів? 1-Й ПРИСЯЖНИЙ. *Розумів, розумів. (Хоче йти)* (Син., с. 156).

Невласне-невербальні компоненти відтворюють дії з предметами та фізіологічні акти персонажів, викликані їхнім психологічним станом.

Дії, пов'язані з предметами, можуть відповідати різному ступеню конкретизації, вони виражені дієсловами (*робить, шукає, прибиває, кладе, розпечатує* тощо). У наступному прикладі фізичну дію, репрезентовану ремаркою, супроводжує монолог: 1-Й ПРИСЯЖНИЙ (*робить порядок*). *Песя, служба це, бігме... Стрипів цілу ніч на варті, а тепер тра цілий день бігати. Нічо, лиш: Іва, ану за тим і тим бісом, лиш борзо!* (Син., с. 154).

Вербальна і невербальна комунікація драматичного тексту створюють своєрідний текстовий малюнок, де лінгвалізовану невербальну дію продовжує вербальна інформація. Зокрема, фізичні дії з неконкретною семантикою, представлені ремарками-неповними реченнями, доповнюють коментарі персонажа. Напр.: 1-Й ПРИСЯЖНИЙ. [...] *Но, богу дякувати, що-м порядок зробив. Тепер приб'ю ще той папір на стіну. (Шукає на столі. Писар казав ще ніби передвчора, але й сьогодні не записно. Не, тут нема, він червоний, буде на шафі. (Шукає на шафі і здоймає фляшку)* (Син., с. 155).

Одну й ту саму невласне-невербальну конкретну дію по черзі можуть виконувати декілька персонажів, об'єднаних спільними інтересами. Об'єкт дії може бути виражений як іменником у 3. в., так і прийменниково-відмінковою словоформою за + 3. в., напр.: ДВІРНИК. *Ну, як так, тра підписати. (Ловить перо). Друге село нам не зробить... Та й мені не конче за якесь нещесте відповідати, я маю й так доста на своїй голові.* ЖИД (*підписує*). *Ну, ну.* 1-Й РАДНИК (*ловить за перо*). *Та й я не хочу відповідати.* 2-Й РАДНИК (*ловить за перо*). *Маю доста свої біди, не тра...* 3-Й РАДНИК (*ловить за перо*). *Як ви підписали, підпишу і я. (Решта радних ловлять мовчки за перо)* (Син., с. 169—170).

Іноді мовлення персонажа дублює невласне-невербальна дія; пор.: 1-Й ПРИСЯЖНИЙ. *Тепер приб'ю ще той папір на стіну [...]* (*Овва, приб'ю, ек приб'ю, аби було прибите, нібито хтось читає? (Прибиває горініж)*) (Син., с. 155). Конкретну дію міжсуб'єктного характеру може повторю-

вати ремарка; напр.: **ФАКТОР**. Ну, ну! *Якось-то буде. Сваритися не будемо, ми давні знакомі. Натє, тут завдаток (дає двірникові і писареві), але старайтеся за 50 косарів найменше* (Син., с. 162); **СТАРОСТА**. *Наука — то хліб, лиш вона може вам ще помогчи... Тут є протокол, беріть та підпишіть. (Дає писареві). Буду старатися, аби дістали-сьте запомогу* (Син., с. 169); **ДВІРНИК**. *По п'єтці. Натє. (Дає)* (Син., с. 162).

Деякі невластне-невербальні компоненти вказують не тільки на дії з предметами, а й на зміну зовнішнього вигляду персонажа, що наближає їх до надвербальних складників, напр.: **СТАРОСТА**. *Добрий день, люди! Але тут... пфе, пфе! Отворіть вікно і двері... Ходіть ближче, люди... (закладає окуляри), ще ближче*. **ГОЛОСИ**. *Але добрий пан* (Син., с. 168); **СТАРОСТА**. *Кажіть, чого хочете?* **1-Й ЧОЛОВІК**. *Ади, прошу пана секретаря, двірник мені голову перевалив. (Здоймає хустку з голови)* (Син., с. 170).

Зумовлені внутрішніми спонукальними мотивами, дії персонажів, реалізовані ремарками-словоформами, ущільнюють інформаційність тексту, напр.: **ДВІРНИК (п'є)**. *Що такого, що писаря нема?.. гм, гм... зачинає своїм богом ходити*. (Син., с. 158); **ДВІРНИК (закусує)**. *Що чути в селі? 2-Й ПРИСЯЖНИЙ*. *У селі? У селі тихо, лиш читальники щось рухаются, никають улицями та шепчуть поза вуглами* (Син., с. 157).

Другу групу ремарок репрезентують голосові характеристики мовця (темп, тон, тембр, висота, гучність тощо) — *просодичні* компоненти невербальної комунікації, які поділяємо на *власне-просодичні* та *апелятивно-просодичні*.

3-поміж власне-просодичних елементів, які відображають тембр мовлення персонажа, у п'єсі І. Синюка виокремлюємо ремарки, виражені дієсловами *кричати* та *бомборосити* (діал.) «бурмотати» [СБГ: 36]. Напр.: **ДВІРНИК**. *Що такого, що писаря нема?.. Мабуть, повернув до оренди, дуже любить ту сивуху. Тра хіба когось за ним післати. (Кричить). Гей, нема нікого там, бре?* (Син., с. 158); **ПИСАР (бомборосить)**. *Це штрофи за школу. (Кидає)*. **ДВІРНИК**. *З тих штрофів, відай, ніколи не виліземо. Коби того професора вже раз хапнуло, може би ліпший прийшов. Відпишіть, най відсидять. ПИСАР (бомборосить)*. *Це з суду. Варє, чого хоча? (Бомборосить)*. *Свідоцтва моральності для Костя. Що писати?* **ДВІРНИК**. *Ага, за бійку. Гм, гм...* (Син., с. 159).

Різне інтонаційне оформлення вербальних висловлень відображене за допомогою підсилювальних ремарок, у ролі яких виступають якісно-означальні прислівники: *глумливо, злостиво, уперто*, напр.: **ЯКИМ**. *Вже ніг нестас до суду, до брумбуху та до адуката ходити*. **ДВІРНИК (глумливо)**. *Але хоть пайку виправуєте*. **ТОДЕР (глумливо)**. *Дідизну вашу...* (Син., с. 166); **ДВІРНИК (злостиво)**. *Коби панотець вже перестав. Чого би він май ще не забав?* (Син., с. 159); **1-а МОЛОДИЦЯ**. *Я казала це, Марі?! 2-МОЛОДИЦЯ (уперто)*. *Казала, казала* (Син., с. 164).

На тональні інтонаційні особливості мовлення персонажа та його внутрішньо-емоційний стан під час комунікативного процесу вказують і ремарки-прикметники, близькі до предикатів. Реалізуючи додаткове

зауваження, вони розширюють уяву читача про стан героя. Напр.: ПИСАР (*ображений*). *Пан двірник не мають передо мною секретів. Що, не так, пане двірничче?* ДВІРНИК. *Та ніби так* (Син., с. 160); АГІТАТОР (*змішаний*). *Гм, гм... з вами мож побалакати, ви розумний чоловік...* ДВІРНИК. *Гм, гм... а я знаю?* (Син., с. 161).

Група *апелятивно-просодичних* компонентів представлена прийменниково-відмінковими конструкціями. Словоформа *до* + *Р.в.* вжита на позначення адресата мовлення: *до двірника, до жиди* тощо. Напр.: 1-Й РАДНИК (*до двірника*). *Варе, чого він має приїхати?* ДВІРНИК. *Не знаю, нічо не казав* (Син., с. 167); СТАРОСТА. *Але, люди добрі, дайте й мені говорити. Ану, спитайтеся купця, чи наука нездала. Адит, жиди всі вчені. (До жиди). Не так?* ЖИД. *Так, так...* (Син., с. 169); ЖАНДАР (*входить, до двірника і писаря*). *В імені закона арештую вас!* (Син., с. 173).

Ремарка *сам до себе* не лише вказує на звернене мовлення персонажа, але й підкреслює приховану щирість чи удавану нещирість мовця, як-от: АГІТАТОР (*сам до себе*). *Знаютьси, як лисі коні.* ДВІРНИК. *Можете казати, можете* (Син., с. 160). Автор ускладнює таку ремарку модальною часткою *ніби*, яка надає їй певного смислового відтінку. Пор.: ДВІРНИК (*ніби сам до себе*). *Таке-то двірництво! Цілий день божий лиш гризота [...]* (Син., с. 165).

До другої групи ремарок зараховуємо *екстралінгвальні* комунікативні складники — сміх, позіхання, плач, паузи, покашлювання тощо.

У п'єсі І. Синюка на позначення сміху використано слова різної лінгвальної природи, що фіксують у своєму значенні певні особливості вказаної дії (якість звуку) та психосеміотичну специфіку (характер, інтенсивність виявленого ставлення чи відчуття): *смієся, усміхнувся, осміхаючись, сміх*. Напр.: ПИСАР. *Це лист від жовніра, безпечно просить грошей, бо гвер загубив. (Смієся). Це картки з банків... Нема нічо такого, аби варт в него заглянути* (Син., с. 159); СТАРОСТА (*усміхнувся*). *Кажіть, чого хочете?* 1-Й ЧОЛОВІК. *Ади, прошу пана секретаря, двірник мені голову перевалив* (Син., с. 170). ТОДЕР. *Таку дівку за 30 левів на рік, то сміх людем казати. В зимі най валяєси і за 30 левів, але в літі вона вартує сотку.* ДВІРНИК (*осміхаючись*). *А ви єї тому додому.* ТОДЕР. *Та що має чужими хатами поневіретиси* (Син., с. 166).

Зафіксовано в п'єсі письменника й екстралінгвальний фінальний компонент, що відображає негативну емоцію — плач, напр.: БАБА. *Від мене взєв дві курочці, еге, дві курочці і когутика, взєло би му розум, взєло би му руки та ного! А то лиш тільки мої худоби, мого маєтку. (Плаче)* (Син., с. 172).

Розмовному мовленню властиві паузи *гезитації*. У невербальній комунікації драми це значення може відтворювати дієслово із семантикою мислення *думати*, напр.: ТОДЕР. *Можє би ви, пане двірничче... можє би, ще випили-м могорич?..* ДВІРНИК. *Хм, хм (думає), а я знаю? А ви кілько би хтіли? То гроші майже пропалі* (Син., с. 166).

Надвербальні засоби, інтродуктивні ремарки, готують читача до подальшого сприймання подій чи дають уявлення про те, що відбувається

на сцені. За функцією інтродуктивні ремаркові конструкції поділяємо на *ремарки-описи*, *ремарки-розповіді* та *ремарки-персоналії*.

Ремарки-розповіді називають дії, які персонажі виконують на сцені, напр.: *Двірник сидить за столом, радні на ослонах. Писар пише коло стола* (Син., с. 162); *Радні встають, наполошені, і збиваються в кут. Кождий хоче бути назаді, тручаються і штовхаються. Витручують жиду наперед. Двірник пригладжує чупер і поправляє убрание, а писар пряче акти і трясеться* (Син., с. 168).

Ширше представлені у п'єсі І. Синюка «Мужики» *ремарки-описи*, зокрема *інтер'єрні ремарки*. Здебільшого такі невербальні компоненти розлогі, складаються з кількох речень, різноманітних за своєю структурою; це ремарки-дискурси. Напр.: *Громадська канцелярія, закурена, облупана. Стіл, два крісла, шафа, під стінами ослони, на столі порозкидані папери, на шафі фляшка і порція, на стінах оповістки* (Син., с. 154); *Оренда. Довгий стіл, ослони. В стіні розвір до шику* (Син., с. 162).

До описових *надвербальних* засобів зараховуємо *ремарки-персоналії*, перелік дійових осіб на початку п'єси, які репрезентовані номінативними реченнями. Такі номінативні ремарки можна розподілити на дві групи: 1) номінації головних персонажів твору (*Двірник, Фактор, Писар, Тодер, Жид-радник, Агітатор, Баба, Яким, Жандарм*); 2) номінації другорядних персонажів твору (*1-й радник, 1-а молодиця, 2-а жінка, 3-й радник* і т.д.).

Отже, вербальну комунікацію (мовлення персонажів) і невербальну (авторське мовлення) драматичного тексту реалізує акціонально-вербальна діяльність персонажів п'єси. Вербальна та невербальна інформація утворює своєрідний малюнок драматичних текстів. Невербальна комунікація (кінесичні засоби) підсилює питальні та окличні конструкції, розмовні штампи, дублює вербальні компоненти, звуконаслідувальні слова. Проксемічні складники мовленнєвого акту відображають комунікативно значущі зміни особистого простору мовців. Нерідко лінгвалізовану невербальну дію продовжує вербальна, що сприяє ущільненню інформаційного тексту твору. Різне інтонаційне оформлення вербальних висловлень відображають просодичні ремарки.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Син. — Синюк І. Мужики (Сільський образок в 3 діях) / Іван Синюк // Письменники Буковини початку ХХ століття. — К : Держ. вид-во худ. літ., 1958. — С. 154—176.

СБГ — Словник буковинських говірок / За ред. Н.В. Гуйванюк. — Чернівці : Рута, 2005. — 688 с.

СФУМ — Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В.М. Білоноженко та ін.]. — К. : Наук. думка, 2003. — 1104 с.

ВТССУМ — Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. — К. : Перун, 2007. — 1736 с.

1. Артамонова І.М. Драматический текст в дискурсивном контексте / І.М. Артамонова // Иностранные языки в контексте межкультурной коммуникации. — Саратов : ИЦ „Наука”, 2010. — С. 55—58.

2. *Байоль О.В.* Драматургічний дискурс Теннессі Вільямса: комунікативно-когнітивний аспект : автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.04 — германські мови / Байоль Оксана Володимирівна . — К., 2008 . — 21 с.
3. *Бакланова А.Г.* Лингвостилистическая характеристика драмы как типа текста (на материале драмы ГДР) [Текст] : автореф. дис. ...канд. філол. наук : 10.02.04 — германские языки / Бакланова Алевтина Григорьевна. — М., 1983. — 24 с.
4. *Биби́к С.П.* Усна літературна мова в українській культурі повсякдення / Биби́к С.П. — Ніжин : „Вид-во „Аспект-Поліграф”, 2013. — 589 с.
5. *Будагов Р.А.* История слов в истории общества / Р.А. Будагов. — М. : Добросвет-2000, 2004. — 256 с.
6. *Гуйванюк Н.* Структура ремаркових надфразних єдностей (на матеріалі драм. творів І. Карпенка-Карого) / Н. Гуйванюк, Г. Лучак // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича : зб. наук. праць / наук. ред. Бунчук Б.І. — Чернівці : Рута, 2000. — Вип. : 83 : Слов'янська філологія. — С. 253—265.
7. *Загнітко А.* Лінгвістика тексту: Теорія і практикум. Науково-навчальний посібник / Анатолій Загнітко. — Донецьк : ДонНУ, 2006. — 289 с.
8. *Залевская А.А.* Психолінгвістические исследования. Слово. Текст: избранные труды / Александра Александровна Залевская. — М. : Гнозис, 2005. — 543 с.
9. Літературознавча енциклопедія: У 2 т. / Авт.-уклад. Ю. Ковалів. — К. : Академія, 2007.
10. Літературознавчий словник-довідник / уклад. Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін. — К. : Академія, 1997. — 752 с.
11. *Мостова Н.А.* Лінгвостилістичні засоби створення художнього образу в драматургічному тексті першої половини ХХ століття (на матеріалі п'єс Марселя Паньоля „Magius”, „Fanny”) : автореф. дис. ...канд. філол. наук : 10.02.05 — романські мови / Мостова Надія Адамівна. — К., 2002. — 19 с.
12. *Ольховська Н.С.* Прагматико-комунікативні та лінгвостилістичні характеристики драматургічних текстів Томаса Бернгарда : дис. ...канд. філол. наук: 10.02.04 — германські мови / Ольховська Наталія Семенівна. — Х., 2007. — 202 с.
13. *Слюсар Н.О.* Структурно-функціональні особливості драматургічних текстів : автореф. дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01 — українська мова / Слюсар Наталія Олександрівна. — Дніпропетровськ, 2004. — 19 с.
14. *Солощук Л.В.* Вербальні і невербальні компоненти комунікації в англійському дискурсі : монографія / Солощук Людмила Василівна. — Х. : Константа, 2006. — 300 с.

Статтю отримано 18.04.2014.

Nataila Rusnak, Ivanna Struk

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi

INTERACTION OF VERBAL AND NON-VERBAL COMMUNICATIONS IN DRAMA TEXT (based on ‘Muzhyky’, Ivan Syniuk’s play)

Concepts drama text and drama piece are differentiated. In a drama text, verbal communication is represented by the speech of the characters, and nonverbal communication is represented by the author’s discourse (remarks). Action verbal information of the drama text is realized through the drama piece characters’ action-verbal activity. dramatic work. A branched classification of remarks, which includes features, location and structure of these linguistic units, is suggested.

In the dramatic text we distinguish two groups of remarks: 1) remarks that capture characters’ actions (actional remarks); 2) remarks that characterize characters’ speech (speech remarks). The first group of the author’s notes represents non-verbal proper and nonverbal improper communicative components. Among the non-verbal proper components the kinesic (gestures, facial expressions, posture, pose, eye contact) and the proxemic (communicatively significant changes of speakers’ personal space in relation to each other) components of the speech act are taken into consideration. Non-verbal improper components denote actions with objects and physiological acts. The second group of remarks, that characterize characters’ speech, can be illustrated with prosodic (voice features: tempo, timbre, pitch, loudness,

etc.) and extralinguistic (use of pauses in speech, coughing, laughing, yawning, crying, etc.) communicative components. In addition, oververbal means, represented by introductory remarks, that reflect the static characteristics of the environment where the action should take place, indicate the action time, place of the events, and are used to describe in detail the appearance of characters performing narrative (introductory, informative) function are taken into consideration.

The Bukovinian writer Ivan Syniuk's play "Muzhyki" was selected as the data of study of the interaction of verbal and non-verbal components.

Key words: drama text, drama piece, remark, action remarks, speech remarks, proper non-verbal units, improper non-verbal construction, extra-textual elements, prosodic elements, proper prosodic elements, appellative-prosodic components.

Мовна мозаїка

ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ чи ДЕРЖАВОТВІРНИЙ?

У нинішніх суспільно-політичних умовах стали активно вживаними нові складні слова *державотворення*, *націєтворення* і пов'язані з ними прикметники, другий компонент яких одні пишуть як *-творчий* (пор.: *державотворчий процес*, *державотворчий потенціал*, *державотворчий чинник*, *державотворчий статус*, *державотворча функція*; *націєтворчий процес*, *націєтворчий чинник*, *націєтворчий аспект* тощо), а інші — як *-твірний* (пор.: *державотвірний чинник*, *державотвірний підхід*, *державотвірний потенціал*, *державотвірна функція*, *націєтвірний чинник*). Таку ж непослідовність спостерігаємо і в правописі складних прикметників з інших спеціальних сфер, пор.: *текстотвірний і текстотворчий потенціал одиниць*, *реченнєвотвірний і реченнєвотворчий потенціал предикатів*, *системотвірна і системотворча функція*, *нормотворчий і нормотвірний процес*, *нормотворчий акт*, *нормотворчі тенденції*, *словотворчий і словотвірний процес* та ін. Словники української мови зафіксували раніше створені термінологічні словосполучення, до складу яких увійшли прикметники ще й на *-творний*, пор.: *теплотворна здатність палива*, *кровотворні органи (препарати)*, *формотворна роль частин мови* та ін. Який із цих трьох названих компонентів потрібно вживати в прикметниках, що виражають ознаку, яка стосується творення, формування чого-небудь? Цього значення надає прикметникам лише компонент *-твірний*. Прикметники на *-творчий* називають ознаку, пов'язану насамперед із творчістю — створенням духовних чи матеріальних цінностей (*мовотворчий*). В українській мові узвичаєне також уживання прикметників *словотворчий* і *формотворчий* (як відповідників до російських *словообразующий* і *формообразующий*) на означення афіксів, переважно суфіксів і префіксів, які утворюють відповідно слова та форми слів, пор.: *словотворчий суфікс*, *словотворчий префікс*, *словотворчий формант*, *словотворчі афікси*, *словотворчі засоби*, *формотворчі суфікси* тощо. Нарешті, компонент *-творний* у словах української мови — це рудимент радянської доби, що залишився в деяких прикметниках під впливом російської мови. Його потрібно замінити на *-твірний*.

Отже, ознаку, пов'язану з творенням, формуванням чого-небудь виражає в прикметниках компонент *-твірний*. Тому правильно вживати *державотвірний*, *націєтвірний*, *системотвірний*, *текстотвірний*, *реченнєвотвірний*, *словотвірний*, *термінотвірний*, *формотвірний*, *нормотвірний*, *теплотвірний*, *кровотвірний* тощо.

Катерина Городенська

УДК 81'373.613(811.1612=811.131.1)

Сальваторе Дель Гаудіо

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
м. Київ

ІТАЛІЙСЬКИЙ ЛЕКСИЧНИЙ КОМПОНЕНТ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Ця стаття є продовженням попереднього дослідження автора щодо італійської лексичної складової в українській мові. Уточнено квантитативні дані (кількісні показники) успадкованої італійської лексики українською мовою.

Ключові слова: запозичення, українська мова, італіزمи, мовні контакти, лексика.

З'ясування шляхів формування лексичного складу будь-якої конкретної мови — важливе завдання для ґрунтовного розуміння процесу її розвитку, особливо з погляду історико-культурних контактів з іншими народами та мовами. Етимологічне дослідження лексичного складу української мови сприяє точнішій інтерпретації процесу диференціації української мови від інших слов'янських, зокрема й від східнослов'янської групи мов.

Однією з типових рис, що характеризує активний словниковий склад сучасної української мови, є вживання неслов'янської за походженням лексики: насамперед романізмів і германізмів. Зауважимо, що для української мови, як і для більшості європейських мов, активною також є тенденція до постійного збільшення частки англіцизмів. За нашими спостереженнями, частотніше вживання латинських і романських запозичень, особливо в офіційно-діловому та науковому стилях, вирізняє українську мову від інших споріднених мов, зокрема російської.

Дослідження українсько-італійських мовних контактів є нечисленними як в італійському мовознавстві, так і в українському. У другому (2004) і третьому (2007) видан-

© С. ДЕЛЬ ГАУДІО, 2015

нях Енциклопедії української мови [20] серед статей про контакти між українською та іншими мовами стаття про українсько-італійські мовні контакти відсутня. В італійській мовознавчій традиції дослідження про італійсько-українські мовні зв'язки також майже відсутні. Незначна кількість наукових праць, присвячених італійському впливу на розвиток української мови, належить переважно українським [23; 28; 29] і польським лінгвістам [26; 31]. Наш внесок – це спроба в загальних рисах схарактеризувати фази проникнення історичного та сучасного італійського лексичного елемента в українську мову внаслідок історико-культурних і сучасних мовних контактів. У статті, крім уточнення етимології лексем з урахуванням хронологічного та функціонального параметрів, на основі даних академічних лексикографічних джерел запропоновано першу квантифікацію успадкованої італійської лексики в українській мові.

У підручниках з лексикології сучасної української літературної мови італійський лексичний компонент традиційно тлумачиться як незначна складова українського лексикону. Це особливо помітно, якщо проводити аналіз на тлі загального лексичного фонду української мови та в порівнянні з лексикою латинського й загального романського походження. Проте італійська лексика не тільки відіграє важливу роль у розвитку складу української мови (так само, як і багатьох інших європейських мов), її присутність, як показало наше дослідження, є значно вагомішого, ніж виявлено в досі відомих розвідках із цієї проблематики. Крім того, вплив італійської мови, попри усталену думку, помітний не лише в галузі культури (музика, театр, архітектура, живопис тощо), а й у багатьох інших галузях мистецтва, суспільного життя (зокрема в кулінарії, моді, техніці тощо).

У цій статті, окрім аналізу історико-культурних фактів, що сприяли контактам між Італією й Україною, досліджено частотність і відносну хронологію проникнення італізмів в українську мову. Особливу увагу зосереджено на проблемі визначення головних функціональних сфер уживання італійських запозичень і способів орфографічної й граматичної інтеграції італізмів у систему української мови.

Італійський мовний вплив на українську мову

Історико-культурні й торгівельні зв'язки між італійським півостровом і територією, яку охоплювали в різні часи межі України, є досить давніми. Відомо, що ранні історичні контакти між Сарматією, Північним Причорномор'ям і римським світом існували вже на початку нашої ери (і навіть раніше!). Однак культурні контакти між Італією та «Україною-Руссю» почалися не раніше X–XII ст. Це, наприклад, дипломатичні відносини Папської держави з Київською Руссю (приблизно X ст.), що сягають початку християнізації Київської Русі, коли Київ був одним із центрів італійської торгівлі. Проте говорити про італійський вплив власне на мову деяких регіонів сучасної України можна лише починаючи з

XIII–XIV ст., коли умовно визначають початок формування італійської літературної мови. Це зумовлено й тим, що документований перехід із латинської на романські мови зазвичай зараховують до середини IX ст. Також слід зауважити, що процес формування італійської літературної мови в сучасному розумінні почався з нового тисячоліття, дарма що зміни у латинській розмовній мові (*sermo familiaris/vulgaris*) містили у собі приховані риси майбутніх романських мов уже з I–II ст. н. е. [27: 235–256]. Враховуючи ці фактори, взаємини з романізованим світом та Італією (особливо після падіння Західної Римської імперії 476 р. і протягом усієї Середньої візантійської епохи аж до перших століть нового тисячоліття) краще визначити як ранні діалектно-італійські (або генуезькі, венеційські, пізанські) — східнослов'янські (або руські¹) мовні контакти.

У зв'язку з цим на окреме дослідження заслуговує питання впливу латинської мови на українську. Відомо, що офіційно-релігійні й наукові взаємини, дипломатичні та інші контакти здійснювалися переважно латинською мовою аж до початку XVIII ст.

За підрахунками К.М. Тищенка [35], запозичення романського походження в українській мові становлять близько 17,3% загального українського словника. Однак у своєму дослідженні вчений не диференціює власне латинський пласт, що належить до перших століть н.е., від пізнішого лексичного шару романського й італійського походження². На нашу думку, така диференціація є важливою для виокремлення специфічних італізмів від інших романських і латинських запозичень. Наголосимо, що в академічній граматиці сучасної української літературної мови за редакцією І.К. Білодіда [17: 121] зазначено, «запозичена лексика в сучасній українській мові становить приблизно 10 % усього її словникового складу». Можливо, розбіжність у кількісних показниках запозиченої з інших мов лексики залежить від різних параметрів і підходів до її підрахунку.

У результаті проведеного дослідження в «Етимологічному словнику української мови» [7] нараховано 581 лексем італійського походження³. Зрозуміло, що не всі проаналізовані італізми є результатом прямого посередництва. За нашими даними, прямі запозичення становлять близько 212, а опосередковані — 360. Якщо брати до уваги можливу похибку в підрахунках і те, що є низка нових слів (43 + варіанти), які нещодавно ввійшли в ужиток (зокрема через посередництво усного мовлення або через рекламні тексти в галузі гастрономії, автомобільної індустрії, інтер'єру, техніки тощо), то загальна кількість італізмів збільшиться до

¹ Визначення «українські» також є коректним, якщо йдеться про етногеографічну і національну територію сучасної України.

² Можливо, лінгвіст розглядає романський шар у контексті територіально-культурної єдності.

³ Репрезентовану калькуляцію лексики, запозиченої з італійської мови в українську, автор здійснив разом із Я. Ременюк.

понад 630 одиниць. А це означає, що італізми в українській мові складають близько 2,5 % загального лексичного фонду⁴.

Беручи до уваги дані сучасних досліджень, що ґрунтуються на уніфікованій математично-статистичній моделі, варто було б перерахувати частотність вживання запозиченої лексики в українській мові, зокрема лексики італійського походження.

Аналіз італійської лексичної спадщини в українській мові умовно містить три параметри дослідження:

- 1) хронологічний;
- 2) функціональний (сфери функціонування певних лексем);
- 3) рівень граматичної адаптації лексем.

Хронологічний параметр

Внаслідок історичних контактів у XIV–XV ст. з італійськими колоніями⁵, особливо генуезькими в Криму, а також через посередництво інших мов⁶ — кримськотатарської, кримськорумейської й урумської — до українського словника проникли такі слова, як *шкарбун*, *цапка*, *цить!* (вигук, що означає «замовкни!») тощо. Венеційські та генуезькі купці поширили в Європі багато комерційних термінів, а також лексем із таких східних мов, як арабська, турецька, перська та ін. Терміни венеційського й генуезького походження запозичили українська та російська

⁴ Великий тлумачний словник сучасної української мови (2009) містить 250 000 лексем, пор.: [1].

⁵ Відомо, що з початку нового тисячоліття, особливо у XII–XV ст., торгівельні стосунки з такими італійськими містами-державами, як Венеція, Генуя, Піза та ін., активізуються в Північному Причорномор'ї. Це також зумовлено процесом поступового ослаблення Візантійської імперії на користь комерційно-економічної (та військової) експансії міст-держав середньовічної Італії. Уряд Візантії, який контролював чорноморські протоки, відкрив доступ у цей регіон для генуезьких купців з 1169 року. Після падіння Константинополя під час Четвертого хрестового походу венеційські купці за угодою з Латинською імперією (1204–61) отримали виняткове право торгівлі в Чорному морі. Їхньою головною факторією стала Солдайя (Судак 1260–1365). Лише після відновлення Візантійської імперії 1261 р. генуезці, які були союзниками греків, змогли знову домінувати в Причорномор'ї, зокрема в Криму. За угодами 1350 р. з Візантією, 1355 р. з Венецією, а далі з Золотою Ордою (1365, 1380, 1381, 1387) генуезці закріпили за собою все узбережжя Криму від Херсона (див. Херсонес Таврійський) до Керчі. Головні з цих володінь — Кафа, Солдайя, Чембало (Балаклава) та ін. Пізніше венеційці закріпилися на західному узбережжі Чорного моря і в Азовському морі, де вони колонізували зону в гирлі Дону, заснувавши факторію в Тані поблизу ординської фортеці Азак, де закінчувався Великий шовковий шлях. Проте неподалік від Тані (м. Таганрог Ростовської обл., РФ) виникла пізанська колонія Порто Пізано. З кінця XIV ст. великого значення для трансконтинентальних торгових шляхів набув маршрут через Львів і Монкастро, що оминув Константинополь. Існування італійських колоній у Північному Причорномор'ї припинилося 1475 р. внаслідок поширення військової експансії Османської імперії та проникнення турків до Європи і Криму [5 III: 641–642].

⁶ Зауважимо, що через історичну експансію різних італійських держав, зокрема Венеції, висока частка італійських і венеційських слів проникла в новогрецьку, хорватську, албанську, арумунську й турецьку мови [27: 195].

мови, наприклад: *ажіо, порто, порто-франко, контора* [12: 97] тощо. Вартим уваги є спостереження К. Тищенка [34], який зазначає, що у приморських говірках зберігся ще чималий шар італізмів генуезьких часів, хоча їхнє історичне свідчення в документах — обмежене⁷. Це стосується, насамперед, професійної лексики моряків і рибалок:

- Бастуння (пор.: бастіон) — італ. *bastione* ‘старовинне укріплення — п’ятикутна бойова споруда у фортецях XVI ст.’ [18: 97]; також: Бастіон — запозичено з французької мови (*bastion*) < італійська (*bastione* ‘форт, бастіон’, від *basti* ‘невелика фортеця’) [7 I: 149];

- Бунація (пор.: бунаца) — італ. *bonaccia* ‘спокійно на морі, штиль’. (Чорне та Азовське море) [14: 275]; також деривати, наприклад: *за-бунац-ало* ‘стало тихо’; також: бунаца ‘тиха погода на морі’ (запозичено з італійської мови — *bonaccia* ‘штиль, благополуччя, щастя’ [7 I: 295];

- Левант — (італ. *levante*) ‘східний вітер’, також ‘загальна назва країн східного узбережжя Середземного моря, Близького сходу’. Уживали до початку XX ст. [18: 406], пор. — пунент (італ. *ponente*) ‘західний вітер’;

- Майна — італ. *ammaina* ‘згортай вітрила; опускай донизу!’ Протилежне: *віра* [18: 428];

- Трамонтана / трамонтан — італ. *vento di tramontana* ‘холодний північний і північно-східний вітер в Італії та Іспанії’ [18: 680].

Із XVI ст. італійський вплив, як безпосередній, так і опосередкований, на культуру України зростає. Опосередкований вплив здійснюється через Чехію, Угорщину і, передусім, через Польщу. Безсумнівно, значна кількість італізмів проникла в західноєвропейські мови, а з них — у польсько-литовсько-український мовний простір⁸, починаючи з епохи італійського Відродження (XIV-XVI ст.), особливо під час польського Ренесансу⁹ (1535–1585 р.) [20: 150].

Це такі слова, як *фортеця* < з італ. мови, можливо, через посередництво польської [6 VI: 122]; [19, II, с. 455]; *палац* через польське посередництво < з італ. мови [7 IV: 261]; [19 II: 80]; *решта* через пол. посередництво, запозичене з нім. мови < італ. або франц. мови [7 V: 71]; *ковдра* запозичення з пол. мови *koldra*, походить від італ. *coltra* [7 II: 482]; *жупан* < з італ. мови *giubbone* (*giurpone*), можливо, через посередництво

⁷ Див.: Belecki [23]; Tyscenko [28].

⁸ Економічні й культурні зв’язки, починаючи з XV ст., здійснюються через Галичину й Закарпатську Україну. У цей період деякі італійські громади оселилися у Львові та інших містах, утримуючи банки, торгівельні школи та ін.

⁹ Насправді вже у першій половині XV ст. у Краківську Академію починають проникати з Італії гуманістичні ідеї. Кульмінацією італійського впливу на польську культуру можна вважати час правління королеви Бона Сфорца д’Арагона (італ. *Bona Sforza*; 1494–1557) — дружини Сигізмунда I Старшого. Польська культура кінця XVI століття перейняла різноманітні культурні напрями, що були притаманні європейському Ренесансу. Реформаційні течії також були доволі помітними не лише в Польщі, а й у Литві та в українських землях.

польської мови [7 II: 209]; *барило* < з італ. *barile* через польську мову [7 I: 143]. Зауважимо, що деякі слова походять із середньолатинської мови, і тому, крім польського посередництва, можна також припускати їх вживання в італійському мовленні генуезців і венеційців, наприклад *кошт* [7 III: 69], *люстро* [7 III: 328], *реманент* [7 V: 56], *скринька* [7 V: 286] тощо.

Про безпосередні італійсько-українські контакти свідчать факти перебування італійців в Україні, а відтак, і поширення італійської культури й літератури серед українських ерудитів. Інша причина, безумовно, пов'язана з активною участю українських студентів і вчених у науковому, культурному житті Польщі, а також Італії. Невипадково в університетських реєстрах Кракова, Падуї, Болоньї та Праги XV–XVI ст. вміщено багато прізвись студентів, які за походженням є «русинами». Професори й доктори філософії «руського» походження з'являються як у Польщі, так і в Італії. Найвидатнішим серед українців в Італії, як відомо, був Ю. Дрогобич (1450–1494) — ректор Болонського університету¹⁰.

У XVI–XVII ст. в Галичині, зокрема у Львові, перебувало чимало італійських майстрів і архітекторів, які будували палаци й церкви. Щодо архітектурних течій, саме італійці «принесли» в Україну стиль бароко. Цілком логічно, що італійський вплив позначився й на розвитку музичного мистецтва та літератури України в XVI–XVIII ст. Це ще один доказ того, що італійсько-українські культурні зв'язки мають тривалу традицію [13]. Переклади більшості творів італійських письменників епохи Відродження з'явилися в Україні саме в означений період.

У наукових джерелах¹¹, присвячених проблемі запозичення італійської лексики в українську мову [також див.: 34], часто постулюється, що італізми проникали в українську мову винятково з XVI–XVIII ст. чи пізніше. Такий підхід дещо звужує, а іноді й зовсім нівелює вплив італійської мови (та італійських діалектів) попередніх епох (XIII–XV ст.) на багатомовну територію Криму й теренів України-Русі. Слушними в такому разі є зауваження І. Огієнка [12: 94]: «В конце XV и в начале XVI в. на Русь приходило не мало итальянцев, от которых мы заимствовали большинство типографических названий: *штамп, тимпан, марзан* и др.».

¹⁰ Імовірно справжнє прізвище Котермак Юрій Михайлович з Дрогобича, (пор. лат. *Georgius Drohobicz de Russia*, народився близько 1450 р. у Дрогобичі й помер 4 липня 1494 р. у Кракові) — український філософ, астроном, астролог, перший український доктор медицини і автор друкованої книги. Наприкінці 1468 — початок 1469 вступив до Краківського університету, де здобув ступінь бакалавра (1470) і магістра (1473). Пізніше навчався в Болонському університеті, де став доктором філософії (1478) і медицини (1482). 1478–1482 читав лекції з астрономії. 1481–82 був обраний студентами на посаду ректора цього університету. Докладніше див.: [6 II: 466].

¹¹ Лексичні запозичення з італійської мови теж засвідчують пам'ятки кінця XVII — першої половини XVIII ст. [...]. Проте абсолютна більшість італійських слів з'являється в українській мові значно пізніше, у XIX — XX ст. Див.: Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія [17: 141].

Справді, в історичних лексикографічних джерелах XIV–XVII ст. тлумачення й розмежування італізмів і латинізмів є досить складним питанням. Це зумовлено тим, що багато слів мають спільний корінь і форму в латинській та італійській мовах (зокрема в словнику Тимченка [19] такі слова, як *барило* [19, I, с. 43], *арка* [19, I, с. 34] та ін. ідентифіковано як латинізми). Однак імовірніше, що аналізовані лексеми увійшли в європейські мови через італійське посередництво. Цілком логічно, що деякі мовознавці через це надають перевагу терміну «латинсько-італійські» запозичення.

Можна також припустити, що певні архітектурно-будівничі й фінансово-економічні терміни (зокрема *арка*, *банк(а)*, *кас(с)а*, *дукат* [18: 243], *фортеця* та ін.) уже вживалися у XVI ст. безпосередньо (серед італійських громад) в околицях великих міст України (у час перебування України у складі Речі Посполитої). Насправді термінологія комерційної бухгалтерії походить переважно з Італії, наприклад: *конто* [18: 337], *тара* [18: 662], *кредит* [18: 388], *фірма* [18: 714], *реєстр* тощо. Щоправда, останній термін, через пол. *rejestr* походить від пізньолатинського *regestum* [18: 586], хоч і вживався в різних регіональних формах у мові італійських купців і банкірів. А отже, слід переглянути твердження про те, що «італізми сфери культури становлять давніший шар лексики у хронологічному аспекті» [4: 399].

Цілком правомірною є думка авторів «Сучасного словника іншомовних слів» [18: 3–6] про те, що протягом XIV–XVIII ст. найпотужніші шари запозичень в українській мові становлять полонізми, латинізми й германізми¹². Натомість значення французької як мови-донора і мови-посередника у передмові цього словника навіть не згадується. Так само немає жодного слова про внесок італійської (та інших мов) у розвиток українського лексикону. Насправді численні італізми увійшли в українську лексику через польське посередництво з німецької та французької¹³ мов. Важливо, що це стосується військової (і не тільки!) термінології, наприклад:

- Арсенал — запозичено з італійської мови через польську і російську (іт. *arsenale* ‘воєнна фабрика’) [7 I: 87];
- Атака — запозичено з німецької мови, зводиться до італійського *attaccare* ‘починати бій’ [7 I: 95];
- Банда — запозичено з німецької мови, походить від італ. *banda* [7 I: 132]; так само бандит, див.: італ. *bandito* [7 I: 133];
- Барикада — запозичення з французької мови *barricade*, припускається (Gamillscheg 88; Фасмер I, 128) запозичення у французьку мову з італійської мови *barricata* [7 I: 143];

¹² У сучасній українській мові вживається близько 1 тисячі слів німецького походження.

¹³ У XVI–XVII ст. італійську мову вважали модною у французькому королівському дворі. Саме в цей період італійська й іспанська літератури потужно впливали на французьку. Тому багато італізмів проникло у французьку мову.

- Батальйон — запозичено з французької мови, походить від італійського *battaglione* від *battaglia* ‘бій, битва, військова частина’ [7 I: 150];
- Бенкет — через польську мову запозичено з нім. або франц., походить від італ. *banchetto* ‘лава’, зменш. від *banco* [7 I:167];
- Бомба — запозичення з нім. або франц. мови, походить від італ. *bomba* [7 I: 227];
- Гармата — (італ. *armata*) запозичено з італійської через посередництво польської мови [7 I: 475];
- Гвардія — запозичене, мабуть, за посередництва російської або польської мови з італ. *guardia*, що походить від франц. *garde* [7 I: 486];
- Граната — запозичено з італійської мови від *granata* [7 I: 584];
- Кавалер — запозичене через посередництво польської, німецької та французької мов з італійської *cavaliere*; також див.: Кавалерія [7 II: 334];
- Канонада — через російську і, можливо, через німецьку мову, запозичено з франц. *canonnade* < *canon*, що пов’язане з італ. *cannone* ‘гармата» [7 II: 365];
- Корсар — запозичено з італійської мови, через посередництво інших мов, імовірно, польської; можливим є також посередництво німецької чи російської мов [7 III: 43];
- Пістоль — менш обгрунтоване виведення франц. *pistole*, італ. *pistola* від назви італ. міста Пістої (Pistoia) [7 IV: 416];

У XVIII ст. італізми входили в українську мову також через посередництво російської мови¹⁴. У часи Петра I книжки з мореплавства й математики активно перекладали з італійської мови на російську. На корабельнях Петра, зокрема й у Воронежі, завжди працювало багато венеційських майстрів. Отже, у морській термінології залишили помітний слід такі італійські слова, як *барка* < італ. *barca*¹⁵ ‘човен’, *гондола*, *мол*, *галера*, *лагуна*, *авізо* ‘невелике військове судно’, *габара* ‘вантажне судно з дерев’яним дном; барка з плоским днищем, яку тягне на буксирі пароплав’ тощо [12: 96]. У другій половині XVIII ст., коли французька стала мовою високої культури й освіти в Російській імперії, із цієї мови, через посередництво російської, в українську проникли й інші італізми.

Найбільша кількість італійських запозичень увійшла в українську мову протягом XIX ст. і на початку XX ст. Це зумовлено, з одного боку, відвідуванням Італії українськими письменниками та вченими, а з іншого, — популяризацією італійської опери, яка стала відомою в усій Європі. Італійські мотиви та стилізовані запозичення трапляються у М. Гоголя, М. Драгоманова, Л. Українки, М. Коцюбинського та ін. [19: 905; 11: 468–469]. Зокрема, у трьох новелах М. Коцюбинського — «Сон» (1911), «Хвала Життю» (1912), «На Острові» (1912) — представлено такі

¹⁴ Докладніше про іноземні елементи в російській мові див.: Hüttl-Folter [24].

¹⁵ У багатьох мовах його можна також вважати латинізмом, але це слово належить до активного словника італійської мови.

італізми: *факіно* ‘носій, носильник’, *маріна* ‘узбережжя’, *бестія*¹⁶ ‘тварина’, *сольдо* ‘італійська мідна монета, яка була в обігу до 1947 р.’, а також багато інших не транслітерованих топонімів та антропонімів, наприклад, *Monte Solaro*, *Giuseppe* тощо¹⁷. Серед загальновідомих термінів у галузі музичної термінології знаходимо: *адажіо*, *акорд*, *алегро*, *анданте*, *анасіоната*, *арія*, *баркарола*, *віолончель*, *віртуоз*, *дует*, *імпровізатор*, *інтермеціо*, *кантата*, *капела*, *капричіо*, *квартет*, *квінтет*, *концерт*, *крещендо*, *мандоліна*, *піаніно*, *соло*, *соната*, *сопрано*, *тенор*, *унісон* тощо [17: 141].

Прямому й опосередкованому контактуванню двох культур і мов у першій половині ХХ ст. сприяла не лише тривала присутність греко-католицької громади в Римі (що триває з 1596 р.), а й активна діяльність українських політичних і культурних діячів, зокрема Є. Коновальця, Є. Онацького та ін. Є. Онацький у кінці 1930-х р. заснував перший лекторат з української мови спочатку у Східному Інституті Неаполя (теперішній неаполітанський університет «L’Orientale»), а пізніше (до 1943 р.) — у Римі.

Безпосередні культурно-економічні контакти між Україною та Італією набули активного розвитку наприкінці 1990-х рр. минулого століття. Унаслідок потужного еміграційного потоку з України до Італії зростає кількість змішаних шлюбів, інтенсивнішими є комерційно-ділові відносини, що, зрозуміло, впливає і на мовні контакти між обома країнами [3: 14-24].

Сучасний шар італізмів у європейських мовах стосується, насамперед, сфери моди, гастрономії і, загалом, так званого «made in Italy», тобто справжнього італійського ремісного виробництва. Такі новітні тенденції властиві й українській мові, що пов’язано з глобалізаційними процесами, розвитком ЗМІ, інтернет-спілкуванням, безпосередніми контактами, які є особливо актуальними впродовж останнього двадцятиліття внаслідок еміграції до Італії значної кількості українців. Насправді, один із активних способів ознайомлення й можливого проникання італійських слів у сучасну українську мову — це усне мовлення українських мігрантів. Взаємозв’язки останніх із батьківщиною, товарообміни з родичами та ін. сприяють поширенню, хоча й пасивно, італійських реалій на українському ґрунті, наприклад, «(...) *відваріть пасту до стану **al dente***» (тобто відварити макарони до того стану, коли вони ще «твердуваті») із рецептів на пакеті макаронних виробів.

Активно вживають нові, певною мірою ще не засвоєні українською мовою італійські слова, у назвах ресторанів і кафе, наприклад: *gelateria* (кафе у ТРЦ «Глобус», де продають морозиво, м. Київ), «*PRÈGO cafe*» (бульвар Тараса Шевченка, м. Київ) тощо. Тенденцію до передачі та-

¹⁶ В етимологічному словнику це слово тлумачиться як запозичення з латинської мови [7 I: 177], але цікаво, що аналізована лексема досить активно вживається в сучасній італійській мові, на відміну від української.

¹⁷ Італійські мотиви та лексика у творах М. Коцюбинського є об’єктом окремого дослідження. Також див.: Пахльовська [13: 131–140; 8].

ких італійських назв без графічної адаптації, тобто транслітерації, що, ймовірно, передбачає збереження автентичності чи екзотизму лексеми, а відповідно, й реалії, спостерігаємо й у назвах нововідкритих розважальних закладів, комерційних центрів і магазинів: *Bambini Felici* (вул. Хрещатик, м. Київ), *Novità* та ін.; магазинів меблів і дизайну, хімчисток тощо: *Un Momento*, *Veneta Cucine*, *Alba Casa*, *Colombo Design*; марок мотоциклів: *vespa*, *aprilia*, *ducati* та ін.

У меню кафе, ресторанів італійські назви переважно транслітеровано, наприклад: *американо*; *кава (лате)* з молоком; *лате* (або *латте*)¹⁸ *макіато*, *декафеінато*, *доніо* (або *донпіо*), *мокачино* (*мокачіно*) (новотвір на позначення різновиду кави, побудований за зразком: *капучино* / *капучіно*); *карамеліато* та ін. ‘назви різновидів кави’; *кват(т)ро формаджі*, *кватро стаджіоне*¹⁹, *меланзане*, *капрічіоза*, *перероні*, *сорентіна* тощо ‘назви різновидів піци’; *спагеті болоньезе*, *карбонара* та назви багатьох інших різновидів страв і напоїв. У кіосках також читаємо: *багета*, *паніні/паніні* (тобто бутерброд, булочка), *паніні гріль*, *салямі* тощо²⁰.

У сучасних лексикографічних публікаціях зафіксовано численні нові італійські слова; деякі з них можна вважати інтернаціоналізмами, наприклад: *еспресо*, *FIAT* (= *fabbrica italiana automobili Torino*), *ніца*, *ферарі*, *графіті*, *мафія*, *папараці* тощо. Однак багато італізмів, кількість яких постійно зростає, ще не зафіксовано або недавно зафіксовано в письмових джерелах. У супермаркетах, наприклад, крім слова *броколи* ‘різновид капусти’ (що вже є вживаним в українській мові), також трапляється слово *цукіні* ‘різновид кабачка’²¹. Зауважимо, що активне поширення таких італізмів має паралелі в інших європейських мовах, на чому наголошує також А. Шемберська [26: 62]: «Італізми сьогодні репрезентовано передусім у таких сферах, як кулінарія, суспільне життя та спорт»²².

Функціональний параметр

Італійську запозичену лексику в українській мові можна також зарахувати до певних семантико-прагматичних сфер функціонування. Щоб це проілюструвати, ми використовуємо схему, запропоновану Л. Дем’яною та О. Мартіні [4: 399]. Цілком погоджуємося з міркуванням про те, що кожна функціональна сфера — це конкретне поняттєве поле, із

¹⁸ Щодо існування орфографічних дублетів див.: наступний параграф «адаптація лексем».

¹⁹ У транскрипції італійського меню часто не зберігається італійське граматичне узгодження однини — множини, пор. італ. *stagione* vs. *stagioni*, тому *pizza alle quattro stagioni*, натомість в українській мові залишається тільки форма однини: *стаджіоне*.

²⁰ Додатково, див.: Дель Гаудіо [2: 50–58].

²¹ Слово зареєстроване у новіших виданнях словника іншомовних слів, наприклад, Бибик С.П., Сюта Г.М. Словник іншомовних слів / За ред. С. Я. Єрмоленко. — Харків, 2012. — С. 603.

²² Оригінал: “*Italianizmy dzisiejsze w dużej mierze reprezentują kategorie takie jak kulinaria, życie towarzyskie, sport*” (переклад автора).

яким співвідноситься певна кількість лексико-семантичних груп, і які, своєю чергою, перетинаються. Кожне поле має свої внутрішні зв'язки, свої тенденції росту на кожному історичному етапі [Там само].

Відповідно до класифікації Л. Дем'янової та О. Мартіні можна виділити такі функціональні сфери:

- Архітектурно-будівничу: *арка, купол, мозаїка, палац, фонтан, цоколь* та ін.;
- Культурну: *маестро, новела, сонет, лібрето* тощо;
- Фінансово-бухгалтерську: *авізо, банк, брутто, нетто, валюта, дукат, інкасатор, каса, фірма, решта* тощо;
- Військову: *барикада, бомба, пістоль* тощо;
- Мореплавання: *банка* < *banco* 'лава, лавка для сидіння веслярів у човні'; *марина* < італ. *marina* [18: 435]; *лагуна* [18: 401]; *мол* < італ. *molò* [18: 462] тощо;
- Спорт: *регата* [18: 583], *кальчо* та ін.;
- Суспільно-побутову: *кавалер, карикатура, темп* та ін.
- Технічну: *аварія, вольт* < *Volta*²³ [18: 145], < італ. *marginè* [18: 435] тощо;
- Театральні терміни та вигуки: *галерея, ложа; браво, бравісімо* та ін.;
- Гастрономію/кулінарію: *паста, піца, макарони, ризото, чабата* тощо.

Зауважимо, що серед поданих нових слів деякі, зокрема *американо, ризото, чабата, кальчо* та ін., ще не зафіксовані в іншомовних словниках, але їхній узус розширюється в різних побутових або галузевих сферах. Кожна функціональна сфера може також бути поділена на додаткові підгрупи або поняттєві поля:

Культура

- Терміни, які означають художні напрямки й течії: *бароко* (італ. *barocco*), *веризм* (іт. *verismo*), *футуризм* (*futurismo*) та ін.;
- Літературознавчі терміни: *аббревіатура* (іт. *abbreviatura*), *новела* (іт. *novella*); *мотто* (іт. *motto*) тощо;
- Лексика театральної сфери:
 - 1) актори, виконавці: *балерина, прима-балерина, імпресаріо, комедіант, маестро, примадонна, фіаско*;
 - 2) персонажі комедії масок: *арлекін, коломбіна, паяц, пультчинела*;
 - 3) театральні жанри: *арлекінада, буфонада, комедія* та ін.
- Лексика музичної сфери: *віртуоз, соліст, сопрано* та ін.;
- Терміни архітектури: *арка, графіті*,
- Лексика сфери образотворчого мистецтва: *фреска, інтарсія, теракота* тощо.

Рівень граматичної адаптації лексем

Відомо, що іншомовні слова з часом підпорядковуються графічній, звуковій та граматичній системам української мови. Більшість італій-

²³ Прізвище італійського фізика А. Вольти (Alessandro Volta, 1745–1823).

ських слів у процесі запозичення набувають українського графічного оформлення. Але іноді графічне засвоєння іншомовних слів відбувається не відразу [17: 143–144]. Це стосується передусім деяких нових італізмів, які нещодавно з'явилися в Україні і ще перебувають у процесі засвоєння. Зокрема, в оригінальній формі вживаються слова: *gelateria* 'місце, де продають морозиво', *pasta* 'загальна назва макаронних виробів' (хоча для останнього на упаковках дедалі частіше використовують транслітеровану форму 'паста')²⁴.

У графічному записі деяких італійських слів спостерігаємо також варіативність. Це стосується насамперед лексем із галузі кулінарії, наприклад: *лате* — *латте*²⁵; *капучіно* — *к(а)ппучіно*; *еспресо* — *еспрессо*; *доніо* — *донніо*; *американо* — *амерікано* тощо, де другий варіант представленої опозиції точніше відображає італійську вимову та є зразком коректної транслітерації італізмів українською мовою. Пояснення таких явищ, як помилкові відтворення, на нашу думку, не виправдано спрощує проблему. Ми вважаємо, що орфографічна неоднотайність є результатом недавнього засвоєння цих слів українською мовою, а тому їхнє написання ще не кодифіковано словниками відповідно до правил українського правопису.

Фонетичне засвоєння італійських запозичень не викликає особливих труднощів. Це зумовлено схожими вокалізмом і базовою структурою складу обох мов тощо. При фонетичному засвоєнні спостерігаємо тенденцію до уникнення дифтонгів, які не властиві сучасній українській літературній мові, пор.: *банкур* < *banchiere* та ін. У деяких давно запозичених словах, переважно усним шляхом, голосні [o] та [e] в закритому складі могли перейти в [i], пор.: *колір* — *кольору* — італ. *colore* та ін. Наголос італійських запозичених слів здебільшого зберігається на тому складі, на який він падає в італійській мові, пор.: *ка́са* — *càssa*, *галéра* — *galèra*, але можна часто чути *латé* замість *ла́ме* (італ. *latte*) тощо. Іноді спостерігається заміна [i] > [e], наприклад, *рестрето* має в першому складі <e> замість італійської <i>, пор.: *рiстретто*. Зауважимо, що таку ж реалізацію етимологічних італійських фонем засвідчено і в мовленні українських емігрантів в Італії. Інша фонетична реалізація італійських фонем залежить, імовірно, від якості італійського голосного, який у цій фонетичній позиції здається менш чітким, ніж український [i], і ближчим до [e].

Аналіз морфологічного засвоєння, зокрема засвоєння категорії роду іменників, свідчить про те, що італізми адаптувано до української мови так: італійські жіночі іменники на *-a* (абсолютна більшість італійських

²⁴ В українській мові є також лексема *паста* — давніше запозичення з італійської мови. Як і в італійській мові, в українській *паста* вживається у значенні: 1) речовина у вигляді в'язкої тістоподібної маси, яку застосовують у медицині, косметичі, кулінарії тощо; 2) вироби з такої маси, застиглої чи затверділої.

²⁵ Також пор.: [38].

жіночих іменників) в українській мові належать переважно до іменників жіночого роду, наприклад, *кантата, лагуна, наста*; деякі італійські іменники чоловічого роду на *-o* та *-e* залишилися в українській мові незмінними іменниками середнього роду, проте їх не можна вважати граматично засвоєними: *анімато, стакато, чичероне* тощо. Натомість давно засвоєні слова на *-o* (наприклад *люстро*) повністю адаптовані українською морфологією і належать до середнього роду. Зазначимо, що абсолютна більшість італійських іменників чоловічого роду засвоєні українською мовою без закінчення. Відповідно, вони закінчуються на твердий приголосний і належать до чоловічого роду, пор.: *sonett-o* — *сонет-ø*, *palazz-o* — *палац-ø*, *salon-e* — *салон-ø* та ін.

Чимало італізмів за походженням вважають лексично засвоєними, оскільки ці слова виражають в українській мові звичайні, повсякденні поняття, без жодної прямої вказівки на їхнє іншомовне походження, наприклад: *арка, балкон, газета, салон* та ін.

Для подальшого аналізу способів засвоєння італійської (як і будь-якої іншомовної) лексики українською мовою, варто зважати на такі критерії, як історико-культурний контекст проникнення запозичень, вживання в історичних пам'ятках, тип мови-посередника і сфера вживання запозичених лексем.

Висновки

Отже, здійснене дослідження доводить, що історико-культурні контакти між Італійським півостровом і територіями, що належать до сучасної України, мають тривалу історію. Вони розвивалися неоднорідно, інтенсифікуючись залежно від епох (пізньовізантійської, польського Ренесансу, періоду Бароко, сучасності), а також торговельних шляхів і регіонів (Київ, близько X ст., Крим XII–XV ст., Галицько-Волинське князівство XIII ст., Львів XVI–XVII ст. у складі Речі Посполитої тощо).

При з'ясуванні питання про італійські запозичення в українській мові з часів формування Київської держави аж до XIV ст. краще визначати їх як діалектно-італійські — руські; із XIV ст. коректніше говорити про власне італійсько-українські мовні контакти, зважаючи при цьому на процес формування італійської літературної мови, який завершився у XIV ст.

Новизна дослідження полягає у підрахунку загальної кількості італійських запозичених лексем у відповідних лексикографічних джерелах української мови. У дослідженні італійської успадкованої лексики в українській мові переважає хронологічний підхід, хоча проаналізовано також лексеми з погляду сфери їхнього використання та рівня граматичного засвоєння. Також наголошено на активному вживанні італійської за походженням лексики в сучасній українській мові.

Отже, у статті розглянуто незначну, але показову кількість італізмів для аналізу окресленої проблеми. Відтак, як перспективу майбутніх наукових пошуків слід розглядати питання:

- а) італійська запозичена лексика у співвідношенні з романським і латинським елементами в українській мові;
- б) розмежування італізмів відповідно до епох і джерел проникнення;
- в) уточнення сумнівної етимології та семантико-прагматичних сфер функціонування запозиченої лексики;
- г) дослідження фонологічних і морфологічних особливостей італійських за походженням слів, адаптованих українською мовою.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. — К., Ірпінь: Перун, 2009. — 1736 с.
2. Дель Гаудіо С. Італійські запозичення в українській та російській мовах: сфера гастрономії // *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур*. — К.: 2008. — С. 50–58.
3. Дель Гаудіо С. Мова українських мігрантів в Італії. Соціальні та лінгвістичні характеристики. — К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. — 60 с.
4. Дем'янова Л., Мартині О. Італійська запозичена лексика в українській мові: сфера культури // *Мовознавство. Доповіді та повідомлення на IV Міжнародному конгресі українців*. — К., 2002. — С. 399–401.
5. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е — Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: Наукова думка, 2005. — 672 с.
6. Енциклопедія Українознавства. в 10 т. / Гол. ред. В. Кубійович. — Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1954–1989. — 4016 с.
7. Етимологічний словник української мови: у 7 т. Редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. — К.: Наукова думка, 1983–2012.
8. *Коцюбинський М.* Коні не винні. Повість, оповідання. — Харків: Фоліо, 2006. — 317 с.
9. *Ісаєвич Я.Д.* Дрогобич Юрій // *Енциклопедія історії України*. Т.2. — К., 2004. — С. 466.
10. *Мазінов А.* Грецькі та італійські запозичення в кримськотатарській мові. Автореферат кандидатської дисертації. — К., 2004. — 18 с.
11. *Наливайко Д.С.* Українська радянська енциклопедія. Т.4. — К.: 1979. — С. 468–469.
12. Огиенко И.И. Иноземные элементы в русском языке. — К.: Тип. Бондаренко и Гнездовскаго, 1915. — 136 с.
13. *Пахльовська О. Є.-Я.* Українсько-італійські літературні зв'язки XV–XX ст. — К.: Наукова думка, 1990. — 215 с.
14. Словарь русских народных говоров. Главный ред. Ф.П. Филин. — Ленинград: Наука, 1968.
15. Словник іншомовних слів. за ред. О. С. Мельничука. — 1-е видання. — К.: Українська радянська енциклопедія, 1974. — 776 с.
16. Словник української мови. Відповідальний ред. В.В. Жайворонок. — К.: Просвіта, 2012.
17. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. За ред. І.К. Білодіда. — К.: Наукова думка, 1973. — 439 с.
18. Сучасний словник іншомовних слів / Відповідальний ред. Г.П. Півторак. — К.: Довіра, 2006. — 623 с.
19. *Тимченко Є.* Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV — XVIII м.. Кн.1–2. Підгот. Вид. В.В. Німчук, Г.І. Лиса. — К.; Нью-Йорк: «Літопис-XX», 2003. — 512 с.
20. Українська мова: енциклопедія. Друге Видання. — К.: Українська енциклопедія, 2004. — 821 с.
21. *Федорончук В.* Італія // *Енциклопедія українознавства*. Гол. Ред. В. Кубійович. Т. 3. — Львів, 1994. — с. 892.
22. *Barycz H.* Italofilia e italofovia nella Polonia del Cinque e Seicento. In: *Italia, Venezia e Polonia tra Umanesimo e Rinascimento*. A cura di M. Brahmer. T. 30, No. 2 — Wrocław, 1968. — Pp. 451–453.
23. *Bielecki A.* La raccolta della terminologia marinara e peschereccia nell'Unione Sovietica. ALM 7. — Firenze, 1965.
24. *Hüttl-Worth G.* Die Bereicherung des russischen Wortschatzes im XVIII Jahrhundert. — Wien, 1956.

25. Renzi L., Andreose A. Manuale di linguistica e filologia romanza. — Bologna, 2009. — 308с.
26. Szemberka A. Wybrane nowe italianizmy we współczesnej polszczyźnie // Kwartalnik Jezykoznawczy 2011/3 (7). — S. 46-64.
27. Tagliavini C. Le origini delle lingue neolatine. — Bologna, 1982.
28. Tyscenko K. Lessico marinaro e peschereccio del litorale Caucasicco del Mar Nero // Bollettino ALM, 13-15. — Firenze. — 1973. — Pp. 645-663.
29. Tyscenko K. La presenza linguistica e culturale italiana in Ucraina // Quaderni della Dante. № 4/96. — Roma, 1996.
30. Walczak B. Zarys dziejów języka polskiego. — Poznan, 1995. — S. 1-305.
31. Widlak S. Italianismi «indiretti» nelle lingue slave del centro e dell'est europeo. // *En quête de sens. Études dédiées à Marcela Świątkowska*, J. Górniewicz, H. Grzmil—Tylutki, I. Piechunik (éds). — Kraków 2010: Wyd. UJ. — Pp. 661-669.
32. <http://www.ji.lviv.ua/n10texts/shevch.htm> (03.10.2013)
33. <http://www.langs.com.ua/publics/KM/Zapozychennia/index.htm> (09.10.2013)
34. <http://www.vesna.org.ua/txt/tyschenkok/eyl/11.html> (09.10.2013)
35. http://ukrainskamova.at.ua/publ/leksika/zapozichennja_iz_zakhidnoevropejskikh_mov/5-1-0-62
36. http://www.interklasa.pl/portal/dokumenty/r_mowa/strony_ukr02/mowa/00_mowa01.htm (09.10.2013)
37. <http://sum.in.ua/> (30.03.2014)
38. <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%B0%D1%82%D1%82%D0%B5> (07.10.2014)

Статтю отримано 07.11.2014

Salvatore Del Gaudio

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE ITALIAN LEXICAL COMPONENT IN UKRAINIAN

Contemporary Ukrainian, especially in its scientific and administrative style, seems to be characterized by a higher frequency in the use of loan-words from Latin, Romance and Germanic languages than other cognate languages such as Russian²⁶.

Specific studies on Italian lexical borrowings in Ukrainian, and more generally, on Ukrainian-Italian language contacts are scanty both in the Italian and, to a lesser extent, in the Ukrainian linguistic tradition. In the second (2004) and third editions (2007) of the “Encyclopedia of the Ukrainian language”, for example, there is no mention of Ukrainian-Italian language contacts. The few available contributions on this topic belong to Ukrainian and Polish linguists.

In this article, after an outline of the historical Italian loan-words, we characterize the recent trends which brought about the diffusion of a large number of Italianisms in Ukrainian, e.g. culinary sphere, commercial brands etc. In this connection it is important to underline that the Italian lexical element in Ukrainian is not only confined to the cultural field, (e.g. music, theatre, architecture etc.), as generally assumed, but it also affects other functional domains.

Italianisms are treated both etymologically and according to their functional parameters. The innovative aspect of this research, compared to a previous one, consists in providing a first quantitative calculation, still obtained with traditional methods, of the approximate amount of Italianisms in Ukrainian complemented by a more clear-cut description of their degree of orthographic and grammatical adaptation to the Ukrainian system.

Key words: Ukrainian, language contacts, lexicology, Italian loan-words.

²⁶This statement waits for empirical proof.

УДК 047.31 + 811.161.2

**«УКРАЇНСЬКА МОВА
ЯК ДЕРЖАВНА»: ПЛЕНУМ НАУКОВОЇ
РАДИ «УКРАЇНСЬКА МОВА»**

20 листопада 2014 року в Інституті української мови НАН України відбувся Пленум Наукової ради «Українська мова» на тему «Українська мова як державна». На Пленум винесено для обговорення проблему функціонування української мови як державної в Україні та посилення її ролі в інтеграції соціуму та зміцненні суспільства. Актуальність зібрання зумовлена численними теоретичними та практичними проблемами, потребою обмінятися думками щодо мовної політики та мовного будівництва в державі.

У засіданні взяли участь члени Наукової ради та завідувачі, професори кафедр української мови вишів багатьох міст України: Львова, Івано-Франківська, Одеси, Луцька, Кам'янець-Подільського, Херсона, Чернівців, Полтави, Донецька, Житомира, Вінниці, Умані, Слов'янська, Ніжина, Переяслава-Хмельницького, Києва.

Відкрив засідання голова Наукової ради «Українська мова», директор Інституту української мови НАН України, д. ф. н., проф. *П.Ю. Гриценко*, який у вступному слові привітав усіх присутніх з початком роботи Пленуму, зацентрувавши увагу на важливості цього зібрання й усвідомлення того, що мова зберігає статус незалежного феномену. У виступі також наголошено на українсько-центричній зорієнтованості, на необхідності дієвого механізму втілення рішень виконавчого органу, який буде за це відповідати. Водночас кафедри української мови університетів України можуть розв'язати багато питань.

© Н.О. ЯЦЕНКО, 2015

У доповіді «Статус української мови як державної — імператив у мовному будівництві України» *П.Ю. Гриценко* зосередив увагу науковців на особливостях української мови, яка є рідною для переважної більшості мешканців нашої держави, а зрозумілою фактично для всіх її громадян (спілкування українською мовою громадян України різних національностей не провокує непорозуміння, комунікативного бар'єру), виконує важливу роль засобу міжнаціонального спілкування, глибинної інтеграції в український соціум. У цьому полягає одне з призначень української мови як державної: забезпечити порозуміння між громадянами з різними материнськими мовами і різномовним первісним (чи набутим) мовним досвідом, інтегрувати через комунікацію в різних сферах громадського життя феєричну різність особистостей (щодо етнічної й первісної мовної належності, орієнтованості на відповідні культурні традиції, конфесійні пріоритети) в єдиний гармонійний злютований соціум. Для цього українська мова, як наголосив доповідач, має необхідні формальні засоби: розвинену граматичну систему; багатий словниковий запас; розпрацьовані термінологічні підсистеми різних галузей знань, науки, професійної діяльності; величезний фонд текстів різних жанрів, стилів і стильових течій; важливою опорою функціонування й розвитку української мови є наукове забезпечення мовопізнання й мовокористування — ґрунтовні академічні і прикладні граматики, різнотипні словники, правописні довідники, самовчителі для охочих опанувати українську мову. Розв'язання мовного питання в Україні — процес складний, і триватиме він не одне десятиріччя. Задля зняття зумисне створеної напруги в суспільстві сьогодні особливо актуальними є чітко визначені й прозорі сигнали дорожньої карти мовної розбудови України, очікувані від її очільників. Українська мова — могутня своїм структурним розмаїттям і багатовіковими осягненнями-традиціями — вистояла в епохи бездержавності, чужомовного домінування й цілеспрямованого геноциду, без належної підтримки й захисту пройшла тернистий шлях розвитку й удосконалення народом-миротворцем. Сьогодні в незалежній Україні, яка виборює своє європейське демократичне майбутнє, українська мова зміцнює свої позиції як мова державна, далі розвиває свою структуру й комунікативний потенціал, поступово набуває прав-обов'язків інтегратора багатонаціонального українського суспільства. *П.Ю. Гриценко* наголосив також на необхідності створення перспективної, несуперечливої державної програми мовного будівництва в Україні, окремої повноформатної, а не в ролі сегмента чи додатка до програми гуманітарного розвитку. Мовна перебудова України — держави з такою складною і суперечливою мовною спадщиною — потребує відповідної інфраструктури та спеціально підготовленого корпусу менеджерів з мовознавців-політологів і управлінців, яких сьогодні, на жаль, ще не готують українські університети.

Про стратегії мовної політики, задекларовані в передвиборних партійних програмах, повідомила д. ф. н., проф. *Л.Т. Масенко* (Київ) в до-

повіді «Завдання державної мовної політики в контексті політичних змін в Україні». Крім позитивних змін, зокрема відсутності пропозицій щодо надання російській мові статусу другої державної навіть у програмах так званого «Опозиційного блоку» і «Сильної України» Сергія Тігіпка, доповідачка відзначила й недоліки програм партій демократичного спрямування в галузі гуманітарної політики. Зокрема, передвиборна програма Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» взагалі не торкається питань мовного планування, а програми «Об'єднання «Самопоміч» і Радикальної партії Олега Ляшка обмежуються загальними фразами. Конкретно й докладно викладені завдання мовної політики в програмі Всеукраїнського об'єднання «Свобода», але його немає тепер у Верховній Раді.

Деякі критичні зауваження висловлено і до програми партії «Блок Петра Порошенка». На думку доповідачки, потребує уточнення теза «Жити вільно — означає й вільно користуватися рідною мовою».

Безперечно, у приватній сфері кожна особа має право на використання рідної мови, проте в адміністративно-управлінській, освітній та інших сферах публічного життя держава має гарантувати обов'язкове вживання української мови. Недотримання цієї норми в ситуації асиметричної двомовності, що склалася внаслідок тривалого періоду русифікації, спричиняє подальший розвиток процесів мовно-культурної асиміляції, що розхитують засади Української держави.

Пріоритетним завданням в галузі національної безпеки і надалі є удосконалення мовного законодавства та заснування Комітету державної мовної політики, якому були б надані функції контролю за виконанням 10-ої статті Конституції України.

Доповідь д. ф. н., проф. *М.І. Степаненка* (Полтава) «Українська мова і суспільно-політичні трансформації сьогодення» присвячено з'ясуванню з опертям на метод соціолінгвістичного портрета сучасної мовної ситуації в Україні, передусім тим змінам, які передбачені Законом «Про засади державної мовної політики» авторства Сергія Ківалова та Вадима Колесніченка. У ній докладно схарактеризовано з вирізненням диференційних, кваліфікативних і класифікаційних ознак найважливіші лексичні й лексико-семантичні зміни в сучасному публіцистичному дискурсі, спричинені дією екстралінгвальних чинників — Помаранчевої революції, Революції Гідності (Єврореволюції). Окреслено новий семантичний обсяг слова-поняття майдан (Майдан), проаналізовано й систематизовано неологізми, деякі перифрази і перифрастичні ряди, що номінують учасників революційних змін 2004–2014 рр. — політиків, державних і громадських діячів, борців-патріотів, затятих adeptів режиму Януковича, суспільно-політичні пертурбації в Україні цього періоду.

Як привернути увагу до тих явищ у житті суспільства та в стані самої української мови, що пов'язані з її конституційно закріпленим статусом як державної і тими сферами комунікації, у яких цей статус реалізується

практично, поділилася досвідом д. ф. н., проф. *Л.О. Ткач* (Чернівці) у доповіді «**Українська мова як державна та сучасні комунікативні практики**». Реалізація офіційних функцій української мови, зростання її комунікативної потужності залежать і від державної мовної політики, і від мовної поведінки представників різних соціальних, професійних та вікових груп.

Вибір української мови — чи то як мови природного повсякденного спілкування, чи то як мови кар'єри, чи то як ідентифікаційної ознаки особистості, чи то як мови письменницької творчості — зумовлений передусім такими аспектами, як прагматичний, аксіологічний, етичний, естетичний, емоційний та ін. Усі вони певною мірою позитивно впливають на сучасні комунікативні практики. Проте не можна скидати і тих загрозливих політичних обставин, у яких опинилася за останній рік Українська держава, і негативного впливу тих явищ, що характеризують сучасну глобальну масову культуру постіндустріального суспільства з її цілковитим запереченням традиційної національної культурної парадигми, й маніпулятивних технологій як інструмента сучасної інформаційної війни Росії проти України, одним із об'єктів якої є українська мова загалом, її історія та історично зумовлені територіальні варіанти.

До вже за давних причин, що негативно впливають на сам стан української мови (неусталеність правописних та стильових норм; брак нового, науково виваженого академічного словника тлумачного типу; невисока ринкова конкурентність та недостатній обсяг українськомовних книг і періодичних видань; фрагментарність у загальному інформаційному обігу тем про досягнення української мови й літератури) додалися й нові негативні чинники, що виокремилися в останнє десятиріччя. До них належать: 1) *бюрократизація* української мови, тобто неспівмірна перевага в інформаційному просторі писемного зразка української мови, зокрема її офіційно-ділового стилю, що реалізується як усний; 2) *спотворення природного артикулювання* звуків та *інтонування фраз* української мови внаслідок інтерферентного впливу російської та англійської мов у мовленнєвій практиці тих представників медіа, для яких українська мова є не першою розмовною мовою, а вивченою; 3) *розмивання* в сучасних медіа-практиках *архетипового ґрунту культурних текстів* та зумисна *профанація традиційних образів*, ідеологічно значущих для українців; 4) *квазінаукові маніпулятивні практики*, спрямовані на *фальшування змісту національних символів*; 5) *переорієнтація* з позитивного на негативний і навпаки *конотативного поля* лексичних одиниць української мови та ін.

Вивчення механізмів таких комунікативних практик та запобігання негативним наслідкам їх дії має стати одним з актуальних завдань сучасного українського мовознавства. А протидія цим механізмам повинна бути одним із напрямів та інструментів мовної політики Української держави.

Актуальність нових напрямів, що є надійним джерелом для зміцнення статусу української мови як державної, відзначила і д. ф. н., проф. **Т.Ю. Ковалевська** (Одеса) в доповіді «**Українська мова в контексті інформаційних воєн**». Авторка переконана, що зміцнення державного статусу української мови вимагає від науковців не лише її безпосереднього впровадження та збереження нормативних констант у всьому розмаїтті різножанрових дискурсивних практик, а й розроблення новітніх напрямів, безпосередньо пов'язаних з активацією функціональних можливостей мовної системи, її прикладним потенціалом. Серед таких напрямів на особливу увагу заслуговують психо- і нейролінгвістика, комунікативна й сугестивна лінгвістика, нейролінгвістичне програмування, оскільки саме ці дисципліни щонайперше орієнтовані на вивчення глибинних механізмів синтезу й аналізу мовлення, що відповідно уможливорює конструювання текстових масивів із прогнозованою сугестогенністю як визначальною функційною домінантою комунікації загалом. Актуальність зазначених напрямів увиразнює також потреба протистояти потужній інформаційній агресії сучасного нетократичного суспільства, наявній у континуальному просторі інформаційних воєн. Ідентифікація патогенних вербальних маркерів, чітке усвідомлення спектральних характеристик їхнього кодування і декодування в проекції на специфіку лінгвокультурної спільноти, знання стратегій і тактик вербального знезброєння негативних сугестогенів уможливить як безпосередній захист від елементів маніпулятивно-агональної комунікації, так і відповідну корекцію в реагуванні на деструктивну інформацію сучасних медій.

У доповіді д. ф. н., проф. **В.П. Олексенка** (Херсон) «**Українська мова в студентському середовищі (на матеріалі Херсонського державного університету)**» зацентровано увагу на дослідженні мовної ситуації в студентському середовищі університету та виявленні особливостей функціонування української мови в умовах українсько-російського білінгвізму. У зв'язку з цим у виші проведено експеримент, що складався з соціолінгвістичного опитування студентів за місцем навчання методом анкетування в присутності (за необхідності — за допомогою) інтерв'юера. Проаналізувавши сучасну мовну ситуацію в Херсонському державному університеті, доповідач схарактеризував стан мовного режиму залежно від напрямку підготовки студентів гуманітарних та негуманітарних спеціальностей.

Актуальну й цікаву ідею щодо реалізації різноманітних форм творчої співпраці очолюваної доповідачкою кафедри й державних службовців Волині висловила к. ф. н. **С.К. Богдан** (Луцьк) у доповіді «**Українська мова в системі підвищення кваліфікації державних службовців Волинської області**». Закцентовано увагу на одній із найважливіших функцій української мови — *державотвірній*, яка не актуалізована дотепер ні в навчальній літературі, ні в лексикографічних джерелах. Власне, ця функційна ознака мови спонукає до найповнішого її використання насам-

перед у сфері державного управління. Доповідачка поділилася досвідом співпраці кафедри історії та культури української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки з Волинським обласним центром перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій, що триває з 2003 року. Розроблено спільно програму, що входить до основної складової підвищення кваліфікації державних службовців Волинської області. Вона зорієнтована насамперед на щоденну актуалізацію української літературної мови, кажучи стереотипно, у владних коридорах Волині й культивування шляхетних вимірів міжособистісного спілкування. Ця програма передбачала (і передбачає!) не фрагментарну, а системну й різноаспектну спільну діяльність. Тематично вона об'єднала такі напрями: 1) поглиблене вивчення різних аспектів мовної культури в усному та писемному мовленні держслужбовців; 2) ознайомлення з вагомими й дискусійними проблемами мовної ситуації, мовної політики та законодавства в Україні паралельно з вивченням світового досвіду мовного будівництва; 3) пізнання теоретичних засад корпоративної культури держслужбовців, етики й етикету їхнього спілкування, а також практичної реалізації їх; 4) формування навичок прилюдних виступів.

Форми можливих занять і зустрічей не регламентовані: це лекції, практичні заняття, тренінги, круглі столи, тематичні зустрічі. Слухачами понад ста таких занять упродовж 2004 — 2014 рр. були працівники різних організацій: апарат обласної державної адміністрації, Луцька та Володимир-Волинська міські ради, Державний архів Волинської області; Ківерцівська, Ковельська, Любешівська, Ратнівська, Шацька райдержадміністрації, Головне управління Державної казначейської служби України у Волинській області, Державна фінансова інспекція у Волинській області, Апеляційний суд Волинської області, державні службовці та посадові особи різних ланок обласних державних структур, які проходили планові підвищення кваліфікації. Крім навчальних занять, викладачі підготували понад десять методичних рекомендацій, які допомагають слухачам уже самостійно зорієнтуватися в джерелах, основних аспектах вивчення певної проблеми.

Викладачі беруть також активну участь у науковій міжнародній конференції *«Актуальні проблеми державного управління на сучасному етапі державотворення»* (яку вже увосьме цього року 27 листопада проводитиме Волинський центр перепідготовки держслужбовців), оприлюднюючи результати своїх наукових доробків.

Вагомий аспект нашої співпраці — урочисті тематичні зустрічі, активними учасниками яких є всі присутні, а не лише ведучі й організатори. Одна з недавніх була присвячена ролі Тараса Шевченка в становленні й розбудові української літературної мови. Проведено також круглі столи: *«Українська мова як чинник державотворення»*, *«Державна мовна політика в Україні»*.

Функціонування української мови в рекламі проаналізувала к.ф.н. **Г.М. Сюта** (Київ) в доповіді «**Українська мова в рекламі: нормативний, естетичний, етнокультурний виміри**». Відзначено, що реклама — невід’ємний і багатовимірний атрибут нашого життя. Для мовознавців це передусім текст, який сприймаємо й оцінюємо на рівні *норми, естетики та етнокультурного змісту*.

Непривабливість мовного образу сучасної української реклами пов’язана насамперед із численними порушеннями норми й естетики висловлення. Ці порушення майже дзеркально повторюють типи помилок, характерні для інших функціональних стилів і жанрів мови, але водночас ще й додатково закріплюють їх у мовній свідомості через візуальний та аудіальний супровід (тобто якщо помилка трапляється, вона засвоюється через усі сигнальні системи). Найтиповіші відхилення від норми — це неправильні відмінкові форми іменників; ступенювання прикметників; вживання дієприкметників на *-учий, -ючий*; лексичні й граматичні кальки.

Мовний образ української реклами часто спричинює негативну реакцію також через *неестетичність* і *неетичність* висловлення, нав’язування стереотипів розкутої манери спілкування з уживанням двозначних висловлень, непристойних натяків. Водночас маємо зразки реклами, яка, апелюючи до культурного досвіду, викликає позитивну лінгвореакцію: *Кредити ... не золоті, а прості! Прості та прозорі умови кредитування; Прийшов, побачив і ... купив!*

Мовні хиби реклами дуже стійкі. І лінгвісти поки що не мають важелів практичного впливу на рекламотворців та рекламодавців. Можливо, ситуація зміниться тоді, коли самі рекламотворці розглядатимуть свій продукт не тільки як маркетинговий прийом, інструмент маніпуляції, а й як засіб коректної комунікації між виробником і споживачем.

Д. ф. н. **С.О. Соколова** (Київ) у доповіді «**Об’єктивні та суб’єктивні критерії оцінювання білінгвізму: вплив територіальних чинників**» сконцентрувала увагу присутніх на критеріях оцінювання білінгвізму в сучасних умовах. Зокрема, зазначено, що удержавлення української мови в Україні відбувається в умовах реального бі- та полілінгвізму як окремих громадян, так і суспільства загалом. Проблема двомовності населення України останнім часом набула ще й додаткового політичного значення, тому ретельне вивчення всіх чинників, які впливають на вибір мови спілкування на рівні суспільства, його окремих спільнот та конкретних індивідів, набуває особливої ваги для випрацювання тактики держави в річищі заявленої стратегії — практичного набуття українською мовою статусу єдиної державної мови в Україні.

Велика кількість російськомовних мешканців східних областей — це українці і представники інших етносів зі втраченою мовною ідентичністю. У західних областях мовна самоідентифікація українців наближається до 100 %, проте досить висока й серед росіян. За результатами опитування студентів різних регіонів України встановлено, що інфор-

манти, які оцінили себе як таких, що вільно володіють українською та російською мовами, — це дуже різномісна група залежно від регіону.

Характеризуючи мовну ситуацію і мовні переваги мешканців різних регіонів, потрібно зважати на суб'єктивність їхньої самооцінки, зокрема й територіально зумовлену. Майже половина опитаних номінально двомовних мешканців східного регіону переважно завищує рівень своєї компетенції в українській мові, яка для багатьох є другою, вивченою. Однак саме визнання ними своєї двомовності нерідко свідчить про потенційну готовність спілкування українською за наявності певних стимулів. Констатація комфортності спілкування обома мовами половиною номінально двомовних створює передумови для збільшення балансу їхнього спілкування українською мовою за умови забезпечення відповідного мовного середовища. Мешканці заходу, проголосивши вільне володіння двома мовами, на практиці є переважно українськомовними, чому сприяє й мовне середовище.

Унаслідок подій останніх місяців у нашій країні спостерігаємо досить потужні міграційні процеси, у яких бере участь передусім російсько- або двомовне населення Сходу, тому потрібні нові макро- і мікросоціолінгвістичні дослідження в нових реаліях для випрацювання адекватної тактики реального удержавлення української мови.

Із підсумковим словом про роботу Пленуму виступив директор Інституту української мови НАН України, д. ф. н., проф. **П.Ю. Гриценко**, який високо оцінив виголошені доповіді й наголосив на актуальності та перспективах окресленої проблематики.

У обговоренні доповідей узяли участь чл.-кор. НАН України, д. ф. н., проф. **В.В. Німчук**, чл.-кор. НАН України, д. ф. н., проф. **С.Я. Єрмоленко**, чл.-кор. НАН України, д. ф. н., проф. **Н.Ф. Клименко**, д. ф. н., проф. **В.М. Лопушинський**, д. ф. н., проф. **Л.Т. Масенко**, д. ф. н., проф. **К.Г. Городенська**, д. ф. н., проф. **В.М. Мойсієнко**, д. ф. н., проф. **Н.М. Сологуб**, д. ф. н., проф. **Л.О. Ткач**, к. ф. н. **Н.Г. Горголюк**, к. ф. н. **І.С. Гнатюк**, к. ф. н. **І.Д. Фаріон**, які наголосили на:

1) державотвірній функції мови як глобальній проблемі, яку потрібно розв'язувати спільними зусиллями;

2) створенні департаменту з мовної політики, який утверджуватиме державний статус української мови;

3) ролі «Просвіти» у суспільному житті, відродженні Товариства української мови на місцях (у школах, вишах);

4) активній співпраці співробітників Інституту української мови з кафедрами вишів, спілкуванні в соціальній мережі на новоствореній сторінці «Державна мова»;

5) анкетуванні в м. Житомирі — українськомовному місті, актуалізації мовної політики «Свободи»;

6) популяризації української книги за кордоном;

7) викладанні у вишах лише державною мовою, унесенні змін до Закону про ЗНО.

На Пленумі Наукової ради «Українська мова» прийнято ухвалу.

УХВАЛА

**Пленуму Наукової ради «Українська мова»
на тему «Українська мова як державна»
від 20 листопада 2014 року**

Заслухавши та обговоривши доповіді провідних українських мовознавців, Пленум Наукової ради «Українська мова» констатує, що сьогодні в незалежній Україні, яка виборює своє європейське демократичне майбутнє, українська мова, хай і не так активно та послідовно, як би належало, але зміцнює свої позиції як державна мова, намагаючись набувати прав-обов'язків інтегратора багатонаціонального українського суспільства.

Розв'язання мовного питання в Україні — процес досить складний і суперечливий. Задля зняття зумисне створеної напруги в суспільстві сьогодні особливо актуальними є чітко визначені й прозорі настанови щодо мовної розбудови України, яких очікують громадяни від її найвищої законодавчої та виконавчої влади. У зв'язку з цими проблемами Пленум ухвалює:

Звернутися з листом до Конституційного Суду України з такими пропозиціями:

а) ствердити непорушність 10-ї статті Конституції України в тій її частині, що стосується української мови як державної; завершальну частину цієї статті, у якій виокремлено з-поміж мов меншин російську мову: «В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин» сформулювати так: «В Україні гарантовано вільний розвиток мов національних меншин»;

б) скасувати закон Ківалова-Колесніченка;

в) створити перспективну й несуперечливу державну програму мовного будівництва в Україні.

Науковій раді «Українська мова» скоординувати зусилля фахівців Інституту української мови НАН України, кафедр української мови та українознавства вищих навчальних закладів України на випрацювання наукових засад мовної політики.

Науковій раді «Українська мова» визначити пріоритетні напрямки соціолінгвістичних досліджень, організувати розгортання цих досліджень; напрацьовані матеріали та узагальнення викласти в серії видань «Українська соціолінгвістика».

Звернутися до Президента України Петра Порошенка з вимогою відкликати з його проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України» (від 2 липня 2014 року, вих. №1-1/488) зміни до Статті 143, де передбачено право сільським, селищним, міським, районним, обласним радам надавати **статус спеціальної російській мові** та іншим мовам національних меншин України.

Звернутися до Кабінету Міністрів України з пропозиціями:

а) затвердити департамент (комітет) із захисту державної мовної політики, надавши йому право контролю за дотриманням державного статусу української мови;

б) скасувати оподаткування українськомовної книжкової продукції;

в) створити за кордоном центри з пропаганди мовно-культурних надбань українців.

Звернутися до Президії НАН України з проханням порушити перед Кабінетом Міністрів України питання про затвердження нового складу Української правописної комісії, яка б почала працювати над новою редакцією «Українського правопису».

Українським мовознавцям — академічним працівникам та викладачам вищих навчальних закладів — давати професійну відсіч випадкам щодо української мови та українців.

Викладачам університетів практикувати спецкурси та спецсемінари, які б навчили студентів протистояти викликам українського сьогодення, підвищувати престиж державної української мови.

Українським мовознавцям активніше впливати на інформаційний простір через державні центри.

Інституту української мови НАН України постійно контролювати мовне оформлення підручників загальноосвітніх шкіл України.

Викладачам вищих навчальних закладів домагатися збільшення кількості годин для викладання історії української літературної мови та діалектології.

Науковій раді «Українська мова» опублікувати матеріали Пленуму окремим виданням.

На Пленумі прозвучало також повідомлення про схвалені Науковою радою «Українська мова» теми докторських та кандидатських дисертацій (к. ф. н. Н. О. Яценко).

Ніна ЯЦЕНКО (м. Київ)

Статтю отримано 13.01.2015

Nina Yatsenko

Institute of Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

“UKRAINIAN LANGUAGE AS THE STATE LANGUAGE”:

PLENARY SESSION OF THE SCIENTIFIC COUNCIL

“UKRAINIAN LANGUAGE” (November 20, 2014, Kyiv)

The article presents a summary of the participants lectures, pronounced on the Plenum of the Scientific Council of the “Ukrainian language” which was devoted a theme “Ukrainian language as the state”. The plenary session was organized by the Institute of Ukrainian language of NAS of Ukraine and spent it on 20 November 2014.

Decisions of the main problems noted by scientists in the discussion of the reports were directed to the proper departments of universities of Ukraine for an acquaintance.

Key words: language development of Ukraine, the Ukrainian language as the state, the Decree of the Plenum.

УДК 047.31 + 81'282

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ДІАЛЕКТНИЙ ТЕКСТ ЯК ДЖЕРЕЛО ЛІНГВІСТИЧНИХ СТУДІЙ»

23–24 березня 2015 року в Інституті української мови НАН України відбулася Міжнародна наукова конференція «Діалектний текст як джерело лінгвістичних студій». У конференції взяли участь провідні вчені Національної академії наук України, університетів України й академічних та університетських центрів Білорусі, Норвегії, Польщі, Росії.

Відкрив конференцію директор Інституту української мови НАН України, доктор філологічних наук, професор *Павло Юхимович Гриценко*. Учасників заходу привітали: голова Українського комітету славистів, академік-секретар Відділення історії, філософії та права НАН України, академік НАН України *Олексій Семенович Онищенко*; академік-секретар Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України, академік НАН України *Микола Григорович Жулинський*; головний науковий співробітник Інституту російської мови ім. В.В. Виноградова РАН, доктор філологічних наук, професор *Леонід Леонідович Касаткін* (Росія); доктор габлітований, професор Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні *Фелікс Чижевський* (Польща); завідувач відділу діалектології та лінгвістичної географії Центру досліджень білоруської культури, мови і літератури НАН Білорусі, кандидат філологічних наук *Вероніка Миколаївна Курцова* (Білорусь); PhD, професор Університету Тромсе *Тамара Павлівна Льоннгрєн* (Норвегія).

Д.ф.н., проф. П.Ю. Гриценко відзначив, що в сучасній гуманітаристиці зростає увага до автентичних джерел

© Н.С. ВЕРБИЧ, О.С. ПЩЕНКО, М.М. ТКАЧУК, 2015

інформації, цінність яких для науки — у забезпеченні отримання точних знань. Професор підкреслив, що помітною тенденцією останніх десятиліть є «покриття» значної території України збірниками текстів діалектного мовлення, у зв'язку з чим постають проблеми, пов'язані з призначенням таких текстів, їхнім евристичним потенціалом, опрацюванням, параметризацією, формами зберігання тощо.

Акад. О.С. Онищенко наголосив на важливості посилення гуманітарних досліджень сьогодні, їх особливому значенні в державотворчих процесах, що зумовлює особливу вагу конференції. Закономірно, що *Президія НАН України*, зокрема Президент НАН України *Борис Євгенович Патон*, цим питанням приділяє особливу увагу. Академік відзначив важливу наукову роль міжнародного проекту *Загальнослов'янський лінгвістичний атлас*, у реалізації якого активну участь бере Національна академія наук України (Інститут української мови). Діалектне мовлення було і залишається одним із найцінніших джерел для вивчення мови, культури, генези і взаємодії слов'ян на різних етапах їхньої історії.

Акад. М.Г. Жулинський звернув увагу на важливу сьогодні об'єднавчу місію наукової зустрічі для представників різних наукових шкіл, визначальну роль діалектів у витоках національної мови. Він зауважив, що сучасні діалектні тексти закономірно порівнюють з літописанням як історико-літературною творчістю.

У вітальних словах Л.Л. Касаткіна, Ф. Чижевського, В.М. Курцовой, Т.П. Льоннгрена лунала спільна теза про надзвичайну актуальність проблем, розв'язанню яких присвячено конференцію; серед них:

— прийоми аналізу діалектного тексту як джерела діалектологічного опису;

— актуальність інтерпретації діалектних свідчень у широкому культурному контексті — міжгалузевий характер діалектного тексту як джерела наукових студій;

— дослідження мовного ландшафту, його динаміки та іншомовних зв'язків крізь призму діалектного тексту;

— методологія і засади створення діалектних фонофондів, текстотек і звукових атласів; способи репрезентації інформації в зібраннях діалектних текстів;

— параметри первинної обробки фонотексту й діалектного тексту для мовних комп'ютерних фондів.

Засадничою і настановчою для учасників конференції стала наукова доповідь *П.Ю. Гриценка* (Київ) — «**Евристичний потенціал діалектного тексту**», — який зацентрував на утвердженні в діалектології текстоцентризму як основної парадигми дослідження, а також розширенні прийомів і процедур в аналізі дослідженні діалектного тексту, що дозволяє вийти на якісно новий рівень пізнання діалектів. Учений підкреслив усність як визначальну рису діалектного тексту. Значення діалектного тексту не обмежується можливістю виокремлення на його основі нових елементів конкретної говірки: текст можна декодувати як багатовимірне,

складно організоване утворення з експлікованими та прихованими імплікованими рисами, через які можливе пізнання як окремої говірки, так і всього національного мовного континууму. Професор наголосив на потребі поєднання в дослідженнях лінгвістичних джерел різних типів задля досягнення інформаційної повноти опису діалектів.

Виголошені учасниками доповіді переконливо доводять можливість виявлення раніше невідомої лінгвістичної інформації в діалектних текстах як джерелі лінгвістичного аналізу порівняно з іншими типами діалектологічних джерел.

Аналізом було охоплено всі мовні рівні — фонетичний, граматичний, лексичний. Зокрема, *Л.Л. Касаткін* (Москва, Росія) зупинився на ширших можливостях використання аудіозаписів діалектного мовлення для дослідження фонетичної системи діалектів — **«Магнитофонные / диктофонные записи диалектной речи как разновидность памятников языка и культуры»**, — що дозволяє виявити архаїчні фонетичні риси діалектів. Ця ж стрижнева ідея лунала в доповіді *Р.Ф. Касаткіної* (Москва, Росія) — **«Звучащие диалектные хрестоматии»**, — яка стверджує, що голоси діалектоносіїв-росіян, записані на сучасні звукозаписувальні прилади, не лише зберігають інформацію про фонетичні, граматичні, лексичні особливості діалектного мовлення, а є пам'ятками російської мови в її регіональних та історичних різновидах і ширше — російської народної культури.

Доцільність залучення діалектних текстів до вивчення акцентної структури говорів на прикладі займенників, зокрема прийменниково-займенникових конструкцій, довела *Г.С. Кобирилка* (Київ) — **«Діалектний текст як джерело дослідження просодичної системи займенників»**. Дослідження *М.М. Толстої* (Москва, Росія) **«Диалектные тексты как источник информации о карпатоукраинских клитиках»** засвідчило, що систему давніх українських клітиків необхідно вивчати лише за наявності значного корпусу текстів для кожної говірки, що відбиває різні ступені розвитку давньої системи клітиків та частоту вживання конструкцій із клітиками.

Т.В. Щербина (Черкаси) у доповіді **«Текстова репрезентація прийменникової системи південної зони середньонадніпряньського діалекту»** на матеріалі діалектних текстів дослідила функціональні різновиди прийменниково-іменникових конструкцій, їх варіювання в говірках.

Репрезентацію давньоукраїнських граматичних форм різних частин мови в текстах із говірки с. Ковалівка гуцульсько-покутського мовного порубіжжя розглянув у своїй доповіді **«Діалектний текст як засіб презентації граматичних форм частин мови»** *М.П. Лесюк* (Івано-Франківськ).

А.О. Колесников (Ізмаїл) докладно проаналізував кореляцію граматичних свідчень, отриманих за питальником, та інформацію, яку вдається виявити в діалектних текстах, показавши переваги залучення останніх до граматичного аналізу — **«Діалектні тексти як джерело інформації про генезу і динаміку українських південнобессарабських говірок»**. Такий

підхід дає змогу простежити не лише динаміку говірок, а й розв'язати питання лакуарності чи неповноти парадигми різних частин мови.

Кореляції числових форм та семантики іменників у діалектних текстах на матеріалі назв ягід та кущів присвятила свою доповідь **Н.В. Кірілкова** (Рівне) — «**Парадигми іменників у текстах про збиральництво**».

О.І. Котяш (Київ) зупинився на аналізі дієслівних часових форм в організації наративу середньополіської говірки с. Залужжя — «**Способи вираження часу в структурі діалектного наративу**».

Питання номінації, зумовлені контекстом, розглянуто в доповіді **О.В. Юсікової** (Київ) — «**Особливості синтаксичної номінації в діалектному тексті (на матеріалі говірки с. Богдан Рахівського району Закарпатської області)**».

Про інший аспект номінації слів, а саме про роль коментарів діалектоносіїв у визначенні мотивації назв, спираючись на аналіз флоронімів, доповіла **М.В. Поїстогова** (Київ) — «**Діалектний текст як джерело вивчення мотиву номінації**».

М.В. Вербовий (Кривий Ріг) на прикладі дієслова *укландати* проілюстрував розбіжності в його семантиці, поданій у словниках, і в тексті казки «Змій» у записі І. Рудченка — «**Із спостережень над контекстом дієслова *укландати***».

У доповіді «**Діалектний текст у дослідженні семантики слова в українських східнополіських говірках**» **О.М. Холодъон** (Київ) наголосила, що для аналізу семантики дієслів необхідне поєднання свідчень, отриманих за питальником, і зв'язного тексту, що дає змогу виявити значення, які неможливо передбачити в питальнику.

І.В. Пустовіт (Київ) схарактеризувала низку словоформ, поширених у наддніпрянській говірці та не засвідчених словниками літературної мови, — «**Діалектний текст на тлі літературного стандарту**».

Значну увагу під час роботи конференції приділено проблемам методології та засадам формування діалектних фонофондів, корпусів, текстотек.

О.В. Тер-Аванесова (Москва, Росія) — «**Русские диалектные базы данных и грамматическое описание говоров**» — на прикладі бази даних говірки с. Пустош продемонструвала специфіку граматичної системи російського говору на території України; у виступі зауважено, що значний електронний корпус дає змогу описати функціонування архаїчних мовних явищ, зафіксованих лише в мовленні людей старшого покоління, а отже таких, що з часом можуть зникнути.

Н.С. Вербич (Київ) у доповіді «**Особливості сегментування діалектного мовлення: звуковий текст vs хрестоматія**», порівнявши членування звукового діалектного тексту та його варіанта у хрестоматіях, акцентувала на необхідності регламентації способу відтворення сегментування розповідей у друкованих виданнях — логіко-семантичного з опорою насамперед на змістовий чинник, або власне інтонаційного — з орієнтацією на реальне паузальне членування текстів.

В окремих доповідях описано параметри первинної обробки фоно-тексту й транскрибованого діалектного тексту для мовних комп'ютерних фондів. Зокрема, велике зацікавлення учасників конференції викликало повідомлення *О.С. Іщенко* (Київ) — «**Фонотекст як джерело сучасних лінгвістичних досліджень (про перспективу використання “Українського діалектного фонофонду”)**» — про створений в Інституті української мови НАН України діалектний фонофонд — зібрання аудіозаписів із різних населених пунктів України — та способи інтерпретації наявної у фонофонді інформації.

Водночас доповідачі поінформували учасників міжнародної наукової конференції про локальні діалектні фонди в університетських центрах України. Зокрема, *Г.Л. Аркушин* (Луцьк) — «**Із досвіду видання західнополіської текстографії**» — на матеріалі діалектних записів Західного Полісся, продемонстрував створену в Західнополіському ономастико-діалектологічному центрі Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки діалектний відеофонд. На думку доповідача, удоступненість таких фондів для громадськості сприятиме популяризації українських говорів.

Проблему інформаційної достатності діалектного матеріалу порушено у виступах *Н.В. Хобзей* і *Н.Д. Коваленко*.

Так, *Н.В. Хобзей* (Львів) у доповіді «**Діалектний текст — діалектний словник: площини перетину**» наголосила на потребі залучення при укладанні словників розгорнутої текстової інформації, а також етнокультурних свідчень, що дозволить коректно інтерпретувати словниковий матеріал.

Н.Д. Коваленко (Кам'янець-Подільський) — «**Формування діалектної текстотеки: проблема інформаційної достатності**» — на прикладі аналізу фразеологізмів в українських діалектах довела, що для діахронічних досліджень говірок, коли йдеться про вичерпний опис за всіма мовними рівнями, найвищу інформативність мають тексти, які містять не фіксовані раніше за питальниками мовні одиниці, явища, синтаксичні моделі, відбивають їх реалізацію в контекстуальних ситуаціях, по-різному актуалізують смисловий та емотивний план вираження.

Т.М. Тищенко (Умань) — «**Компілятивний спосіб репрезентації діалектного тексту**» — узагальнила способи репрезентації говіркового мовлення в хрестоматіях та відзначила важливість для досліджень діалектних текстів і відповідей на питальник.

Низка доповідей переконливо підтвердила, що діалектний текст дозволяє інтерпретувати діалектні свідчення в широкому культурному контексті.

Зокрема, *К.Д. Глуховцева* (Луганськ) — «**Ментальність діалектоносія і культурна конотація діалектного тексту**» — продемонструвала етнокультурну конотацію номенів, що перебувають в опозиції за родовою ознакою в говірках української мови.

У виступі *Л.Я. Колісник* (Київ) — «**Категорія оцінки в просторі діалектного тексту**» — зазначено, що діалектний текст як оцінна дискур-

сивна номінація потенційно має більші можливості як для об'єктивної (реальної), так і суб'єктивної (часто експресивної) оцінок, які є частиною модальності цього тексту.

Ідею про те, що діалектні тексти — важливе джерело інформації про говірки, відмінні від основного діалектного масиву за своєю структурою, територією побутування, характером взаємодії з материнським ареалом тощо, висловили Л.Д. Фроляк, Т.П. Льоннгрєн, М.М. Ткачук.

Зокрема, **Т.П. Льоннгрєн** (Тромсе, Норвегія) — «**Діалектний текст как источник описания диалектного архипелага**» — схарактеризувала особливості використання діалектних текстів, проаналізувавши російські переселенські говори на території України в оточенні спорідненої мови та її діалектів. Дослідниця наголосила, що для реалізації такого дослідження треба залучати діалектологів різних країн, узгодивши їхні погляди на те, яку роль відіграє ідіолектний текст в описі слов'янських діалектів.

Джерельну базу корпусу текстів українських говірок на території Польщі окреслила **Л.Д. Фроляк** (Люблін, Польща) — «**Корпус текстів “Українські говірки в Польщі”**: джерела, завдання, структура». Доповідачка закликала акцентувати особливу увагу на «законсервованих» говірках і таких, що зникають.

У доповіді **М.М. Ткачук** (Київ) — «**Метатекст редуکتивної говірки**» — наголошено на доцільності вивчення метамовних рефлексивів у текстах із переселенських говірок, що уможлиблює реконструкцію їх вихідного мовного образу (у материнському ареалі) й коректну інтерпретацію мовного матеріалу, а також актуалізовано завдання розширення їх фонотеки та текстового корпусу.

Г.І. Мартинова (Черкаси) — «**Діалектний текст як підґрунтя класифікації говірок**» — доповіла про результати використання хрестоматій діалектних текстів для фундаментальних досліджень, пов'язаних із класифікацією говірок. На її думку, лише тексти можуть забезпечити найбільшу точність для реалізації подібних завдань.

Ф. Чижевський (Люблін, Польща), доповідаючи на тему «**Uwagi o tekście gwarowym jako jednostce języka (na przykładzie tekstów gwarowych wschodniej Lubelszczyzny)**», поділився досвідом укладання зібрань текстів зі східної частини Люблінського воєводства, мовний ландшафт якого вирізняється тісними контактами польських діалектів з українськими. Професор розповів про результати лінгвокультурологічного аналізу зібраних текстів.

В.М. Курцова (Мінськ, Білорусь) у доповіді «**Дыялектныя тэксты як крыніца па вывучэнні стану і дынамікі развіцця моўных з'яў у гаворках цэнтральнай дыялектнай зоны беларускай мовы**» розповіла про стан діалектної текстографії у білорусистиці. На прикладі окремих мовних рис, представлених у діалектних текстах, що репрезентують мовний ареал у різні періоди, вдалося показати динамічні процеси розвитку білоруських говірок.

Л.М. Тищенко (Слов'янськ) — «**Потенціал південнослов'янського діалектного тексту для мовознавчих досліджень**» — поінформувала про стан і

перспективи записування текстів діалектного мовлення з південної зони слобожанського говору, а також наголосила на необхідності оприлюднення зібраних записів у вигляді хрестоматій або створення фонофондів.

Глибоке дослідження діалектів можливе лише за умови повноти емпіричної бази, яка має бути різноплановою, зокрема з погляду її жанрової, стильової представленості.

Так, **Б.О. Коваленко** (Кам'янець-Подільський) у доповіді про **«Рівень вияву діалектності у фольклорних записах ХІХ ст.»** кваліфікував усну народну творчість як важливе автентичне джерело для вивчення діалектної мови, зосередившись на описі фольклорних творів ХІХ ст. (зокрема й першодруків) із території Поділля і продемонструвавши в них виразні діалектні риси.

Про інший жанр діалектних текстів, а саме автобіографію, доповіла **І.В. Гороф'янюк** (Вінниця) — **«Життєвий шлях подільського селянина в мовному втіленні (на матеріалі автобіографічних текстів)»**, сфокусувавшись на текстах, співвідносних із подільським говором.

Ті самі принципи розуміння цінності автентичних джерел для лінгвістики підкреслив **М.В. Бігусяк** (Івано-Франківськ) — **«Тексти як джерело дослідження говірок Івано-Франківщини: історіографічний аспект і перспективи проблеми»**. Серед важливих джерел діалектної інформації вчений виділив мас-медійний простір, зокрема Інтернет, а також сучасну художню літературу, де діалектні риси часто є засобом вербалізації авторської думки.

Серед діалектологічних джерел вирізняються публікації текстів окремого ідіолекту. Про книгу, написану за матеріалами мовлення однієї жінки — носія бойківського говору, — доповіла **Н.М. Глібчук** (Львів) — **«Ідіолект Парасковії Павлюк крізь призму діалектних текстів»**.

Натомість **О.Г. Ровнова** (Москва, Росія) — **«Старообрядческая документальная повесть как литературное явление и диалектологический источник»** — розповіла про автобіографічну книгу, написану самим діалектоносієм, який не є ані знавцем літературної мови, ані професійним письменником. На думку вченої, ця книга є окремим унікальним типом лінгвістичних джерел.

Діалектний текст як самодостатню складну, багаторівневу лінгвістичну одиницю можна вивчати у прагматичному, когнітивному, психологічному, соціальному, урбаністичному аспектах. Ця думка була концептуальною в доповідях **Н.О. Руснак** (Чернівці) — **«Багатовимірна реальність діалектного тексту»** та **Г.В. Сікори** (Київ) — **«Текст міста як лінгвістичний феномен»**.

Загалом на пленарних та секційних засіданнях (працювало 2 секції — **«Діалектний текст: теоретичні і прикладні аспекти дослідження»** та **«Мовне явище крізь призму діалектного тексту»**) було виголошено понад 40 наукових доповідей.

У межах конференції відбулася **презентація** нових видань, опублікованих науковцями українознавчого осередку в Університеті Марії

Кюрі-Склодовської (Люблін, Польща). Хрестоматії діалектних текстів з українських говірок було представлено на *книжковій виставці*.

Підсумком роботи Міжнародної наукової конференції стала жвава наукова дискусія та прийняття *ухвали*, у якій:

— відзначено наявність широкого, проте досі мало використовуваного евристичного потенціалу діалектних текстів для розв'язання проблем мовознавства, літературознавства (насамперед текстології та едичії), фольклористики, етнографії, історії слов'ян та вивчення міжмовних зв'язків;

— підкреслено необхідність розширення українського діалектного фонофону зразками усного діалектного мовлення з усього обширу української мови, що особливо актуально в час глобалізації та стрімких геополітичних, економічних та соціокультурних трансформацій;

— наголошено на потребі поглиблення теоретичних текстографічних досліджень в українській діалектології, які дають чимало цінної інформації для удокладнення свідчень лінгвістичних атласів та словників діалектної та літературної мови;

— запропоновано у квітні 2016 р. провести Міжнародну наукову конференцію, на якій серед проблем буде розглянуто стан вивчення та збереження мовної спадщини Чорнобильської зони.

Матеріали конференції буде опубліковано в збірнику наукових праць.

*Наталія ВЕРБИЧ,
Олександр ІЩЕНКО,
Марина ТКАЧУК
(м. Київ)*

Nataliya Verbych, Olexander Ischenko, Maryna Tkachuk

Institute of Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE "DIALECTAL TEXT AS A SOURCE FOR LINGUISTIC STUDIES" (KYIV, 23—24.03.2015).

23—24 March 2015 at Institute of Ukrainian Language was held the International Conference "Dialect texts as a source for linguistic studies". Famous scientists of the Ukrainian National Academy of Sciences and Ukrainian universities as well as academic centers of Belarus, Poland, Russia and Norway attended the conference. The event raised the following issues: ways for analysis of dialect texts to find new linguistic discoveries, tools for recording, storage and use of dialect texts, manipulations with original dialect texts, and study of language system with dialect texts. More than 40 reports were pronounced by dialectologists to resolve these issues.

УДК 811.161.2:371.32

**НОВЕ У ВИКЛАДАННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
ЗА ПРОФЕСІЙНИМ СПРЯМУВАННЯМ****Личук М. І. Українська мова за професійним
спрямуванням : практикум : навч. посібник /
М.І. Личук, С.В. Харченко, В.Д. Шинкарук. — К. :
НАКККіМ, 2014. — 252 с.**

Мова обслуговує професію, забезпечує належний рівень грамотності представників певного фаху; кожен вид діяльності є матеріалом вивчення для мови. Знання мови взагалі, а мови професії зокрема, формують уміння спілкуватися в різних сферах — виробничо-професійній, діловій, науковій тощо, сприяють швидкому орієнтуванню в щоденних ділових стосунках між людьми або ділових відносинах між установами, організаціями, підприємствами, сприяють якнайповнішому порозумінню між фахівцями, між початківцем і професіоналом завдяки вмілому, доречному, правильному виборі мовних одиниць і структур. Від манери спілкування багато в чому залежить успіх у роботі, адже від того, як людина говорить, можна уявити собі і її загальний розвиток, професійну придатність, освітній та культурний рівень.

Професійно орієнтований характер мовлення студента — майбутнього фахівця — забезпечує українська мова за професійним спрямуванням.

Саме тому рецензоване навчальне видання є необхідним для підготовки фахівців таких сфер діяльності, як гуманітарна, економічна та мистецька. Логічно упорядкований та чітко структурований матеріал практикуму заповнить усі ніші лінгвістичних знань, розширить діапазон мовознавчого, філософського та комунікативного світогляду студентів.

© М.І. НАВАЛЬНА, 2015

Видання рекомендоване Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (лист № 1/11-5846 від 18.04.2014) і містить передмову; по вісім змістових тем у кожному з трьох модулів: «Законодавчі та нормативно-стильові основи української мови за професійним спрямуванням», «Культура писемного мовлення», «Синтаксичні параметри фахового мовлення. Культура усного мовлення»; контрольні тестові завдання; ключі до контрольних тестових завдань; список літератури; додатки.

З огляду на те, що дидактичні принципи *науковості, системності, доступності, свідомості, логічності* заклали підґрунтя викладання «Української мови (за професійним спрямуванням)», основною педагогічною метою лекційно-практичного курсу є сформувати високий рівень комунікативної культури в усній та писемній формах; виробити навички практичного володіння мовою в обсязі тематики, зумовленої професійними потребами. Широта тематики посібника, ретельно підібрана література дадуть змогу досягти поставленої мети.

Чинні навчальні, робочі навчальні програми з дисциплін «Українська мова (за професійним спрямуванням)» хоча й обмежено, але містять теми «Усне ділове мовлення, його види. Вербальні й невербальні компоненти спілкування. Усне публічне мовлення», «Культура усного професійного спілкування. Мовний етикет». Комплекс завдань і розроблені тестові завдання з цих тем у практикумі створять надійне підґрунтя для зростання культури усного професійного мовлення студентів як майбутніх фахівців.

Збільшення кількості годин на дисципліну «Українська мова (за професійним спрямуванням)» уможливить повноцінне викладання усіх тем, зокрема тих, що були винесені на самостійне опрацювання, й української мови загалом, а отже, сприятиме формуванню мовної культури, яка визначається не лише знанням норм літературної мови, а й ерудицією і світоглядом людини, культурою мислення, ступенем оволодіння технікою мовлення, психологічною й комунікативною культурою.

Вимоги до документної комунікації є важливою складовою культури писемного мовлення та культури фахівця загалом. Створення й оформлення документів різних видів та складності засвідчують рівень професійних компетенцій студентів різних галузей знань.

Упорядкування практичного матеріалу за принципом «від простого до складного» уможливлує для студентів здобувати знання не в го-

товому вигляді, не шляхом заучування правил і наведення затертих прикладів, а відчувати себе активними учасниками мовленнєвих ситуацій, творчо підходити до розгляду питань чи виконання завдань, знаходити свої шляхи для розв'язання тестових завдань тощо. Принагідно зазначаємо, що тести чітко спрямовують студентів до пошуку правильних варіантів, ключі полегшують роботу в перевірці завдань. Автори в цілому систематизовано подають тести, зокрема простежується тематичний поділ до групування питань.

Позитивно, що інформація, закладена в тестах, сформована на матеріалах базових підручників, а також на тематиці аналізованого видання.

Відрядно, що добірка навчального матеріалу з лінгвістичних тем, розроблені вправи і завдання, вдало дібраний словниковий та довідниковий арсенал уможливають забезпечення професійної компетентності і грамотності студентів, стануть важливою умовою досягнення відповідного рівня фахових знань.

Доречними для студентів у процесі підготовки матеріалу є запитання і завдання для самоконтролю, вибудовані за темами підрозділів. Вдалими, на наш погляд, є приклади речень, дібрані з творів українських письменників та народних джерел.

Додатки посібника містять корисну інформацію: з історії мови, зразків витягів із протоколів, форми кличного відмінка та імен по батькові, найуживаніших графічних скорочень, прикладів оформлення бібліографічного опису наукових робіт.

Практикум цікавий новинками, зокрема порадами в редагуванні текстів у комп'ютерних редакторах, наголошенням щодо особливостей перекладу, комплексом вправ на дотримання правописних норм тощо.

У цілому модульний варіант вивчення курсу забезпечує взаємозв'язок навчального, розвивального і мотиваційного компонентів навчальної діяльності, сприяє глибшому засвоєнню запропонованого лінгвістичного матеріалу, розвитку пізнавальних здібностей студентів, а особливо — набування умінь оволодівати мовою обраної професії.

Методика мовного навчання у вищому навчальному закладі не має повторювати методику навчання української мови в середній школі. Саме тому за основу модулів з української мови за професійним спрямуванням автори запропонували об'єднаний процес спілкування й навчання, під час якого формуються не лише пізнавальні дії, а й система стосунків у будь-яких мовленнєвих ситуаціях, фахове спілкування та спілкування загалом, мовленнєва культура молодого фахівця.

Матеріали посібника можуть бути використані в практиці викладання курсів, спецкурсів та проведенні спецсеминарів, а також слугуватимуть у навчальній і пошуковій роботі студентів як денної, так і заочної форм навчання.

Втішно, що автори посібника йдуть у ногу з часом, спрямовують студентів не тільки до базової, допоміжної та довідкової літератури, але й Інтернет-ресурсів.

Викладені в лінгвістичній студії положення достатньо ґрунтовні та виважені. Вони засвідчують високий науковий та методичний рівень рецензованої праці. Привертає увагу сумлінність опрацювання, спосіб наведення матеріалу, чіткість структури, висока якість поліграфічного виконання.

Приємно констатувати, що посібник вийшов друком із дотриманням усіх етапів рецензійних та рекомендаційних вимог.

Посібник «Українська мова за професійним спрямуванням: практикум» (автори: Личук М. І., Харченко С. В., Шинкарук В. Д.) — новий підручник, яким послуговуватимуться студенти вищих навчальних закладів, викладачі, державні службовці, а також усі, хто прагне вдосконалювати мовну майстерність в аспекті професійного спілкування.

Марина НАВАЛЬНА (м. Київ)

Статтю отримано 11.12.2014

Maryna Navalna

Grigory Skovoroda Pereyaslav-Khmelnytsky state pedagogical university,
Pereyaslav-Khmelnytsky

NEW POINTS IN THE TEACHING

OF THE UKRAINIAN LANGUAGE FOR PROFESSIONAL PURPOSES

(Lychuk M.I. Ukrainian language for professional purposes : praktykum :

navch. posibnyk / M.I. Lychuk, S.V. Kharchenko, V.D. Shynkaruk. — K. : HAKKKiM, 2014. — 252 s. In Ukraine.)

Мовна мозаїка

ДВІСТІ ПЕРША РІЧНИЦЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

9 березня 2015 року багато журналістів і гостей говорили про відзначення *двохсот першої річниці* від дня народження Тараса Григоровича Шевченка. Відповідно до правила чинного “Українського правопису” (див.: § 71, п. 2), за яким у складених порядкових числівниках потрібно відмінювати лише його останній компонент, записана цифрами *201 річниця* мала б звучати як *двісті перша річниця*.

Отже, цю річницю у відмінкових формах української літературної мови правильно вживати так: *двісті перша річниця від дня народження Тараса Шевченка; відзначення двісті першої річниці від дня народження Тараса Шевченка; присвячений двісті першій річниці від дня народження Тараса Шевченка; відзначили двісті першу річницю від дня народження Тараса Шевченка; пов’язаний із двісті першою річницею від дня народження Тараса Шевченка.*

Катерина Городенська

УДК 049.32 + 811.161.2(477.83):(038)282.2

ІЗ ЖИВОМОВНОЇ КРИНИЦІ СТАРОЖИТНИХ ГОВІРОК БОЙКІВ

Микола Матіїв. Словник говірок центральної Бойківщини / Відп. ред. В.В. Німчук. — К.; Сімферополь : Ната, 2013. — 602 с.

Прикметною ознакою української лінгвістики останнього часу є інтенсифікація діалектологічних досліджень. Мовознавці активно вивчають як старожитні, так і новожитні говори української мови, порівняно недавно з'явилися й праці, присвячені говіркам Криму. Зазвичай діалектологічні дослідження українського мовного простору сприяють появі творів із діалектної лексикографії. Серія таких словників у 2013 р. поповнилася й працею М.Д. Матіїва «Словник говірок центральної Бойківщини». Ця словозбірка побудована в традиційному ключі, тобто належить до кола діалектних словників диференційного типу, у якому охоплена лексика, яка відсутня в словниках літературної мови або в живій народній мові досліджуваного регіону, має відмінності в морфемній структурі, значенні, вимові.

До бази діалектних словників часом залучають лексику з опублікованих текстів. Автор же рецензованої праці заявив, що в його одноосібно укладене й лексикографічно опрацьоване видання не входять слова, дібрані іншими дослідниками говірок центральної Бойківщини. Він не використовував мовні факти зі словників попередників та інших, раніше оприлюднених праць (твори красного письменства, фольклорні записи), із матеріалів діалектологічних практик студентів чи дипломних робіт тощо. Автор дбав про те, щоб, по-перше, якомога повніше

© П.І. БІЛОУСЕНКО, 2015

зібрати лексику обраного об'єкта дослідження, по-друге, зафіксувати відомості, які не записані жодним збирачем, по-третє, довіряючи тільки собі, записати живу народну мову з усією точністю і нарешті, мабуть, основне — донести цю сукупність фактів до найширшого кола читачів. Тому й віддав перевагу найнадійнішому методу збору говіркових матеріалів — експедиційному.

Так уже повелося, що діалектні словники останнім часом мовознавці укладають на матеріалі говорів, у яких пройшли їхнє дитинство і юність. Микола Дмитрович упродовж останніх трьох десятиків літ мешкає в Криму, тож його відпустки ставали робочими днями там, де він народився і виріс — у рідній Бойківщині за 1200 км від постійного місця проживання. Отже, бачення мови попередників сучасних поколінь очима і духом батьківської землі дало змогу авторові відтворювати в словнику достовірну реальність. Добираючи діалектні матеріали (6450 слів та 1768 стійких одиниць і зразків усної народної творчості) у 32-х населених пунктах записувач зосереджував увагу «на спонтанному мовленні носіїв говірок», які постійно проживають у цій місцевості з діда-прадіда.

Микола Дмитрович добре обміркував теоретичні засади укладання словника, у передній частині він переконливо, грамотно й повно виклав загальну характеристику рецензованого твору, усі необхідні відомості, на чому ґрунтується ця праця. Цілком доречними є подані автором відомості про фонетичні та граматичні особливості говірок, про походження назви *бойки*.

Розробляючи структуру словника й словникової статті, автор урахував досягнення діалектної лексикографії, проте зорієнтувався переважно на принципах укладання 11-томного «Словника української мови». До кожного реєстрового слова подано його лексичну й граматичну характеристику. Семантику мовних одиниць супроводжують приклади в їхньому незмінному, невідредагованому вигляді. Ілюстрації ніби вводять читача в осередок говірки, знайомлять його з мовцями, із особливостями їхнього слововживання. Це дає змогу повністю зрозуміти значення слова, усі його семантичні відтінки.

Словник містить (у супроводі відповідних ремарок) лексику різноманітних ідеографічних сфер, що досить повно представляє різні види занять гірського населення, як-от: *бджіл.* — бджільництво, *бонд.* — бондарство, *бот.* — ботаніка, *буд.* — будівництво, *ент.* — ентомологія, *етн.* — етнографія, *крав.* — кравецтво, *ліс.* — лісозаготівельна справа, *лісівн.* — лісівництво, *мед.* — медицина, *мисл.* — мисливство, *муз.* — музика, *реліг.* — релігійне, *стол.* — столярство, *тк.* — ткацтво. Мовні одиниці ідентифікуються також з погляду емоційно-оцінної характеристики слова, а саме: *вульт.* — вульгарне слово (значення), *глузл.* — глузливе слово (значення), *жарт.* — жартівливе слово (значення), *збільш.* — збільшувальний, *зруб.* — зрубіле слово (значення), *зменш.* — зменшувальний, *зменш.-пестл.* — зменшувально-пестливий, *зневажл.* — зневажливе слово (значення), *ірон.* — іронічне слово (значення), *лайл.* —

лайливе слово, вислів (значення), *перев. зневажл.* — переважно зневажливе слово (значення).

У словникових статтях семантику слова подано під номерами 1), 2), 3) передовсім ту, яка відома переважно мовцям двох поколінь, далі подано значення спеціальної та застарілої лексики, наприклад: «**ГОБЛАТИ** [гоблати], гоблає, *недок.* 1) Тертям об що-небудь пошкоджувати тіло (*перев.* ноги). *Малі якісь м'єшти, гоблают* ня. 2) Пасти мізерну пашу (про домашню худобу). *Корова ни нап'аслася, бо гоблала* голоб'їрю. 3) -аю, -аєш, *недок.* Насилу косити недостатньо нагостреною косою. *Гоблає* міні д'їтвачище, бо н'їма кому́ навіть ко́су поклепа́ти. 4) -аю, -аєш, *недок., стол.* Стругати негострим рубанком. *Поточ'їв би ти жил'їско, а ни гоблав.* // СБГ: *тільки в 2-му знач.*». (Скорочення «СБГ» інформує читача про те, що таке значення слова є в «Словнику бойківських говірок» М. Онишкевича); «**КЛЮЧКА**[кл'учка], и, ж. 1) Петля на одязі для застібання гудзиків. *Ходит* газд'їня з об'їрваними *ключка́ми*. 2) Вузол з петлею, що швидко розв'язується. *Ни зав'язуй* м'їх на *ключку*, бо розс'їплєся. ***Шукати ключки** [шукати кл'учки], *згруб.* Те саме, що **шукати ланц'їня** (*див.* ланц'їня). 3) Дерев'яний гак, за допомогою якого притягують рубель до складеного с'їна на возі чи санях. *Два рази обмотуєся* мотузом *ключка* та павз, тогд'ї л'єкше с'їно прижимати. 4) *тк., заст.* Пристрій у ткацькому верстаті, що затримує зворотний рух навою. *Ставала* робота, коли *ключка* ся ламала. 5) *ліс.* Те саме, що **ключ**²».

Лише в поодиноких випадках трапляються недогляди, пор., наприклад, наведену нижче скорочену словникову статтю, у якій значення спеціальної та застарілої лексики варто було подати в кінці семантичного ряду: «**КРУТИТИ**<...>. 1) Надавати чомусь обертового руху; обертати <...>. 2) *ліс., заст.* Перекручувати дерево для зручності обрубуння сучків. <...>. 3) *ліс., заст.* Перевертати дерево для висихання. <...>. 4) *крутит, недок., безос.* Вирувати (про воду, течію). <...>. 5) Сукати (мотузку, шнур і т. ін.). <...>. 6) *заст.* Робити китиці для вшивання стріхи. <...>. 7) Хитрощами ухилятися од відвертої відповіді, розмови. <...>. 8) Чинити щось на свій лад, часто для власної вигоди. <...>».

Значний паремійний матеріал та стійкі сполучення слів, що містять словникові статті, супроводжуються такими умовними знаками: (*) стійкі словосполучення фразеологічних одиниць, (**) термінологічні та інші лексикалізовані сполучення слів: «**БЛЮЗНУТИ**<...>. Сказати щось зайве; висловитися недоречно, невчасно. *Така́-мни* стр'їмана, бо́юся, аб'ї *десь ни блюзнути*. ***Блюзнути в очі** <...>. Сказати правду, спричинивши тим самим людині неприємність. *А блюзнула-м в очі* кум'ї за її чоловіка, а *тип'їрь маю клоп'їт*»; «**БАРАНИ**: ***де барани б'ют* <...>. Місце в річці, де бурлить вода; *закрут. Ід'їт, д'їти, куп'їтися, лиш нил'їсьте де барани б'ют*».

Справляє позитивне враження запровадження автором «смайликів», які вказують на іронічний чи жартівливий зміст стійких зворотів: «**НИХОТІ** <...>. Люди з певним гонором, які відмовляються від частування. ☉ *Нихот'ї з'їли би плоти́ (плоти́ю)*»; «**ПІТІ**: <...>. ☉ *П'їшло* поле в

ліс. Підкреслюється, що сила, завзяття, здоров'я не є такими, як у молоді роки <...>».

Розкриваючи семантику реєстрового слова автор, подає й зразки усної народної творчості (їх у словникові близько п'ятисот), що, безсумнівно, збагачує словникову статтю (крім деяких, можливо, сороміцьких коломишок): «**ПОТІК**<...>. 1) Водотік середньої плинності різної глибини (довжиною коротший, ніж річка). *Ой мій милий чорнобрівий за потоком ко́сит, Вітер віє-повіває, йому́ їсти но́сит; Ой конику воронийкий, неси́ мене́ бо́ком, Та до тої дівчиноньки, що там за пото́ком* (коломийки). 2) Струмок. *Ріка́ с пото́ка начи́нається. 29: тільки в 2-му знач.*».

Специфічною ознакою діалектних словників є співвіднесення з конкретною говіркою в мовному просторі, адже словникова стаття має вказувати на зону поширення лексеми чи її окремого значення. Микола Дмитрович подав обстежені села в «Списку населених пунктів» під окремими номерами, за якими легко визначити місце проживання інформантів. Наприклад, наведене вище реєстрове слово **ПОТІК** зі значенням «струмок» (в 2-му значенні) розуміють мешканці села Хітар Сколівського р-ну Львівської обл., на що вказує цифра 29.

У словнику вдало реалізовано встановлені чіткі правила його написання, зокрема, усі діалектні лексеми чи їхні значення, які подано в поясненнях до реєстрового слова, розміщено в алфавітному порядку словника: «**ЖЕРТИСЯ** <...>. Сваритися. ☉ *Жерутся ги звидинята*»; «**ЗВИДІНЯТА** <...>. Зведені діти, народжені від першого шлюбу чоловіка і жінки, у створеній новій сім'ї. *Гризутся час віт часу звидінята*. ☉ *Твої діти і мої діти побили наші діти*»; тлумачення синонімічних лексем та інших варіантів не повторюються — про значення таких слів довідуємося в статті найбільш уживаного слова через відсилання «Те саме, що»: «**ЗІГРЕЙ** <...>. Те саме, що **помійник**. 32». Семантика реєстрових одиниць ефектно сприймається ще й завдяки виокремленню напівжирним курсивним шрифтом слова в прикладах, які відтворюють реєстрові (ліві) частини словникових статей.

Наприкінці роботи автор умістив три довідкові переліки: «Показчик фразеологізмів, термінологічних та інших лексикалізованих сполучень слів», «Показчик паремійних та інших стійких зворотів», «Показчик слів, фразеологізмів, лексикалізованих словосполучень, що мають тотожні або майже тотожні значення, та фонетичних і морфологічних варіантів, до яких подано відповідні відсилання». Такі показчики в діалектній лексикографії бачимо вперше. На форзацах словника вміщено «Карту говорів української мови» та «Схематичну карту Бойківщини», що добре орієнтують користувача про локалізацію різновидів загальнонародної мови в Україні та на суміжних територіях, а також про поселення Бойківщини. Є в словнику і «Список інформаторів, які уточнили значення застарілих слів». За поданим роком народження цих старожилів можна припустити, що деяких уже немає в живих. Разом з ними могла зникнути й архаїчна лексика.

Отже, словник містить солідний і надійний говірковий багаж, інтерпретація якого відзначається лаконізмом, точним розкриттям семантики, уникненням двозначного розуміння слова, відтворенням функціональних ознак мовних одиниць та ін.

Користувачі праць такого штибу підкреслюють, що суттєвою вадою всього українського діалектно-лексикографічного обширу є його раритетність. Опубліковані праці часто не потрапляють до широкого кола зацікавлених осіб. Тому наукова громадськість чекає від автора появи його вагомій праці в інтернеті на українських файлообмінниках.

Випущений у світ «Словник говірок центральної Бойківщини» Миколи Матіїва — помітна подія в україністиці та славістиці. Це важливий та приємний факт і в житті автора.

Петро БІЛОУСЕНКО (м. Запоріжжя)

Статтю отримано 10.03.2015

Petro Bilousenko

Zaporizhzhya National University, Zaporizhzhya

FROM THE LIVING LANGUAGE WELL OF THE BOYKIV'S ANCIENT DIALECTS
(*Mykola Matiiv Slovnyk hovirok tsentralnoi Bojkivshchyny / Vidp. Red. V.V. Nimchuk. — K.; Simferopol : Nata, 2013. — 602 s. In Ukraine.*)

**Триває передплата журналу
«УКРАЇНСЬКА МОВА»
на друге півріччя 2015 року.**

Її можна оформити в поштових відділеннях або на сайті www.presa.ua.

Передплатний індекс у «Каталозі періодичних видань України
на 2015 рік» — **23920**.

Вартість видання становить:
на 6 міс. — **54.20** грн.,
на 3 міс. — **27.10** грн.

УДК 049.32 + 821.161.2??

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ДІАХРОННОЇ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

Ірина Фаріон. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV—XVII ст.: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива — Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2015. — 656 с.

Нова книжка Ірини Фаріон продовжує її попереднє дослідження «Мова — краса і сила: Суспільно-креативна роль української мови в XI — середині XIX ст.» (Львів, 2007), проте в новій праці, що охоплює вужчий період XIV—XVII ст., історію формування й функціонування староукраїнської (руської) мови висвітлено значно ширше. В центрі нового дослідження — суспільний статус староукраїнської (руської) мови і виявлення особливостей мовної та мовно-етнічної свідомості у двох елітарних середовищах тогочасного суспільства — урядово-шляхетському та духовно-освітньому. Відповідно працю І. Фаріон слід вважати першим системним дослідженням з української діяхронної соціолінгвістики, що має велике значення для висвітлення генези українства та з'ясування особливостей розвитку його мовного і духовного світу в минулих століттях. «Реконструкція мовної свідомості українця минулого — в конкретну історичну епоху, — зазначає Лідія Гнатюк у ґрунтовному дослідженні мовної свідомості й мовотворчості Григорія Сковороди, — допоможе глибше осягнути закономірності й тенденції розвитку української мови, зокрема літературної, у проекції на людську особистість, адекватніше зрозуміти давні тексти і прихований за ними духовний мікрокосм, а також дозволить українцеві сучасному краще зрозуміти свою генезу й уникнути помилок та непорозумінь, спричинених застосуванням сучасних критеріїв до мовної реальності минулого»¹.

¹ Гнатюк Л.П. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції: монографія. — К.: Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2010. — С. 6.

© Л.Т. МАСЕНКО, 2015

До цього українські мовознавці розглядали соціолінгвістичні проблеми в історичному ракурсі лише фрагментарно, про що йдеться в першому розділі монографії І. Фаріон. Там же розглянуто теоретичні праці з соціолінгвістики не лише українських, а й зарубіжних учених, а також праці тих українських діячів, які, починаючи з кінця XIX ст., торкалися питань історичного розвитку української мови у зв'язку із суспільно-історичними процесами.

Амбітне завдання, яке поставила в новому дослідженні І. Фаріон, а саме: знайти відповідь на запитання, які суспільні зрушення викликали найсуттєвіші зміни у самій мові та рефлексіях про неї, вимагало застосування різних лінгвістичних методів, а також залучення даних з розмаїтих галузевих знань — історії, філософії, літературознавства, релігієзнавства, соціології, етнографії, психології, політології.

Робота спирається на солідну джерельну базу, авторка опрацювала великий масив літератури досліджуваного періоду — суспільно-політичної, юридичної, адміністративно-урядової, історичної, релігійної, мовознавчої.

У другому розділі «Історія становлення лінгвономена *українська мова*: від *руського язика* до *української мови* (XIV—XVII ст.)» розглянуто опозицію *язик / мова* в контексті протиставлення *свій / чужий*: незрозумілий церковнослов'янський язик протиставлявся своїй, природженій *руській мові*. У розділі простежено еволюцію від середньовічного, а відтак узвичаєного трактування і використання терміна *язик* (спершу у значенні «народ») до запровадження у XVI ст. десакралізованого синоніма *мова*, вживання якого вирізняє українську і польську мови з-поміж інших слов'янських. На матеріалі фіксацій в історичних джерелах детально розглянуто субстантивні номінації метатерміна *мова*, реалізовані у термінах *язик, мова, діалект, наріччя, річ, бесіда* та його атрибутивні окреслення: *словенська, руська, російська, проста руська, малоросійська, малоруська*. Результати аналізу унаочнює порівняльна таблиця атрибутивних означень термінів *язик / мова* в українській мові та терміна *това* у польській.

У третьому розділі «Староукраїнська (руська) мова в офіційній (урядовій) царині» висвітлено зміни в утвердженні й функціонуванні староукраїнської (руської) мови, починаючи від інтенсивного розвитку її, зокрема в жанрі ділового письменства у Великому князівстві Литовському, де вона набула статусу офіційної, до поступового її усунення з усіх сфер суспільного життя після Люблінської унії 1569 року.

У розділі висвітлено боротьбу, що її провадила київська, брацлавська та волинська шляхта за статус староукраїнської (руської) мови та мотиваційні складники цієї боротьби, як і мотиви пізнішого відступництва та масової зради волинської шляхти 1645–1646 рр., яка через прохання дозволити польськомовні витяги з документів власноруч усунула староукраїнську мову з урядової сфери.

Як свідчить дослідження І. Фаріон, процес занепаду староукраїнської (руської) мови був загальмований наявністю гетьманських канцелярій у Козацькій державі, що стало основним чинником затримання

староукраїнської (руської) мови як українськомовної картини світу. У цьому зв'язку авторка вводить в обіг терміни *лінгвоправовий* і *лінгвотеоретичний лінгвосоціум*, *Лінгвоправовий лінгвосоціум* виявився, як вона доводить, в утвердженні староукраїнської (руської) мови у провадженні справочинства, а *лінгвотеоретичний* — у творенні та використанні знакової термінології для мовного оформлення нових суспільно-політичних взаємин — від традиційного вживання назв *Русь*, *Русія* до новоствореного найменування *Україна*, а також утворень *малоросійський*, *малоросіяни*. До виявів лінгвотеоретичного лінгвосоціуму авторка відносить також зростання рівня мовної свідомості, засвідчене у розмислах Богдана Хмельницького, Гадяцькому трактаті 1658 р. і переговорних статтях Петра Дорошенка з Польщею у 1670 р., як і запровадження в той час терміна *прирожоний язык* (рідна мова).

У четвертому розділі «Духівництво і староукраїнська (руська) мова: тенденції тяжіння і відштовхування» висвітлено головні чинники, що спричинили панування церковнослов'янської мови серед східного та південного слов'янства і Волощини, зокрема відсутність власної держави, постійна католицька загроза, ментальна неготовність духовного проводу радикально і послідовно реагувати на виклики Реформації та Відродження тощо. З огляду на це не було перекладено Біблію простою руською мовою, натомість 1581 р. створено переклад церковнослов'янською мовою.

Виникнення української унійної Церкви в результаті унії 1569 р. авторка трактує як позитивне явище, оскільки вона внесла в свідомість духівництва і мирян нове трактування єдності — не конфесійне, а етнічне, і староукраїнська (руська) мова посіла в цих процесах вагоме місце. «Вестернізований» релігійний вибір, — зазначає І. Фаріон, — заклав основи нового структурування мовно-етнічної (національної) свідомості з визначальним етногенетичним та мовним чинником як передвісником української модерної нації» (с. 441). Водночас на основі аналізу творів і перекладів представників тогочасної духовної еліти, в яких викладено їхні міркування про староукраїнську (руську) мову та її місце в церковній діяльності, авторка констатує загальний консервативно-універсальний характер їхньої мовної свідомості.

Складну і суперечливу соціолінгвістичну картину тогочасного суспільного життя відтворює і п'ятий розділ монографії «Українськомовні виміри крізь призму персоналістичної лінгвофілософії». Тут авторка реконструює тогочасну мовну дійсність на основі виявлення мовної свідомості знакових для епохи діячів. Для об'єктивного відтворення особливостей мововжитку в діяльності тогочасної еліти авторка обрала п'ятьох представників різних конфесій — римо-католика Станіслава Оріховського, ортодоксального православного Івана Вишенського, ідеолога унії Іпатія Потія, контрверсійного православного, а відтак уніята Мелетія Смотрицького і «вестернізованого» православного Петра Могилу. Вибір цих особистостей, за поясненням авторки, зумовлений «їхньою роллю у мовно-суспільному житті, персональним внеском у лінгвістичну компетенцію свого часу та систему лінгвальних пріоритетів; в утвер-

дженні суспільного статусу староукраїнської (руської) мови та у формуванні мовно-етнічної (національної) свідомості» (с. 444).

Здійснений авторкою аналіз мови творів обраних релігійних діячів, висловлених ними поглядів на мови, вживані в різних конфесіях, та етнічні самоназви продемонстрував різноманітність лінгвальних виявів у конфесійному житті та еволюцію провідних ідей часу крізь призму лінгвофілософії та українськомовного вибору. Так, Станіслав Оріховський взагалі не використовував староукраїнської (руської) мови, Іпатій Потій вживав і її, і польську мову, Іван Вишенський був майже цілком українськомовний, Мелетій Смотрицький — польськомовний, а Петро Могила користувався різними мовами.

Останній шостий розділ «Освітній дискурс староукраїнської (руської) мови» присвячено проблемам використання староукраїнської мови в системі освіти. Авторка зазначає, що попри державний статус староукраїнської мови у Великому князівстві Литовському і великий масив руськомовної урядово-справочинної літератури, що передбачало наявність інституцій, де б студювали староукраїнську мову, свідчень про це обмаль. Згідно з проведеними дослідженнями, місце староукраїнської мови в освітній системі було вторинним і навіть маргінальним. Головну причину цього негативного явища дослідниця вбачає у тривалому культивуванні церковнослов'янської мови під виглядом збереження старовини, що врешті призвело до політичного витіснення нею наприкінці XVII ст. староукраїнської (руської), чи простої мови.

Факт присутності, хоч і маргінальної, староукраїнської (руської) мови у навчальному процесі І. Фаріон пояснює «не так усвідомленням її потреби у викладах, як тиском зовнішнього українськомовного позашкільного середовища» (с. 579). Вплив останнього найповніше виявився в театральній діяльності, яка в той час була невід'ємним складником освітньої системи. Староукраїнська мова широко вживалась у таких живомовних публічних жанрах, як декламації, діалоги і шкільні драми. До фактів функціонування староукраїнської (руської) мови авторка відносить і переважно мимовільну, на її думку, кодифікованість цієї мови у перших двомовних церковнослов'янсько-староукраїнських (руських) словниках XVI — XVII ст.

До здобутків праці І. Фаріон слід віднести й розширення та усталення поняттєво-термінологічного апарату в галузі діяхронної лінгвістики. Авторка оперує такими усталеними в соціо- і психолінгвістиці поняттями, як *статус мови*, *престиж мови*, *мовна свідомість*, *мовна особистість* та ін., а також вводить нові терміни: *мовно-етнічна свідомість*, *мовний світогляд*, *лінгвоправовий та лінгвотеоретичний лінгвосоціум*. Щоправда, не всі запропоновані термінологічні інновації слід вважати вдалими. Зокрема, певні сумніви можна висловити з приводу доцільності застосованого в дослідженні паралельного вживання двох понять — *мовна свідомість* і *мовно-етнічна свідомість*. Наведене визначення першого терміна близьке до вже відомих трактувань його у працях Г. Яворської і П. Селігея: «Сукупність культурно і соціально зумовлених настанов щодо

мови, які відображають колективні ціннісні орієнтації (знання, почуття, оцінки й настанови щодо мови)» (с. 12).

Натомість поняття *мовно-етнічна (національна) свідомість* належить авторці, що трактує його як «усвідомлення народом своєї етнічності через мову, що виявлено у мовно-етнічній незбіжності, частковій мовно-етнічній незбіжності і повній мовно-етнічній збіжності ціннісних настанов українців (русинів) у діахронії (XIV — XVII ст.)» (Там само).

Впровадження поняття *мовно-етнічна свідомість* ґрунтується на розумінні мови як етнотворчої категорії. Зв'язок мови з етнічною ідентифікацією особи і колективу є незаперечним, проте поняття мовної і етнічної свідомості не завжди збігаються, особливо у середньовічний період, коли конфесійно-релігійний ідентифікаційний чинник був значно вагомим за мовно-культурний. Про це свідчить і запропонована авторкою дефініція поняття мовно-етнічної свідомості, до якої введено градацію за ознакою збіжності, часткової збіжності і незбіжності. Таке розрізнення ґрунтується переважно на результатах дослідження у п'ятому розділі монографії мововжитку та лінгвальних пріоритетів представників духовної еліти XVI—XVII ст. у зіставленні з їхньою етнічною самоназвою і самоідентифікацією. З огляду на це, застосування поняття мовно-етнічної свідомості як цілісного видається нелогічним. Доцільнішим, на нашу думку, було б відокремлене вживання двох понять — *мовна свідомість* і *етнічна свідомість* з подальшим виявленням збіжності / незбіжності між ними.

Підсумовуючи, зазначимо, що ґрунтовне дослідження Ірини Фаріон не лише збагачує українську науку новими теоретичними знаннями з діахронної соціолінгвістики. Воно має й важливе практичне значення, передусім для навчально-виховної сфери, оскільки висвітлені в ньому з україноцентричних позицій поняття мовної свідомості, мовної стійкості і мовної гідності лишаються надзвичайно актуальними у нашому суспільстві і потребують якнайширшої популяризації.

Лариса МАСЕНКО (м. Київ)

Статтю отримано 30.03.2015

Larysa Masenko

Institute of Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE NEW DIACHRON SOCIOLINGUISTICS STUDY

(Iryna Farion Suspilnyi status staroukrainskoi (ruskoi) movy u XIV — XVII st.: movna svidomist, movna diysnist, movna perspektyva. — Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi politechniky, 2015. — 656 s. In Ukraine.)

УДК 092 + 81'282Матвіяс

ПРОФЕСОР І.Г. МАТВІЯС

І.Г. Матвіяс народився 1 травня 1925 р. в с. Карів Сокальського р-ну Львівської обл. у селянській родині; на формування його життєвих поглядів вплинули родина, розвинений просвітницько-культурний рух Галичини, національно-визвольні змагання, про причетність до яких донедавна не розголошувалося. Прагнення здобути вищу освіту реалізував на українському відділенні філологічного факультету Львівського університету (1945–1950). Від 25 грудня 1955 р. до 16 жовт-

ня 1991 р. працював в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні Академії наук України, а після утворення Інституту української мови (17 жовтня 1991 р.) пов'язав своє наукове життя з цією установою, де працює досі.

Життя і наукова діяльність доктора філологічних наук, професора, лауреата Державної премії України Івана Григоровича Матвіяса — це своєрідний текст, у якому відтворена типова багатьма рисами доля українських мовознавців повоєнного часу. Формування лінгвістів, які входили в науку в перші повоєнні роки, відбувалося на тлі згасання впливу донедавна широко знаного вчення про мову М.Я. Марра, а від 1950 р. деякий час супроводжувалося то-

© П.Ю. ГРИЦЕНКО, 2015

тальною критикою згаданого вчення; це покоління відчувало тиск всеохопної марксистської методології та визначальних ідеологем зближення мов СРСР. Це був час поновного творення лінгвоукраїністики, яка в попередні десятиліття, особливо в 30-ті роки, зазнала майже тотального винищення; час, коли боротьба з привидами буржуазного націоналізму отруювала наукове життя, породжувала табування багатьох імен і праць відомих лінгвістів-україністів.

Ідеологічні матриці по-різному оприявнювалися в науковому житті дослідників української мови, що залежало передусім від свідомого вибору кожного вченого. На такий вибір впливали їхня фахова підготовка, здатність до внутрішнього опору, проблематика наукових студій, а також модель ставлення до ідеологічного офіціозу в колективі науковців. Зауважимо, що І.Г. Матвіяс послідовно намагався оминати рифи політичної заангажованості, зосередившись на власне дослідницьких мовознавчих проблемах. Цьому сприяла і та обставина, що в роки навчання І.Г. Матвіяса в аспірантурі Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні Академії наук України (1951–1954) цю установу очолював відомий лінгвіст академік Л.А. Булаховський (1888–1961), який не поєднував науку й політику, радше по можливості дистанціювався від політики; водночас він підкреслював необхідність глибокого проникнення в мовні факти і процеси, їхню історичну й системну інтерпретацію, демонстрував результативність використання свідчень інших слов'янських, балтійських, давніх індоєвропейських мов для розуміння історичних змін в українській мові.

Першою великою мовознавчою студією І.Г. Матвіяса стало вивчення синтаксичної поведінки займенників — визначення їх функцій у реченні, окреслення позицій дублювання займенниками іменників і прикметників та позицій, репрезентованих лише займенниками. Учений також докладно розглянув особливості формування норм літературної мови в цій ділянці граматики, проаналізував наявні в текстах ХІХ ст. ті риси синтактики займенників (особливо щодо займенково-дієслівної кореляції), поява яких у текстах західноукраїнських авторів була спричинена регіональною мовно-культурною практикою, діалектним тлом, а в східноукраїнських авторів — виразними стилістичними настановами. Зауважимо, що й у ті суспільно складні роки вчений не оминув “непопулярної” теми співфункціонування в українськомовному просторі варіантів літературної мови; згодом до цієї проблеми дослідник неодноразово повертався як до спеціального важливого об'єкта вивчення. Працю “Синтаксис займенників в українській літературній мові І половини ХІХ ст.” І.Г. Матвіяс захистив (4 грудня 1954 р.) як кандидатську дисертацію, а згодом розширений варіант опублікував окремою монографією (“Синтаксис займенників в українській мові”. — К., 1962).

Граматиці української літературної мови І.Г. Матвіяс присвятив чимало праць, оскільки в українській лінгвістиці залишалася актуальною проблема створення описової граматики, в якій було б несуперечливо представлено систему частин мови, їхню архітекtonіку та схарактеризовано

функціонування кожного елемента цієї підсистеми мови. Оpubлікований “Курс сучасної української літературної мови” (т. 1–2; К., 1951), як і численні розвідки Л.А. Булаховського, готуючи ґрунт для нового узагальнення, оприявнили складні для розв’язання й часто суперечливі проблеми морфології й синтаксису української літературної мови. Водночас і лінгводидактика вищої школи потребувала доступних і надійних посібників з української мови. Задля вдоволення гострого попиту на такі праці І.Г. Матвіяса підготував “Курс сучасної української літературної мови. Морфологія” (К., 1962), у якому виклав загальні теоретичні засади граматики, описав систему словотворення та формотворення, розкрив особливості кожної частини мови. Аргументованість, чіткість і доступність викладу, естетизм ілюстративного матеріалу на десятиліття привернули увагу до цієї праці мовознавців-дидактів з університетів і педінститутів.

Завдяки вмінню І.Г. Матвіяса працювати з доволі складним граматичним матеріалом його було запрошено до авторського колективу книги про морфологію в академічній праці “Сучасна українська літературна мова” і доручено опрацювання розділів про іменник і займенник. На позір це не складні об’єкти дослідження з глибокою традицією вивчення в українському й слов’янському мовознавстві. Та в студіях І.Г. Матвіяса ці сегменти граматики оприявнилися новими характеристиками структури. Зокрема, аналізуючи іменник, він звернув увагу на рідко зауважувані в описах хитання в належності іменників до граматичного роду, на функційні транспозиції іменників, поглибив аналіз категорії числа. Свої спостереження дослідник виклав у розділі колективної монографії “Сучасна українська літературна мова. Морфологія” (К., 1969) та в докторській дисертації “Іменник в українській мові” (захищено 1969 р.; затверджено ВАК СРСР 13. 02. 1970); під такою ж назвою варіант праці опубліковано в 1974 р. окремою монографією. До цієї студії, завдяки чіткому аналізу та доступній презентації матеріалу, читачі звертаються досі, хоча сьогодні відчутне прагнення багатьох лінгвістів утвердити нові підходи в дослідженні граматики чи бодай одягти давно відоме в мовознавстві в шата модерних термінів.

І.Г. Матвіяс упродовж багатьох років вивчав питання граматичної будови літературної мови, водночас досліджуючи українські діалекти, працюючи над створенням піонерської в українському мовознавстві фундаментальної праці — *Атласу української мови (АУМ)*. За аналогії в роботі над складним новаторським проектом українським лінгвістам слугували поодинокі атласи та добірки карт українських, польських лінгвогеографів (П. Бузука, Ю. Тарнацького, І. Панькевича, З. Штібера), опубліковані на той час атласи німецьких, французьких, румунських діалектів. Зауважимо, що засади АУМ суттєво вирізнялися на тлі інших лінгвогеографічних традицій, зокрема й способами графічного представлення на картах мовного матеріалу (особливо це помітно в зіставленні з романською *написною* експлікацією на картах діалектних відмінностей). Українські лінгвогеографи постійно всотували теоретичні

опрацювання, різноманітні підходи учених інших слов'янських діалектологічних шкіл (російської, польської, білоруської, лужицької, словацької, а згодом — і болгарської). Зауважимо, що АУМ створювали одночасно й незалежно від атласів інших слов'янських мов, тому паралельно доводилося долати однакові перешкоди, розв'язувати ті самі чи близькі теоретичні і практичні проблеми. В Україні не було фахівців-лінгвогеографів, які могли б підказати, як робити карти, як графічно репрезентувати розмаїття просторових протиставлень мовних одиниць, явищ, і тим більше ніхто не знав, що стоїть за ареальною поведінкою мовних елементів, експлікованих на карті. Досвід набували множенням варіантів практичного розв'язання різноманітних завдань, відбором того з численних варіантів, який найкраще відповідав розумінню сутності конкретного мовного явища. Кожного разу доводилося спиратися на свідчення історії української й інших слов'янських мов, етимології, історії матеріальної культури, враховувати динаміку етносу в просторі — міграційні рухи, а також міжетнічні контакти. Лінгвістична географія виявилася наукою комплексною, у просторі якої поставав новий тип дослідника порівняно з фахівцями інших галузей мовознавства.

Увійшовши в колектив діалектологів 1955 р. (керував роботою Ф.Т. Жилко), коли формувалася емпірична база й теоретичні засади створення *Атласу української мови*, І.Г. Матвіяс долучився до колективного опрацювання основ картографування, до укладання та коментування карт. Узагальнення практичного досвіду всього колективу щодо передкартографічної інтерпретації діалектного матеріалу та створення лінгвістичних карт І.Г. Матвіяс синтезував у чітких інструкціях, якими надалі керувалися автори атласу: "Інструкція для складання карт до Атласу української мови" (в: Діалектологічний бюлетень. Вип. VIII. — К., 1961) та "Інструкція для складання коментарів до карт Атласу української мови" (в: Діалектологічний бюлетень. Вип. IX. — К., 1962). Сьогодні, коли в українській і слов'янській лінгвогеографічних школах, які збагатилися досвідом укладання атласів полімовних, національного та низки регіональних, широко використовують різноманітні комп'ютерні картоукладальні технології, творчі пошуки першопрохідців слов'янського лінгвістичного картографування можуть видаватися перейденим етапом, такими, що втратили цінність. Проте варто збагнути, що сучасні комп'ютерні технології картографування постали на ґрунті чіткого розуміння типів ареальних протиставлень, встановлення ієрархії (структурної, частотної) одиниць і явищ, осмислення й перевірки взаємозв'язків елементів різних ярусів мовної системи, що були сформульовані в далекі 60-ті роки ХХ ст. унаслідок передкартографічного аналізу діалектного матеріалу, укладання та коментування карт. Цим новітні картоукладальні технології тісно пов'язані з пошуками піонерів лінгвістичної географії.

Від 1960 р. у різних наукових виданнях регулярно з'являються публікації І.Г. Матвіяса з різноманітних проблем діалектології, лінгвогеографії. Учений порушує актуальні питання картографування лексики,

фразеології, синтаксису в АУМ, описує специфіку формування й конфігурації ареалів структурних елементів у давніх і новосформованих діалектах, окреслює поширення мовних одиниць, робить спробу встановити зв'язок між географією мовних елементів та їх генезою, підкреслює вплив позамовних історичних чинників на формування окремих ареалів, їх збереження в часі. Нагадаємо, що чимало мовознавців, здебільшого не обтяжених досвідом лінгвістичного картографування, а ргіогі не визнавали за лексикою, синтаксисом ареалогічної цінності. Проте практика картографування, зокрема осмислення експлікованого на картах матеріалу, не підтвердила таких “теоретичних” положень. Лінгвістична карта (а їх для АУМ І.Г. Матвіяс укладв 134!) — це ексклюзивний, уперше зібраний і відповідним чином упорядкований і репрезентований матеріал, відповідно — окремий науковий сюжет, який породжує нові мікропроблеми, що потребують спеціальної уваги; це численні нові *чому?* Кожна нова карта, що здебільшого поєднує експлікацію й інтерпретацію мовних одиниць, кожен опис конфігурації поширення елементів, явищ у діалектному континуумі сприяли усталенню просторової парадигми пізнання мови, параметра простору (на тлі вже узвичаєних параметрів часу й структури) у характеристиці кожного елемента мови.

Досвід укладання карт і аналізу просторових характеристик структурних елементів діалектів дозволив І.Г. Матвіясові сформулювати низку узагальнень, зокрема про внутрішню архітектоніку діалектного континууму, про виділення в ньому одиниць різної величини й неоднакове їхнє лінгвальне наповнення: *говірки* — як реальної комунікативної системи на протигагу модельованим конструкторам — *говору / діалекту, наріччю, діалектній мові*. Принципово так само моделюється архітектоніка діалектного простору й інших мов. Важливо, що І.Г. Матвіяс підкреслює складні відношення між одиницями просторової диференціації мови, аргументує релятивний характер діалектних меж — між говірками, діалектами (Засади української діалектології // Мовознавство. — 2000. — № 1).

Відштовхуючись від змісту, лінгвального наповнення кожної карти АУМ, І.Г. Матвіяс синтезував сукупність тих рис, якими одне наріччя протиставлене іншому чи якими розрізняються суміжні діалекти одного наріччя. Хоча від класичної праці К.П. Михальчука “Наріччя, поднаріччя и говоры Южной России въ связи с наріччями Галичины” (1872) та його ж карти (1871), а також класифікаційних карт В.М. Ганцова (1923) та І. Зілінського (1933), зовнішні контури поширення українського континууму й типи внутрішнього членування були відомі, проте головне питання — лінгвальний портрет виділюваних мовно-територіальних одиниць — досі залишається не до кінця з'ясованим. На підставі зібраних і опрацьованих в АУМ матеріалів І.Г. Матвіяс спробував показати мовний зміст кожного діалекту, що подав у численних статтях та у книзі “Українська мова і її говори” (К., 1990). Таке узагальнення інформації спонукає дослідників до подальших пошуків диференційних ознак кожного діалекту, їхніх ексклюзивних рис та сепаратних зв'язків, осмислення глибини

просторового протиставлення в етномовному континуумі. Широким колам читачів ця студія відкриває перспективу ознайомлення зі структурною неоднорідністю українського мовного континууму.

Важливого значення І.Г. Матвіяс надає проблемі генези діалектів, зокрема формуванню південно-східного наріччя, пошукам аргументів на користь старожитності середньонаддніпрянського говору, його структурних зв'язків із південно-західним і північним наріччями. З'ясування походження й часової глибини середньонаддніпрянського діалекту важливе з огляду на його роль ядра у витворенні степового й слобожанського діалектів та визначального цінного джерела формування нової української літературної мови. Пошуки нових мовних фактів для надійного діагностування генези південно-східних говірок тривають досі.

Просторова змінність мови не вичерпується діалектами, а відчутно впливає і на так звану наддіалектну форму національної мови — літературний стандарт, який лише в умоглядних побудовах деяких мовознавців гостро відмежований від діалектів і їм протиставлений. Літературна мова — це мовна система, яка виросла з діалектного розмовного розмаїття, генетично спирається на діалекти, функціонує на тлі діалектного довкілля. Нею користуються ті, хто з дитинства не пізнав діалектного мовлення, виріс в оточенні літературної мови, і ті, хто вийшов з діалектного середовища, добре опанував літературні норми. Серед останніх — немало мовців, які, оволодівши літературною мовою, не відмовилися від рідної говірки, стали мовними особистостями, що вільно користуються літературним і діалектним кодами. Таку багатопланову стратифікацію української мови І.Г. Матвіяс завжди усвідомлював, розумів її сутність і національну специфіку. Бездоганно володіючи загальноукраїнською літературною мовою, він глибоко знає (як дослідник і практик-мовець) галицьку локальну мовну традицію — західноукраїнський варіант української літературної мови, його структурні особливості, внутрішній стилістичний потенціал, проявлення якого є відчутним на тлі наддніпрянського варіанта (давніше) чи літературного стандарту (в сучасних умовах). Оцінюючи використання інтелігенцією XIX — поч. XX ст. свого локального мовного варіанта літературної мови як закономірне й природне в тогочасних умовах розвитку українського лінгвофеномену, І.Г. Матвіяс з незмінною увагою впродовж тривалого часу систематизує структурні риси рідного мовного довкілля, оприявлені в текстах багатьох письменників, аналізує важливіші з них в контексті простору, залучаючи свідчення лінгвоареалогії, і часу — на тлі становлення нової української літературної мови; це тексти Т. Шевченка, П. Куліша, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Коцюбинського, С. Руданського, П. Грабовського, Лесі Українки, Б. Грінченка, У. Кравченко, М. Шашкевича, Марка Черемшини, І. Франка, Л. Мартовича, В. Стефаніка, О. Кобилянської, Г. Хоткевича, А. Крушельницького, М. Яцкова. Статті І.Г. Матвіяса часто репрезентують розлогі списки різноструктурних діалектних явищ, виявлених у сучасних друкованих текстах, тобто включених у сучасне мовокористування і мовотворення.

Використання діалектизмів у текстах, ретельно опрацьованих І.Г. Матвіясом, мало різні причини й авторські настанови; неоднаковою виявилася і їхня доля у структурі сучасного літературного ідіому. Усе це заслуговує на докладний аналіз, основою якого можуть слугувати саме такі реєстри діалектизмів. Важливо, що проблему співвідношення й взаємодії літературної мови і діалектів І.Г. Матвіяс розглядає й у плані зіставному, виявляючи спільне і відмінне в обох стратах української мови, переконливо демонструючи виростання літературної мови з народного мовлення. Серія статей про діалектну основу різних підсистем літературної мови (вокалізм, консонантизм, наголошування слів і словоформ, словозміну, словотворення, синтаксис, лексику) творить цілісний монографічний опис цієї складної проблеми. Можемо констатувати, що угрунтованість українського літературного ідіому в діалектах, наявність тісного структурного зв'язку між цими формами буття нашої мови в численних працях І.Г. Матвіяса здобули неспростовне підтвердження.

Спостереження дослідника над формуванням з кінця XVIII ст. нової української літературної мови через синтез локальних варіантів та ідіолектів провідних митців слова створили підґрунтя для аналізу проблеми варіювання цього ідіому в часовій ретроспективі, починаючи від княжої доби. Спираючись на найдавніші перекладні й оригінальні пам'ятки писемності, їх осмислення й оцінки багатьма лінгвістами, І.Г. Матвіяс стверджує наявність локальних варіантів писемної / літературної мови від найдавнішого часу впродовж століть до сьогодні, втілюючи й зміцнюючи ідею закономірного характеру варіювання мови. Цій комплексній проблемі дослідник присвятив спеціальну монографію "Варіанти української літературної мови" (К., 1998).

Репрезентуючи просторове розмаїття українського діалектного мовлення, демонструючи його живильну силу для розвитку структури мови, її виражального і стилістичного ресурсу, відтворюючи локальні відмінності літературної мови, І.Г. Матвіяс оцінює варіювання мови як її природний стан і запоруку дальшого існування в часі.

* * *

На позір безхмарне й розмірене наукове життя І.Г. Матвіяса насправді було сповнене випробувань і небезпідставних тривог, пов'язаних, зокрема, з вивченням українських діалектів. Був період (60-ті рр.) піднесення, коли створювали АУМ, пов'язуючи з його публікацією новий етап розвитку українського мовознавства. Проте після завершення укладання 1-го тому запанував глибокий спад від початку 70-х рр., коли в Україні активізувалася боротьба з українським буржуазним націоналізмом, і цей вир спершу спричинив ліквідацію відділу діалектології (приєднано до відділу історії мови 17.06.1971), а згодом — звільнення з роботи (16.10.1973) керівника колективу проф. Ф.Т. Жилка. Це були промовисті сигнали щодо місця діалектології в українському мовознавстві; остаточному знищенню колективу заважала його участь у міжнародному

науковому проєкті — *Загальнослов'янському лінгвістичному атласі*, керівництво яким здійснювала АН СРСР, а на позицію Москви директор Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні академік І.К. Білодід зважав. Однак йому ніщо не заважало стримати друкування АУМ, який почав виходити у світ лише згодом завдяки сприянню нового директора В.М. Русанівського: у 1984 р. з'явився друком 1-й том АУМ, 2-й — у 1988 р., 3-й — у 2001 р. Тривале в часі стримування видання АУМ, унеможливлення широкого використання вперше зібраної унікальної інформації про українську діалектну мову сприймалося як підкреслення латеральності (чи й шкідливості!) діалектології. Така ситуація не лише стримувала діяльність діалектологів цієї академічної установи, а й справляла глибокий негативний вплив на українське мовознавство в цілому, породжувала сумніви в доцільності розвитку діалектології в університетах, безперспективності діалектів та неактуальності їх дослідження, зрештою зруйнувала сформовані в річищі проєкту АУМ осередки діалектології в багатьох університетах і педагогічних інститутах України.

Усі ці моральні випробування треба було витримати... хоча б для того, щоб АУМ — праця, унікальна своїм змістом і націленістю на велику перспективу, — постав перед читачами завершеним. Особливе значення мали ті новаторські елементи цього лінгвогеографічного проєкту, які вирізняли АУМ на тлі інших слов'янських атласів: по-перше, охоплення мережею атласу тих українських етномовних територій, які опинилися у складі інших держав (українські говірки Кубані, Воронежчини, Курщини, Берестейщини, Підляшшя, Східної Словаччини, Молдови), що забезпечило цій праці загальноконтинуумний характер без обмежень державними кордонами; по-друге, в атласі застосовано систему послідовного зіставлення говірок з літературним стандартом, що забезпечило відтворення на картах не лише міждіалектної диференціації, а й глибини закорінення літературної мови в говірки, її виростання з діалектної першооснови; по-третє, як додаток до картографічної частини атласу вміщено обсяжні матеріали, які з різних причин не було нанесено на карти, що забезпечило повноту експлікації цінних автентичних діалектних свідчень. У різні роки І.Г. Матвіяс керував роботою над створенням АУМ, систематизацією та підготовкою до друку некартографованих матеріалів.

АУМ став першою в Незалежній Україні мовознавчою працею, відзначеною Державною премією України в галузі науки і техніки (2006 р.). Це закономірна нагорода. Та для професора Івана Григоровича Матвіяса найбільшою нагородою долі стала реалізація усвідомленого ним свого призначення — пізнання глибин української мови в багатогранності її проявлень, долучення до її збереження й розвою.

Павло ГРИЦЕНКО (м.Київ)

Статтю отримано 07.04.2015

Pavlo Hrytsenko

Institute of Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

PROFESOR I.H. MATVIYAS

The language of the indictments of 1930ties provides solid evidence that bolsheviks' struggle against wealthy peasantry has transcended the limits of the class struggle and acquired the nature of the war against the Ukrainian nation. The Soviet totalitarian discourse has implemented the pejorative *kurkul* and the whole family of its derivatives as a basis for the charge of nationalism. This is confirmed by the use of the attributes *nationalistic-kurkul*, *bourgeois-nationalistic kurkul-Petliura elements* etc.

Thus, the semantic modification of the lexeme *kurkul* as well as the specific usage of the latter and its numerous derivatives in the official and propagandistic discourse during the second part of 1920ties and through 1930ties should be regarded as the linguistic manifestation of the total war of Stalin's regime against the Ukrainian people.

Key words: totalitarian discourse, pejorative, *kurkul*, *pidkurkulnyk*, *seredniak*, *nezamozhnyk*.

Мовна мозаїка

ХАБАРА чи ХАБАРЯ?

Сьогодні спостерігаємо плутанину у вживанні відмінкових закінчень слова *хабар*. Одні словники подають його із закінченнями іменників II відміни твердої групи в родовому та орудному відмінках однини (пор.: *хабара*, *хабаром*) і в давальному відмінку множини (*хабарями*) (див., зокрема: Словник української мови. — К.: Видавничий центр "Просвіта", 2012. — С. 1232), інші, переважно сучасні орфографічні, — із закінченнями іменників цієї ж відміни твердої групи в родовому відмінку однини (*хабара*) та давальному відмінку множини (*хабарями*), але м'якої групи в орудному відмінку однини (*хабарем*) (див., наприклад: Український орфографічний словник. — вид. дев'яте, переробл. і доповн. — К.: Довіра, 2009. — С. 950). Зараховувати слово *хабар* до іменників II відміни твердої групи безпідставно, тому що в нього так само, як і в іменників цієї відміни м'якої групи чоловічого роду, наголос **-ар** у вихідній формі переходить на закінчення в непрямих відмінках (див.: Український правопис. — К.: Наук. думка, 2007. — § 45. II відміна. 2. М'яка група), пор.: *буква́р* — *буква́ря*, *ві́вча́р* — *ві́вча́ря*, *друка́р* — *друка́ря* і *хаба́р* — *хаба́ря*.

Отже, у тлумачних і орфографічних словниках української мови слово *хабар* потрібно подати із закінченнями іменників II відміни м'якої групи чоловічого роду із суфіксом **-ар**. Правильно його відмінювати так: однина — *хабар*, *хабаря*, *хабареві* (*хабарю*), *хабарем*, (у, на) *хабарі*; множина — *хабарі*, *хабарів*, *хабарям*, *хабарями*, (у, на) *хабарях*.

Катерина Городенська

Tetjana Sukalenko

The National State Tax Service University of Ukraine, Irpin

AXIOLOGY OF LINGUISTIC-CULTURAL TYPES

(«MUSCOVITE», «STUDENT», «PRIEST»)

On the basis of generated approaches to the definition of the concept “value” with regard to existing scientific classifications of evaluative meaning the present paper reveals evaluative characteristics of linguistic-cultural types in Ukrainian artistic discourse of the XIXth century.

The research work introduces a new approach to linguistic modeling of the national character through the description of linguistic-cultural types as recognizable generalized images of representatives from certain social groups, whose conduct was preconditioned by common ethnical-cultural dominants and affected the process of formation of collective mentality in Ukraine.

The present report shows the intermediate results of the analysis of the types «Muscovite», «Student», «Priest» in the linguistic-cultural aspect. The author considers behavioristic parameters of the typified individuality of the «Muscovite», «Student», «Priest» in Ukrainian literature of the XIX century guided by the ideas, suggested in several publications of prof. V.I. Karasik, devoted to the new trend in linguistic-cultural studies — the theory of linguistic-cultural types.

The object of the analysis is the types «Muscovite», «Student», «Priest», as its subject the author views conceptual, perceptual-pictorial and evaluative characteristics of the types in Ukrainian artistic discourse of the XIXth century.

Key words: value, evaluation, evaluative characteristics, the linguistic-cultural types.

Мовна мозаїка

ЗАМІНІТЬ ЗАКЛЮЧНИЙ!

У сучасному українському вжитку набув поширення прикметник *заключний*. Його сполучення з деякими іменниками стали навіть стійкими та узвичаєними в певних професійних сферах, пор.: *заключний концерт, заклочний акорд, заклочна сцена, заклочний тур, заклочне слово, заклочна частина, заклочний баланс* та ін. Проте цього прикметника не було в художніх творах української класичної літератури. Він є буквальним перекладом прикметника російської мови *заключительный*, пор. рос.: *заключительный концерт, заклочительный аккорд, заклочительная сцена, заклочительное слово, заклочительный баланс* і т. д. В українській мові його значення виражає кілька прикметників, якими потрібно замінити *заключний*, зваживши на означуваний ним іменник, пор.: *заключний концерт* — *підсумковий (завершальний) концерт*; *заключний акорд* — *останній акорд*; *заключна сцена* — *фінальна (остання) сцена*; *заключний тур* — *фінальний тур*; *заключне слово* — *прикінцеве (підсумкове) слово*; *заключна частина* — *фінальна (остання) частина*; *заключний баланс* — *остаточний (підсумковий) баланс*.

Отже, замість *заключний* у словосполученнях залежно від їхнього значення потрібно вживати *завершальний, підсумковий, останній, фінальний, остаточний*.

Катерина Городенська

Nina Klumenko

Institute of Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

RULES OF SUCCESSFUL COMMUNICATION
IN THE PHRASEOLOGICAL UNITS OF UKRAINIAN, RUSSIAN AND GREEK

The article describes human behaviour in communication, which is characterized with the help of phraseological word combinations and proverbs in the two Eastern Slavic and the Modern Greek languages, chosen from different types of phraseological monolingual and interlingual dictionaries, as well as from explanatory dictionaries.

These phraseological units (further — PU) can be equivalent according to their meaning and partially similar according to their form (these are called parallel), also they can be semantic equivalents, but different in form. A special attention is paid to the first type of PU.

On the basis of PU, which include verbs of speaking and listening / hearing, e.g. Ukrainian *говорити, розмовляти, питати, відповідати, чути*, and the like, Russian *говорить, рассказывать, спрашивать, отвечать, слышать, λέω, μιλώ, ρωτώ, ακούω*, and the like in the 2nd person singular and plural in the Imperative Mood, the rules of communicative behaviour are formulated as in the following: *tell the truth!* (*По правді роби, по правді й буде!*, Russian *Доброе дело правду говорят смело, То σωστό είναι να λες πάντα την αλήθεια*), *do not lie!*, *do not boast!*, *listen more, speak less!*, *do not repeat yourself!*, *do not promise more than you can do!*, *do not measure others by your own yardstick!*, *tell me with whom thou goest, and I'll tell thee what thou doest!*, *Beware of a fool!*

The rules help formulate the features of human communicative behaviour in the three contrasted languages and determine the parallelism of PU. They indicate speaker's intentions, their desire to have an influence on the situation in some specific way, as well as on the role of participants of the speech act.

Proverbs demonstrate further modification of the rules of successful communication (sometimes unsuccessful): development of the main topic, formulated according to the rule, consequently appearance of the additional senses due to the rise of additional images and sophistication of development in the plot of PU.

Parallelism in semantics and partial similarity of the form in PU in most of the cases can be explained by the phenomenon that in the Eastern Slavic languages they are the translation equivalents of the Greek ones. There are many units that possess distinct colloquial colouring among them, which shows the influence of verbal communication.

Key words: phraseological unit, topic of phrazemes, semantic parallelism of phraseological units, rules of successful communication and its possible failures formulated by phraseological units.

Мовна мозаїка

ВІДТІК чи ВІДПЛИВ ІНТЕЛЕКТУ?

Одні констатують *відтік*, а інші — *відплив* висококваліфікованих фахівців, талановитої молоді з України за кордон. Так само неоднаково називають це нове явище: або *відтік інтелекту*, або *відплив інтелекту*. Який із двох іменників потрібно вжити в цій назві? Тлумачні словники української мови не подають слова *відтік* зі значенням масового виїзду кого-небудь, зменшення кількості чого-небудь. Воно є буквальним перекладом російського *отток*. Для іменника *відплив* це значення переносне, успадковане від українського дієслова *відпливти*. В економічній сфері нормативною стала терміносполука *відплив капіталу*.

Отже, українською мовою правильно вживати *відплив інтелекту*.

Катерина Городенська

etc.) and extralinguistic (use of pauses in speech, coughing, laughing, yawning, crying, etc.) communicative components. In addition, oververbal means, represented by introductory remarks, that reflect the static characteristics of the environment where the action should take place, indicate the action time, place of the events, and are used to describe in detail the appearance of characters performing narrative (introductory, informative) function are taken into consideration.

The Bukovinian writer Ivan Syniuk's play "Muzhyki" was selected as the data of study of the interaction of verbal and non-verbal components.

Key words: drama text, drama piece, remark, action remarks, speech remarks, proper non-verbal units, improper non-verbal construction, extra-textual elements, prosodic elements, proper prosodic elements, appellative-prosodic components.

Мовна мозаїка

ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ чи ДЕРЖАВОТВІРНИЙ?

У нинішніх суспільно-політичних умовах стали активно вживаними нові складні слова *державотворення*, *націєтворення* і пов'язані з ними прикметники, другий компонент яких одні пишуть як *-творчий* (пор.: *державотворчий процес*, *державотворчий потенціал*, *державотворчий чинник*, *державотворчий статус*, *державотворча функція*; *націєтворчий процес*, *націєтворчий чинник*, *націєтворчий аспект* тощо), а інші — як *-твірний* (пор.: *державотвірний чинник*, *державотвірний підхід*, *державотвірний потенціал*, *державотвірна функція*, *націєтвірний чинник*). Таку ж непослідовність спостерігаємо і в правописі складних прикметників з інших спеціальних сфер, пор.: *текстотвірний і текстотворчий потенціал одиниць*, *реченнєвотвірний і реченнєвотворчий потенціал предикатів*, *системотвірна і системотворча функція*, *нормотворчий і нормотвірний процес*, *нормотворчий акт*, *нормотворчі тенденції*, *словотворчий і словотвірний процес* та ін. Словники української мови зафіксували раніше створені термінологічні словосполучення, до складу яких увійшли прикметники ще й на *-творний*, пор.: *теплотворна здатність палива*, *кровотворні органи (препарати)*, *формотворна роль частин мови* та ін. Який із цих трьох названих компонентів потрібно вживати в прикметниках, що виражають ознаку, яка стосується творення, формування чого-небудь? Цього значення надає прикметникам лише компонент *-твірний*. Прикметники на *-творчий* називають ознаку, пов'язану насамперед із творчістю — створенням духовних чи матеріальних цінностей (*мовотворчий*). В українській мові узвичаєне також уживання прикметників *словотворчий* і *формотворчий* (як відповідників до російських *словообразующий* і *формообразующий*) на означення афіксів, переважно суфіксів і префіксів, які утворюють відповідно слова та форми слів, пор.: *словотворчий суфікс*, *словотворчий префікс*, *словотворчий формант*, *словотворчі афікси*, *словотворчі засоби*, *формотворчі суфікси* тощо. Нарешті, компонент *-творний* у словах української мови — це рудимент радянської доби, що залишився в деяких прикметниках під впливом російської мови. Його потрібно замінити на *-твірний*.

Отже, ознаку, пов'язану з творенням, формуванням чого-небудь виражає в прикметниках компонент *-твірний*. Тому правильно вживати *державотвірний*, *націєтвірний*, *системотвірний*, *текстотвірний*, *реченнєвотвірний*, *словотвірний*, *термінотвірний*, *формотвірний*, *нормотвірний*, *теплотвірний*, *кровотвірний* тощо.

Катерина Городенська

Викладені в лінгвістичній студії положення достатньо ґрунтовні та виважені. Вони засвідчують високий науковий та методичний рівень рецензованої праці. Привертає увагу сумлінність опрацювання, спосіб наведення матеріалу, чіткість структури, висока якість поліграфічного виконання.

Приємно констатувати, що посібник вийшов друком із дотриманням усіх етапів рецензійних та рекомендаційних вимог.

Посібник «Українська мова за професійним спрямуванням: практикум» (автори: Личук М. І., Харченко С. В., Шинкарук В. Д.) — новий підручник, яким послуговуватимуться студенти вищих навчальних закладів, викладачі, державні службовці, а також усі, хто прагне вдосконалювати мовну майстерність в аспекті професійного спілкування.

Марина НАВАЛЬНА (м. Київ)

Статтю отримано 11.12.2014

Maryna Navalna

Grigory Skovoroda Pereyaslav-Khmelnytsky state pedagogical university,
Pereyaslav-Khmelnytsky

NEW POINTS IN THE TEACHING

OF THE UKRAINIAN LANGUAGE FOR PROFESSIONAL PURPOSES

(Lychuk M.I. Ukrainian language for professional purposes : praktykum :

navch. posibnyk / M.I. Lychuk, S.V. Kharchenko, V.D. Shynkaruk. — K. : HAKKKiM, 2014. — 252 s. In Ukraine.)

Мовна мозаїка

ДВІСТІ ПЕРША РІЧНИЦЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

9 березня 2015 року багато журналістів і гостей говорили про відзначення *двохсот першої річниці* від дня народження Тараса Григоровича Шевченка. Відповідно до правила чинного “Українського правопису” (див.: § 71, п. 2), за яким у складених порядкових числівниках потрібно відмінювати лише його останній компонент, записана цифрами *201 річниця* мала б звучати як *двісті перша річниця*.

Отже, цю річницю у відмінкових формах української літературної мови правильно вживати так: *двісті перша річниця від дня народження Тараса Шевченка; відзначення двісті першої річниці від дня народження Тараса Шевченка; присвячений двісті першій річниці від дня народження Тараса Шевченка; відзначили двісті першу річницю від дня народження Тараса Шевченка; пов’язаний із двісті першою річницею від дня народження Тараса Шевченка.*

Катерина Городенська

Відомості про авторів

БИБИК Світлана Павлівна, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови, Інститут української мови НАН України

БІЛОУСЕНКО Петро Іванович, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови, Запорізький національний університет

ВЕРБИЧ Наталія Сергіївна, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу діалектології, Інститут української мови НАН України

ГОЛОВАЧ Уляна Володимирівна, кандидат філологічних наук, доцент, Український католицький університет, м. Львів

ГОРОДЕНСЬКА Катерина Григорівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики, Інститут української мови НАН України

ГРИЦЕНКО Павло Юхимович, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу діалектології, директор, Інститут української мови НАН України

ДЕЛЬ ГАУДІО Сальваторе, кандидат філологічних наук, доцент, Інститут філології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ІЩЕНКО Олександр Сергійович, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу діалектології, Інститут української мови НАН України

КЛИМЕНКО Ніна Федорівна, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

МАМИЧ Мирослава Володимирівна, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри прикладної лінгвістики, Національний університет «Одеська юридична академія»

МАСЕНКО Лариса Терентіївна, доктор філологічних наук, професор, Інститут української мови НАН України

МАХАНЕЦЬ Олександр Іванович, магістрант, Український католицький університет, м. Львів

МЕХ Наталія Олександрівна, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу стилістики та культури мови, Інститут української мови НАН України

НАВАЛЬНА Марина Іванівна, доктор філологічних наук, професор, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

РІЗУН Назар Тарасович, магістрант, Український католицький університет, м. Львів

РУСНАК Наталія Олександрівна, доктор філологічних наук, професор кафедри сучасної української мови, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

СУКАЛЕНКО Тетяна Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української словесності та культури, Національний університет державної податкової служби України

СТЕПАНЕНКО Микола Іванович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови, ректор, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

СТРУК Іванна Михайлівна, аспірант кафедри сучасної української мови, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ТКАЧУК Марина Миколаївна, кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу діалектології, Інститут української мови НАН України

ЯЦЕНКО Ніна Олександрівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу наукової термінології, Інститут української мови НАН України